HENRI PIRENNE

Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi

ÇEVİREN
Uygur Kocabaşoğlu

iletişim

Histoire de Moyen Age, Henri Pirenne, Gustave Cohen, Henri Focillon
© 1933 Presses Universitaires de France

Economic and Social History of Medieval Europe
© 1936 Routledge & Kegan Paul Ltd.

İletişim Yayınları 1120 • Tarih Dizisi 36
ISBN-13: 978-975-05-365-8
© 2005 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1-5. BASKI 2005-2012, İstanbul
6. BASKI 2013, İstanbul

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Serap Yeğen
BASKI ve CİLT Sena Ofset SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

HENRI PIRENNE

Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi

Economic and Social History of Medieval Europe

İNGİLİZCE'DEN ÇEVİREN
Uygur Kocabaşoğlu

iletişim

HENRI PIRENNE (d: 1862 - ö: 1935) Ortaçağlar Avrupası ve Belçika tarihinin önde gelen araştırıcılarından birisi olan Henri Pirenne, 23 Aralık 1862'de Belçika'da doğdu. Büyük bir sanayicinin oğlu olan Pirenne, Liege Üniversitesi'nde doktora öğrenimi yaptı. Leipzig, Berlin ve Paris üniversitelerinde çalışmalarını sürdüren Henri Pirenne, 1886 yılında Ghent Üniversitesi'nde profesör oldu. 1930 yılında emekli olana kadar aynı üniversitede Ortaçağlar ve Belçika Tarihi dersleri verdi.

Almanların Belçika'yı işgali sırasında ders vermeyi reddeden Henri Pirenne 1916 ile 1918 yılları arasında Almanlar tarafından hapsedildi. Ölümünden sonra yayımlanmış olan *Avrupa Tarihi*'nin taslağını bu mahpusluk yıllarında belleğinde oluşturdu. Pirenne'in ilk önemli kitabı, *Ortaçağlarda Dinant Kentinin Anayasası Tarihi* (1889) adlı ortaçağlar kent hayatını anlatan çalışmasıdır. En önemli yapıtı yedi ciltlik *Belçika Tarihi* (1900-1932) Henri Pirenne'e uluslararası bir ün kazandırdı.

Henri Pirenne'in 1922 yılında Amerika'daki Princeton Üniversitesi'nde verdiği dersler daha sonra (1925) *Ortaçağ Kentleri* adı altında yayımlandı. Bu yapıt, ortaçağların sonlarında kentsel merkezlerin ve ticari faaliyetlerin canlanışının klasik bir çözümlemesi sayılır. Ölümünden sonra yayımlanan *Muhammed ve Şarlman* (1937) adlı yapıtında Pirenne, Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün Cermen istilalarının değil, Akdeniz'deki Arap egemenliğinin bir sonucu olduğu tezini ortaya attı. Çok eser vermiş bir tarihçi olan Pirenne'in öteki önemli yapıtları arasında *Felemenk'deki Eski Demokrasiler* (1910), *Ortaçağların Sonu* (1931), *Ortaçağ Kent Anayasalarının Kökeni* (1895) sayılabilir.

Belçika Kraliyet Tarih Komisyonu Başkanlığı ve Uluslararası Tarih Kongresi'nin yöneticiliğini de yapmış olan Henri Pirenne'in *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (1933) adlı bu yapıtı ortaçağ Avrupa tarihinin başeserlerinden biri sayılmaktadır.

Pirenne'in ülkemizde bir diğer kitabı *Ortaçağ Kentleri / Kökenleri ve Ticaretin Canlanması* (çev. Şadan Karadeniz) İletişim Yayınları'ndan çıktı.

İçindekiler

Önsöz 7

Giriş 9

BİRİNCİ BÖLÜM

Ticaretin Canlanışı 25

1. Akdeniz 25

2. Kuzey Denizi ve Baltık Denizi 31

3. Ticaretin Canlanışı 36

İKİNCİ BÖLÜM

Kentler 51

1. Kentsel Hayatın Canlanışı 51

2. Tacirler ve Burjuvazi 56

3. Kentsel Kurumlar ve Hukuk 62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Toprak ve Kırsal Sınıflar 71

1. Manor Örgütlenmesi ve Serflik 71

2. Onikinci Yüzyılın Başından İtibaren Tarımdaki Değişmeler 81

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ONÜÇÜNCÜ YÜZYILIN SONUNA KADAR TİCARET 103
1. Ticaret Hareketleri 103
2. Panayırlar 113
3. Para 121
4. Kredi ve Para Alışverişi 136

BEŞİNCİ BÖLÜM
ONÜÇÜNCÜ YÜZYILIN SONUNA KADAR ULUSLARARASI TİCARET 161
1. Mallar ve Uluslararası Ticaretin Yönleri 161
2. Uluslararası Ticaretin Kapitalist Niteliği 181

ALTINCI BÖLÜM
KENTSEL EKONOMİ VE ENDÜSTRİNİN DÜZENLENİŞİ 189
1. Ekonomik Merkezler Olarak Kentler. Kentlerin Beslenmesi 189
2. Kentsel Endüstri 198

YEDİNCİ BÖLÜM
ONDÖRT VE ONBEŞİNCİ YÜZYILLARDAKİ EKONOMİK DEĞİŞİMLER 213
1. Felâketler ve Toplumsal Karışıklıklar 213
2. Himayecilik, Kapitalizm ve Merkantilizm 231

GENEL KAYNAKÇA 245

Önsöz

İzleyen sayfalarda, Roma İmparatorluğu'nun sonundan onbeşinci yüzyılın ortalarına kadar, Batı Avrupa'nın ekonomik ve toplumsal evriminin nitelik ve genel doğrultusunu ana çizgileriyle anlatmaya çalıştım. Bu geniş alanı, parçalarının birbirleriyle sürekli iletişim içinde bulunduğu tek bir bütün olarak görmeye gayret ettim. Başka deyişle, uluslararası bir hareket noktası benimsedim ve her şeyden önce, yalnızca farklı ülkelerde değil fakat aynı ülkenin farklı kesimlerinde aldıkları özel görünümleri ikinci planda tutarak, betimlenen olayların aslî karakterini ortaya koymaya uğraştım. Böylece doğal olarak, Ortaçağlar boyunca ekonomik hareketin en tam ve en hızlı geliştiği ülkelere, örneğin tüm Avrupa'daki dolaylı ya da doğrudan etkileri her zaman gözlenebilecek olan Felemenk ve İtalya gibi ülkelere özel bir önem vermek durumunda kaldım.

Bilgi dağarcığımızda hâlâ o kadar çok boşluk var ki, olayları açıklamak, onların içsel bağlantılarını izleyebilmek için olasılıklara ya da varsayımlara başvurmak zorunlu oluyor. Ancak gerçeklere haksızlık etmemek için kuramlara sığın-

mamaya özen gösterdim. Amacım gerçekler tarafından yönlendirilmektir. Bununla birlikte başarılı oldum diye kuşkusuz övünemem. Son olarak, en tartışmalı sorunları bile, elden geldiğince açık bir biçimde ortaya koymaya çalıştım.

Okuyucunun benim açıklamalarımı tamamlama ya da görüşlerimi eleştirmesine olanak verecek kitaplara ilişkin gerekli göndermeler, her bölüme eklenmiş (İngilizce baskı için özel olarak gözden geçirilmiş) bibliyografyalarda bulunabilir. Bu bibliyografyalarda, içeriklerinin zenginliği ya da sonuçlarının önemi açısından gerçekten değerli olan eserleri vermeyi amaçladım; bu, süreli yayınlardaki çok sayıda makaleye yer verişimin nedenini de açıklayacaktır. Kolaylıkla görülebilecek eksiklikler için şimdiden özür dilemeliyim. Bunların bir kısmı benim kendi bilgisizliğimin, bir kısmı da, bütün seçme bibliyografyaların, kaçınılmaz bir biçimde, bu seçmeyi yapanın tercihlerini yansıtması gerçeğinin bir sonucudur.

HENRI PIRENNE

Giriş

Batı Avrupa'da, onbirinci yüzyıldan itibaren yer alan ekonomik canlanmayı anlayabilmek için, ilkin, önceki döneme bir göz atmak zorunludur.

Burada benimsememiz gereken bakış açısına göre, beşinci yüzyılda Batı Avrupa topraklarında kurulan barbar krallıklarının, eski uygarlığın en çarpıcı ve kaçınılmaz karakterini, yani Akdeniz karakterini hâlâ koruduğunu ilk bakışta görürüz.[1] Eski dünyanın bütün uygarlıkları, karalarla kuşatılmış bu büyük denizin çevresinde doğmuştur. Bu eski uygarlıklar onun aracılığıyla iletişimde bulunmuşlar, fikir ve ticaretlerini onun aracılığıyla geniş alanlara yaymışlardır ki bu durum, Akdeniz'i, Britanya'dan Fırat'a tüm eyaletlerin etkin-

1 Bu gerçek, günümüzde, beşinci yüzyıldaki istilâların Avrupa uygarlığını yıkığını ve dönüştürdüğünü ileri süren tarihçilerce bile genellikle kabul edilmektedir. Bkz. F. Lot, *Histoire du Moyen Age (Histoire Générale*, Ed. G. Glotz), s. 347. A. Dopsch, *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der Europaeischen Kulturentwickelung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen*, 2'nci baskı (Viyana 1923-4, 2 cilt) adlı yapıt, imparatorlukta Almanların yerleştirilmesinden önce ve sonraki dönemlerde iktisat tarihi açısından bir kopmanın olmadığını göstermesi açısından değerlidir.

liklerini bir araya getiren, Roma İmparatorluğu'nun gerçek anlamda merkezi haline getirmiştir. Ancak büyük deniz, Cermen istilâlarından sonra bu geleneksel rolünü sürdürmüştür. İtalya, Afrika, İspanya ve Galya'da yerleşen barbarlar için, Bizans İmparatorluğu ile ilişkilerinin aracısı olmaya devam etmiş ve böylelikle sürdürülen ilişkilerin, kısaca, eski dünyanın devamı olan ekonomik hayatın desteklenmesini olanaklı kılmıştır. Burada, Suriye denizcilerinin beşinci yüzyıldan sekizinci yüzyıla kadar Batı ile Küçük Asya limanları arasındaki faaliyetlerini, Akdeniz havzasının ekonomik birliğinin sembolü ve aracı olan Roma altını *solidus*'un Cermen krallıklarınca korunmasını ve son olarak, insanların hâlâ, tıpkı Romalılar gibi, haklı olarak *Mare nostrum* (Bizim Deniz) diye adlandırabilecekleri bu denizin kıyılarına yönelik ticaretin genel doğrultusunu hatırlatmak yeterlidir. İslâmiyetin yedinci yüzyıl içinde birdenbire sahneye çıkışı ve bu büyük Avrupa gölünün doğu, güney ve batı kıyılarının fethiyle durum, tarihin bundan sonraki tüm akışını etkileyecek olan sonuçlarıyla, değişmiştir.[2] Bundan böyle Akdeniz, o zamana kadar Doğu ve Batı arasında yüzyıllar boyu sürdürdüğü bağlantı olma işlevini yitirmiş, bir engel olmuştur. Her ne kadar Bizans İmparatorluğu, donanması sayesinde, İslâm saldırılarını Ege Denizi, Adriyatik ve İtalya'nın güney sınırlarından püskürtmeyi başarmışsa da, Tiran Denizi bütünüyle Sarazen'lerin* egemenliği altına girmiştir. Balear Adaları, Korsika, Sardinya ve Sicilya, bu deni-

---

2 H. Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, ve *Un contraste économique: Mérovingiens et Carolingiens Revue belge de philologie et d'histoire*. Aynı yazar, *Les villes du Moyen Age*, s. 7 ve dev. (Brüksel 1927). Bu görüş burada yanıtlanması mümkün olmayan itirazlara yol açmıştır. Bu konudaki bir değerlendirme H. Laurent'in, *Les travaux de H. Pirenne sur la fin du monde antique et les debuts du Moyen Age* adıyla *Byzantion*, c. VII, s. 495 ve devamında görülebilir.

(*) Sarazen ya da Saraken (*Saracen*): Avrupalıların genel olarak Müslüman Araplara verdikleri ad – ç.n.

zi, güneyden ve batıdan kuşatan Araplara, bölgedeki egemenliklerini tamamlayan deniz üsleri sağlamıştır. Sekizinci yüzyılın başından itibaren bu büyük deniz dörtgeni içindeki Akdeniz ticareti mahvolmuş ve tüm ekonomik hareket şimdi Bağdat'a yönelmiştir. İbn-i Haldun, canlı bir anlatımla, "Hıristiyanlar," diyor, "burada artık bir tahta bile yüzdüremezler."[3] Bir zamanlar ortak âdetlerin, ihtiyaçların ve fikirlerin etkileşimini sürdüren bu kıyılarda, iki uygarlık ya da daha doğrusu iki yabancı ve düşman dünya, Hilâl'in ve Haç'ın dünyası şimdi karşı karşıya gelmişti. Cermen istilâlarına karşı koyabilen antikitenin ekonomik dengesi, İslâm'ın saldırısı karşısında çöktü. Karolenjler, Arapların Pirene'lerin kuzeyine yayılmasını önlediler ama denizi yeniden ele geçiremediler ve hatta yetersizliklerinin bilinci içinde bunu denemediler bile. Şarlman İmparatorluğu, Roma ve Merovenj Galya'sının tam tersine, esasen bir kara imparatorluğu ya da (bazılarının yeğleyeceği bir anlatımla) bir kıta imparatorluğu idi. Ve bu temele ilişkin olgudan, zorunlu olarak, erken Ortaçağlara özgü yeni bir ekonomik düzen doğdu.[4]

Müslümanların daha ileri uygarlığından Hıristiyanların pek çok şey ödünç aldığını bize gösteren daha sonraki tarihin, ilk dönemlerdeki ilişkiler konusunda aldatıcı görüşleri beslemesine izin verilmemelidir. Bizanslıların ve onların Napoli, Amalfi, Bari ve hepsinden çok Venedik gibi uzaktaki limanlarının, dokuzuncu yüzyılda, Sicilya Arapları, Afrika, Mısır ve Küçük Asya ile oldukça etkin bir biçimde ticaret yaptığı doğrudur. Ancak Batı Avrupa ile olan durum ol-

3 Georges Marcais'in *Histoire et historiens de l'Algerie*, s. 212'de (Paris 1931) belirttiği gibi, "Kuzey Afrika ülkelerinin İslâmiyetin yönetimi altına girdiği andan itibaren, ara sıra görülen istisnalar dışında, bütün Ortaçağlar boyunca, Kuzey Afrika ülkeleriyle Hıristiyan Avrupa arasındaki köprüler atılmıştı... Kuzey Afrika ülkeleri, Doğu âleminin bir eyaleti haline gelmişti." İbn-i Haldun'un metnine ilişkin bilgiyi G. Marcais'in nazik bir mektubuna borçluyum.

4 H. Pirenne, *Un contraste économique*, bkz. 2 no'lu dipnot.

dukça farklıydı. Burada, karşı karşıya gelen iki dinin düşmanlığı, tarafları savaş halinde tutuyordu. Sarazen korsanları Lion Körfezi'nin kıyıya yakın kesimlerini, Cenova'nın girişini, Toskanya kıyılarını sık sık taciz etmekten hiçbir zaman geri durmadılar. Pisa'yı 935 ve 1004 yılında yağmaladılar ve Barselona'yı 985'te yıktılar. Onbirinci yüzyılın başından önce bu yörelerle İspanya ve Afrika'daki Arap limanları arasında herhangi bir iletişimin olduğunu gösteren en küçük bir iz bile yoktur. Kıyı boyunda güvensizlik öylesine büyüktür ki, Maguelonne piskoposluğunu Montpellier'e nakletmek zorunlu olmuştur. Kıtanın kendisi de saldırıdan korunmuş değildi. Onuncu yüzyılda Müslümanların Alpler'de, Garde-Frainet'de askerî bir ileri karakol kurduklarını ve orada Fransa'dan İtalya'ya geçen yolcu ve hacıları rehine olarak tuttuklarını ya da öldürdüklerini biliyoruz. Aynı dönemde Roussillon, onların Pireneler ötesine taşıdıkları akınların dehşeti içinde yaşamıştır. Sarazen akıncıları 846 yılında Roma'ya kadar ilerlemişler ve Saint Angelo kalesini kuşatmışlardır. Bu koşullar altında Arapların yakınlığı, Batı'nın Hıristiyanlarına katışıksız felâketten başka bir şey getiremezdi. Saldırıya geçmeyi düşünemeyecek kadar zayıf olduklarından kendi içlerine çekildiler ve üzerinde artık tehlikeyi göze alamadıkları denizi rakiplerine terk ettiler. Aslında, dokuzdan onbirinci yüzyıla kadar Batı içine kapandı. Her ne kadar uzun aralıklarla Konstantinopolis'e elçiler yine de gönderiliyor ve oldukça çok sayıda hacı adımlarını Kudüs'e yöneltiyorduysa da, hedeflerine İllirya ve Trakya üzerinden uzun ve zor yolculuklar sonucu ya da Adriyatik'i aşarak İtalya'nın güneyindeki Bari'den Rum gemileriyle ulaşıyorlardı. Nitekim, onların bu seyahatlerini, bazen yapıldığı gibi, İslâm yayılmasından sonra Batı Akdeniz'de deniz ulaşımının devam ettiğinin bir kanıtı olarak göstermenin haklı nedeni yoktur. Deniz ulaşımı tamamen son bulmuştu.

Akdeniz'in büyük bir ticaret yolu olmuş olmasına karşın, ticarî faaliyet de varlığını sürdüremedi. Ticaretin canlı olduğu sürece, İtalya, İspanya, Afrika ve Galya limanlarıyla bunların hinterlantında ticareti, denizciliğin sürdürdüğünü göstermek kolaydır. Elimizdeki, maalesef pek nadir olan belgeler, Arap istilâsına kadar, tüm bu ülkelerde bir profesyonel tüccar sınıfının, varlığı inkâr edilemez ama önemi belki söz götürür bir ihracat ve ithalât ticaretini sürdürdüklerini kuşkuya yer vermeyecek şekilde gösteriyor. Böylelikle Roma kentleri, deniz kıyısından kuzeye doğru, en azından Ren Vadisi'ne kadar uzanan bir trafiğin toplanma noktaları ve iş merkezleri olarak kaldılar. Bu merkezlere, Akdeniz kıyılarına boşaltılan, baharat, doğu şarapları, papirüs ve yağ ithal ediliyordu.[5]

Yedinci yüzyılda Müslümanlığın yayılmasıyla Akdeniz limanlarının kapanması, zorunlu olarak, bu faaliyetin çok hızlı bir biçimde gerilemesine yol açtı.[6] Sekizinci yüzyıl boyunca ticaretin durması, tacirlerin ortadan kalkışını doğurdu ve onlarca ayakta tutulan kent hayatı da aynı zamanda yok oldu. Roma kentleri, piskoposlukların yönetsel merkezleri oldukları ve bu nedenle piskoposların yaşadığı ve kalabalık ruhban heyetlerinin toplandığı yerler olmaları nedeniyle elbette varlıklarını sürdürdüler ama, hem ekonomik önemlerini hem de beledî yönetimlerini yitirdiler. Genel bir fakirleşme apaçıktı. Altın sikke ortadan kalkarak,

5 P. Scheffer-Boichorst, *Die Syrer im Abendlande*, bkz. *Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung*, c. VI (1385), s. 521 ve dev.; L. Bréhier, *Les colonies des Orientaux en Occident au commencement du Moyen Age*, bkz. *Byzantinischrift Zeitschrift*, c. XII (1903), s. 11 ve dev.; J.Ebersolt, *Orient et Occident* (Paris 1929), s. 26 ve dev.; H. Pirenne, *Le commerce du papyrus dans la Gaule Mérovingienne*, bkz. *Comptes rendus des séances de l'Acad. des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1928 s. 178 ve dev.; aynı yazar, *Le Cellarium fisci*, bkz. *Bull. de la Classe des Lettres de l'Acad Royale de Belgique*, 1930 s. 201 ve devamı

6 Yalnızca bu noktada E. Sabbé'nin *Revue belg. de philol. et d'hist. 1934-35*'teki iki makalesine bakınız.

Karolenjlerin onun yerine ikame etmek zorunda kaldıkları gümüş sikkeye yerini bıraktı. Eski Roma altını *solidus*'un yerine kurdukları yeni para sistemi, antik ekonomiden ya da Akdeniz ekonomisinden kopuşlarının açık bir delilidir.

Şarlman devrini, hemen her zaman yapıldığı gibi, bir ekonomik gelişme dönemi olarak düşünmek açıkça yanlıştır. Bu kuruntudan başka bir şey değildir. Gerçekte, Merovenjlerle karşılaştırıldığında, Karolenj dönemi, ticarî bakış açısından bir düşkünlük, hatta gerileme çağıdır.[7] Şarl, eğer denemiş bile olsaydı, deniz ticaretinin yok oluşunu ve denizin kapanışının kaçınılmaz sonuçlarını önlemeyi başaramazdı. Bu sonuçların Güney'i etkilediği şiddetle Kuzey'i etkilemediği yeterince doğrudur. Dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Quentovic (bugünkü Etap-les-sur-la Canche) ve Duurstede (Ren üzerinde Utrecht'in yukarısında) limanları oldukça sık ziyaret ediliyor ve Frizye* gemileri, Scheldt, Meuse (Maas) ile Ren nehirlerini aşmayı sürdürüyor, Kuzey Denizi boyunca kıyı ticaretini devam ettiriyorlardı.[8] Ancak, bu gerçekleri, yeniden doğuşun belirtileri olarak hayal etmekten kaçınmalıyız. Bunlar, Roma İmparatorluğu zamanına kadar geri giden ve Merovenjler döneminde de devam eden bir faaliyetin duraklamasından başka bir şey değildir.[9] Aix-la-Chapelle'deki kraliyet sarayının alışılagelmiş varlığının ve onun pek çok sayıdaki personelinin geçiminin sağ-

---

7 L. Halphen, *Etudes critiques sur l'histoire de Charlemagne*, s. 239 ve dev. (Paris 1921); H. Pirenne, *a.g.y.*, bkz. 1 no'lu dipnot.

(*) Kuzey Felemenk ahalisine verilen ad – ç.n.

8 O. Fengler, *Quentowic, seine maritime Bedeutung unter Merowingern und Karolingern*, bkz. *Hansische Geschichtsblatter*, 1907, s. 91 ve devamı H. Pirenne, *Draps de Frise ou draps de Flandre?* bkz. *Vierteljahrschrift für social-und Wirtschaftsgeschichte*, VII (1909), s. 308 ve devamı H. Poelman, *Geschiedents van den handel van Noordnederland gedurende het Merowingische en Karolingische tijdperk* (Amsterdam 1908).

9 F. Cumont, *Comment la Belgique fut romanisée*, 2'nci baskı (Brüksel), 1919.

lanması zorunluluğunun çevre alanlarda ticaretin yalnızca varlığını sürdürmesine değil, hatta gelişmesine katkıda bulunmuş olması ve buraları, imparatorluk içinde bazı ticarî faaliyetlerin gözlenebileceği biricik yerler haline getirmesi olanaklı ve olasıdır. Ancak, böyle olmuş olsa da, Kuzeyliler geçmişin bu son kalıntılarına bir son verdiler. Dokuzuncu yüzyılın bitiminden önce Quentovic ve Duurstede, yıkıntılarından bir daha hiçbir zaman doğrulamayacak şekilde adamakıllı yağmalandı ve yıkıldı.

Akdeniz'in Doğu ve Batı arasındaki büyük etkileşim yolu oluşunun yerini Tuna Vadisi'nin almış olduğu düşünülebilir ve zaman zaman gerçekten düşünülmüştür de. Aslında bu, eğer başlangıçta Avarlar, daha sonra Macarlar tarafından olanaksız kılınmasaydı olabilirdi de. Kaynaklar bize, Strasburg tuzlalarından yüklenen birkaç mavnadan başka bir ticaret trafiği olduğunu göstermiyor. Elbe ve Saale kıyılarındaki putperest Slavlarla yapılan sözümona ticarete gelince, bu iş, barbarlara silah sağlamayı amaçlayan ya da imparatorluğun tehlikeli komşularından Karolenj birliklerinin aldığı savaş tutsaklarını daha sonra köle olarak satabilmek amacıyla satın almaktan öteye geçmiyordu. Kilise kayıtları açıkça göstermektedir ki, sürekli güvensizlik içinde olan bu askerî sınır boylarında normal ve düzenli bir ticaret trafiği yoktu.

Sahip olduğumuz verilere göre, oldukça açıktır ki, sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren Batı Avrupa, tamamen tarımsal bir duruma geri döndü. Toprak, tek yaşama kaynağı ve zenginliğin biricik koşulu oldu. Topraklarından sağladığı gelirinden başka bir şeyi olmayan imparatordan en mütevazi serfe kadar, nüfusun bütün kesimleri, doğrudan ya da dolaylı olarak, ister kendi emeği ile üretsin, isterse bunları toplamak ya da tüketmek biçiminde olsun, toprağın ürünleriyle yaşar duruma geldi. Taşınabilir zenginlikler ekonomik hayatta artık hiçbir rol oynamıyordu. Her türlü toplumsal va-

roluş, toprak mülkiyeti ya da toprağa tasarruf temeli üzerine oturdu. Dolayısıyla bu temel üzerine oturmayan bir yönetimi ve askerî sistemi sürdürmek devlet için olanaksız hale geldi. Şimdi artık ordu mensupları *fief*'lerden, yöneticiler ise büyük toprak sahipleri arasından seçiliyordu. Bu şartlar altında devletin başının egemenliğini korumak olanaksız hale geldi. Bu egemenlik ilkesel olarak varlığını sürdürdüyse de, uygulamada ortadan kalktı. Feodal sistem yalnızca, her birinin toprağın bir bölümüne sahip olduğu, bağımsızlaşmış ve kendilerine devredilen otoriteyi miras haklarının bir parçası olarak gören kendi unsurlarının elinde kamusal otoritenin dağılışını temsil eder. Aslında Batı Avrupa'da dokuzuncu yüzyıl boyunca feodalizmin ortaya çıkışı, toplumun tamamıyla kırsal bir medeniyete geri dönüşünün siyasal plandaki yansımasından başka bir şey değildi.

Ekonomik bakış açısından bu uygarlığın en çarpıcı ve en belirgin kurumu büyük mülktür. Bunun kökeni kuşkusuz çok daha eskilerdedir ve çok uzak geçmişle ilişkisini kurmak kolaydır. Galya'da Sezar'dan önce olduğu gibi, Almanya'da da istilâlardan çok önce büyük toprak sahipleri vardı. Roma İmparatorluğu, büyük Galya mülklerinin varlıklarını sürdürmelerine izin verdi ve bunlar fatihlerinin mülklerinde var olan örgütsel yapıya kısa sürede kendilerini uyarladılar. İmparatorluk döneminin Galya *villa*'sı, mülk sahibi için ayrılan arazi ve kolonlarıyla *(coloni)*, İtalyan tarımcılarının Cato zamanına ilişkin olarak anlattıkları türden bir sömürüyü temsil eder. Cermen istilâları sırasında hemen hiç değişmeyen, Merovenj Fransa'sının koruduğu bu kurumu, Kilise, Hıristiyanlık yayıldıkça adım adım Ren Nehri'nin ötesine taşımıştır.[10]

---

10 Bütün bunlar için okuyucunun, M. Bloch'un *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, s. 67 ve devamındaki mükemmel değerlendirmesine başvurmasını salık vermekle yetineceğim.

Böylece büyük mülkün örgütlenişi, hiçbir açıdan, yeni bir şey değildi. Ancak yeni olan şey, ticaretin ve kentlerin ortadan kalktığı andan itibaren bunun aldığı yeni işlevsel biçimdi. Ticaret, büyük mülkün ürünlerini taşımaya yeterli olduğu, kentler ise buna bir pazar sağladığı sürece, büyük mülk dışarıda düzenli bir satışa egemen olabiliyor ve dolayısıyla bundan kârlı çıkıyordu. Genel ekonomik faaliyet içinde yiyecek maddelerinin üreticisi ve mamul maddelerin tüketicisi olarak yer alıyordu. Bir başka deyişle, dış dünya ile karşılıklı alışverişi sürdürüyordu. Ama şimdi bunu yapamaz duruma geldi, çünkü artık ne tacirler ne de kentler vardı. Artık alıcı olmadığına göre kime satış yapacaktı ve ihtiyaç olmadığı için talep edilmeyen ürünleri nerede elden çıkaracaktı? Şimdi herkes kendi toprağında yaşadığı, dışardan yiyecek satın almadığı ve talebin büsbütün yok oluşu nedeniyle, toprak sahibi kendi üretimini tüketmek zorundaydı. Böylelikle her mülk, tam da doğru olmayarak "kapalı mülk ekonomisi" şeklinde tanımlanan ve gerçekte pazarları olmayan basit bir ekonomi türüne kendisini bağımlı kıldı. Bunu isteyerek değil, zorunluluk sonucu yaptı. Satmak istemediği için değil, fakat alıcıları artık onun alanına giremediği için bunu yaptı. Lord, yalnızca demesnesinin geliri ve kendi köylülerinden sağlayacağı resimlerle yaşamını sürdürmek için değil, fakat bunları başka yerden sağlayamadığına göre, topraklarının işlenmesi için gerek duyduğu alet ve gereçlerle, hizmetkârlarının giysilerini de malikânesinde üretmek için gerekli düzenlemeleri yaptı. Bundan dolayı, erken Ortaçağların malikâne organizasyonunun pek karakteristik bir öğesi olan bu atölye ya da "gynaeceas", tamamen ticaret ve endüstrinin yokluğunu telâfi etmek amacıyla oluşturulmuştu.

Açıktır ki, bu durum, insanları kaçınılmaz bir şekilde iklimin bütün tehlikelerine açık bir konumda bırakıyordu. Hasat yetersiz olduğunda, bir kıtlık durumuna karşı biriktirilen

erzak kısa zamanda tükeniyor ve gerekli olan tahılı sağlamak için insanın tüm zekâsını kullanması gerekiyordu. O zaman, çevrede daha şanslı olan bir komşudan ya da bolluğun egemen olduğu bir başka yöreden bunu sağlamak için serfler seferber ediliyordu. Lord, serflere para sağlayabilmek için değerli sofra takımlarını en yakın darphanede erittirmek zorunda kalıyor ya da bir komşu manastırın yöneticisine borçlanıyordu. Böylece, atmosfer koşullarının etkisi altında, gelip geçici ve koşullara bağlı bir ticaret varlığını sürdürüyor, kara ve su yollarında ara sıra görülen bir ticaret trafiği devam ediyordu. Aynı şekilde, bolluk yıllarında insanlar, tarlalarının ya da bağlarının hasat fazlasını, benzer biçimlerde satmaya çalışıyorlardı. Sonunda, yaşam için zorunlu bir katık olan tuz ancak belirli yörelerde bulunabiliyor ve çaresiz oralardan gidilip alınıyordu. Ancak bütün bunların içinde, özel ve profesyonel anlamda, ticarî faaliyet olarak nitelenebilecek bir şey yoktu. Tacir, deyim yerindeyse koşulların emrettiği biçimde ve geçici olarak varlığını koruyordu. Alım ve satım, hiç kimsenin normal işi değildi; bunlar, ihtiyaçlar zorladığında insanların başvurduğu çarelerdi. Ticaret, toplumsal faaliyet dallarından birisi olmaktan öylesine uzaklaşmıştı ki, her mülk, bütün ihtiyaçlarını kendi başına gidermeyi amaçlıyordu. Üzüm bağları bulunmayan Felemenk* gibi yörelerdeki manastırların, her yıl şarap mahzenlerini yeniden doldurabilmek için Sen havzası ya da Ren ve Moselle vadilerindeki mülklerin bağışlarını elde edebilmek için denenmedik yol bırakmamalarının nedeni budur.[11]

(*) Felemenk günümüzdeki Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'un deniz seviyesinin altında kalan (*Neederland*) yörelerini içermek üzere ve İngilizlerin (*Low Countries*, Fransızların *Pays Bas* olarak niteledikleri bölgeyi karşılamak üzere kullanılmıştır – ç.n.

11 H. Van Werveke, *Comment les établissement religieux belges se procuraient-ils du vin au haut Moyen Age?*, bkz. *Revue belge de philol. et d'hist.* c. II (1923) s. 643 ve devamı.

İlk bakışta, çok sayıda pazarın varlığı, çağın ticarî açıdan felçli durumuyla çelişiyor gibi görünebilir. Çünkü dokuzuncu yüzyılın başından itibaren bunların sayıları hızla artmış ve sürekli olarak yenileri ortaya çıkmıştır. Ancak, bunların sayısı önemsiz oluşlarının delilidir. Yalnızca Paris yakınlarındaki St. Denys (Lendit) panayırı, yılda bir kez, ziyaretçileri arasındaki uzak mesafelerden gelmiş ve fırsat düştükçe ticaret yapan alıcı ve satıcıları kendisine çekebiliyordu. Bunun dışında, yalnızca çok sayıda haftalık pazar kuruluyor ve yörenin köylüleri buralarda, birkaç yumurta, tavuk, birkaç kilo yün ya da evde dokunmuş birkaç arşın kaba kumaşı satışa sunuyorlardı. Yapılan alışverişin niteliği, bu satışların *per denerates*, yani değer olarak birkaç kuruşu aşmayacak büyüklükte oluşlarından açıkça anlaşılır.[12] Kısaca, bu küçük toplulukların insan ihtiyaçlarını tatmin etme gücü, çevredeki nüfusun günlük ihtiyaçlarını gidermek ve bir de, hiç kuşkusuz, günümüzde *Kabyle*'ler* arasında olduğu gibi, bütün insanlarda doğuştan var olan toplumsallık güdüsünü tatmin etmekle sınırlıydı. Bu pazarlar, toprakla uğraşan bir toplumun sunabildiği tek eğlenceyi oluşturuyordu. Şarlman'ın, kendi mülklerindeki serflere, "pazarlarda dolaşmamaları" için verdiği buyruk göstermektedir ki, bunları oralara çeken şey, ticarî endişelerden çok hoşça vakit geçirmektir.[13]

Dolayısıyla profesyonel taciri bulmaya boşuna uğraşırız. Böyle birisi yoktur ya da daha doğrusu, Karolenj döneminin başından beri düzenli bir ticareti sürdüren Yahudilerden başka kimse yoktur. O kadar ki, *Judaeus* (Yahudi) ve *mercator* (tüccar) kelimeleri neredeyse eşanlamlıdır. Bunların bir kısmı güneyde yerleşmişti; ancak çoğunluk, Akde-

---

12 *Edictum Pistense*, 20. Boretius, *Capitularia*, t. II, s. 316.

(*) Kabyle: Cezayir'in doğu kıyılarındaki dağlık yörelerin Berber ahalisi – ç.n.

13 *Capitularie de Villis*, 54, *a. k.*, c. I, s. 88.

niz'in Müslüman ülkelerinden gelmiş ve İspanya üzerinden Batı ve Kuzey Avrupa'ya ulaşmışlardı. Bunlar, Doğu ülkeleriyle yüzeysel bir ilişkiyi hâlâ sürdüren sürekli seyahat eden Radanite'lerdi.[14] Şu da var ki, bunların uğraştığı ticaret, büyük emek karşılığı Mısır, Suriye ve Bizans'tan Karolenj İmparatorluğu'na taşıdıkları baharat ve kıymetli eşyalardan ibaretti. Bunların aracılığıyla bir kilise, ilâhî ibadet ve ayinler için kaçınılmaz olan tütsüyü ve katedral hazinelerinin kimi örneklerini günümüze kadar sakladığı değerli kumaşları, büyük zaman aralıkları ile de olsa elde ediyordu. Bunlar, pek nadir ve pahalı olduğu için zaman zaman para yerine de kullanılan biberi ve aristokrasinin lüksünü oluşturan doğu yapımı mine ya da fildişini de ithal ediyorlardı. Böylece Yahudi tacirler çok sınırlı bir müşteriye hitap ediyordu. Sağladıkları kârların önemli olması gerekir. Ancak, her şey hesaba katıldığı zaman, ekonomik rollerinin, aksesuvar olmaktan öteye geçemediği görülür. Toplum, onların ortadan kalkışıyla hayatî hiçbir şey kaybetmemiştir.

Böylece, Batı Avrupa, her açıdan, dokuzuncu yüzyıldan başlayarak, değişimin ve mal hareketlerinin mümkün olan en küçük düzeye indiği, asıl olarak kırsal bir toplum görünümündedir. Tüccar sınıfı ortadan kalkmıştır. Şimdi bir insanın durumu, sivil ve ruhban bir azınlığın elindeki ve büyük mülkün çerçevesi içinde çok sayıda kiracıya dağıtılmış toprakla olan ilişkilerine göre belirleniyordu. Toprağa sahip olmak, aynı zamanda, özgürlüğe ve güce sahip olmak demekti; böylece toprak sahibi aynı zamanda lorddu. Bunlardan yoksun olmak serfliğe indirgenmek oluyordu. Böylelikle *vilain* kelimesi, hem bir mülkte *(villa)* yaşayan köylü hem de serf için kullanılıyordu. Kırsal nüfus içinde, şurda

14 Yahudiler konusunda Barbier de Maynard tarafından çevrilen *(Journal Asiatique,* 1865) İbn-i Khordadbeh'in (850 yıllarında) *Livres des routes et des pays* adlı eserine bakınız.

burda birkaç kişinin kendi toprağını ve dolayısıyla kişisel özgürlüğünü korumuş olmasının önemi yoktu. Genel bir kural olarak serflik, tarımla uğraşan yığınların, yani bütün yığınların normal durumuydu. Kuşkusuz bu serfliğin pek çok mertebesi vardı. Çünkü, antikitenin köleliğinden pek fazla kurtulamamış insanların yanısıra, büyüklerin korumasına kendilerini gönüllü olarak terk eden yerlerinden edilmiş küçük mülk sahiplerinin neslinden olanlar da bulunuyordu. Asıl önemli olan olgu, bunların yasal değil fakat toplumsal koşullarıydı. Senyör toprağında yaşayanlar, toplumsal olarak, aynı zamanda hem sömürülen hem korunan ve artık bağımlı olan kişilerdi.

Katı bir hiyerarşiye sahip bu toplumda birinci ve en önemli yer, aynı zamanda ekonomik ve manevî üstünlüğü olan Kilise'ye aitti. Kilise'nin sayısız mülkü, büyüklük yönünden asilzadelerinkinden daha üstün olduğu gibi, kendileri de bilgice onlardan üstündüler. Üstelik, inananların bağışları, hacıların zekâtları sayesinde kilisenin eli altında, kıtlık zamanlarında ihtiyaç duyan sivillere borç verilebilecek malî kaynaklar bulunuyordu. Ayrıca, genel bir cehalete yeniden gömülmüş bir toplumda, yine de yalnızca kilise, okuma ve yazma gibi kültürün kaçınılmaz iki aracını elinde bulunduruyor, krallar ve büyük lordlar, şansölyelerini, sekreterlerini ve "noter"lerini, kısaca onlarsız işlevlerini sürdürmeleri mümkün olmayan tüm öğrenim görmüş personelini, zorunlu olarak kilise adamları arasından seçiyorlardı. Dokuzuncu yüzyıldan onbirinci yüzyıla kadar bütün yönetim işi, sanatlarda olduğu gibi bu alanda da üstün olan Kilise'nin elindeydi. Kilise mülklerinin örgütlenişi, soyluların mülklerinin boşuna erişmeye çalıştıkları bir modeldi. Çünkü *polyptycha*'ları* hazırlayabilecek, hesapları tutabile-

(*) Polyptycha: Kayıtlar – ç.n.

cek, fatura ve harcamaları hesap edebilecek ve dolayısıyla bunları denkleştirebilecek yetenekte elemanlar yalnızca Kilise'nin elindeydi. Böylelikle Kilise, yalnızca çağın büyük manevî otoritesi değil, fakat aynı zamanda büyük malî gücüydü.

Bundan başka Kilise'nin dünya görüşü, toprağın, toplumsal düzenin biricik temeli olduğu bir çağın ekonomik koşullarıyla hayranlık veren bir uyum içindeydi. Toprak, Tanrı tarafından insanlara, burada, aşağıda, ebedî kurtuluşlarını sağlamak üzere yaşayabilmeleri için verilmişti. Çalışmanın amacı zengin olmak değil, fakat fanî hayat ebedî hayata dönüşene kadar insanların doğdukları zamanki durumlarını koruyabilmelerini sağlamaktı. Keşişlerin dünyadan el etek çekmiş hayatları, üzerinde bütün toplumun dikkatlerini toplaması gereken bir idealdi. Zenginlik peşinde koşmak, tamah batağına saplanmaktı. Yoksulluk ilâhî kökenliydi ve Tanrı tarafından takdir edilmişti. Zenginlerin, manastırların örneklik ettiği biçimde, hayırseverlik yoluyla, zenginliklerinden kurtulmaları uygun olurdu. Manastırların ihtiyaç halinde kendilerinden ödünç alınan paraları serbestçe ertelemeleri gibi, ürünlerin fazlası da ambarlanmalı ve parasız dağıtılmalıydı.

*"Mutuum date nihil inde sperantes."** Faizle ya da (küçültücü bir anlam kazanan ve günümüze kadar bu anlamını koruyan teknik terimi kullanmak gerekirse) murabaha yoluyla ödünç vermek nefret edilecek bir şeydi. Bu iş, din adamları için daha başlangıçta yasaklanmış ve dokuzuncu yüzyıldan itibaren Kilise bunu, Kilise dışındakiler için de yasaklamayı ve dinî mahkemelerin yargı alanı içine almayı başarmıştı. Üstelik, genel olarak ticaret de, para ticaretinden daha az itibarsız değildi. Çünkü o da öteki dünyayı düşün-

(*) "Bundan hiçbir şey ummayanlara ödendi. – ç.n.

mekten insanları alıkoyduğundan manevîyatı için tehlikeliydi. *"Homo mercator vix aut nunquam potest Doe placere."*[*][15]

Bu ilkelerin olaylarla nasıl uyuştuğunu ve dinsel idealin gerçekle nasıl rahatça bağdaştığını görmek kolaydır. En çok kilisenin yararlandığı bu durumun haklılaştırılmasını sağlıyordu bu. O yüzyıllarda, her devletin kendisine yeterli ve normal olarak kendi dünyasından ibaret olduğu bir zamanda, murabahanın, ticaretin ve kâr saikiyle kâr etmenin lânetlenmesinden daha doğal ne olabilirdi? Yalnızca kıtlığın insanları komşularından ödünç almaya zorladığı, dolayısıyla dinsel ahlâkça mahkûm edilmemiş olsa, ihtiyaçların o karşı konulamaz istismar etme iğvasının derhal her türlü murabaha, spekülasyon ve tekelcilik kötülüklerine kapı açacağı hatırlanırsa, bundan daha yararlı ne olabilir? Kuşkusuz teori ve uygulama birbirlerinden kilometrelerce uzaktı ve çoğu kez Kilise'nin emrini manastırlar çiğniyorlardı. Ancak buna rağmen, Kilise'nin etkisi dünya üzerinde izini öylesine derin bırakmıştır ki, geleceğin ekonomik canlanışının gerekli kıldığı yeni uygulamalara alışabilmeleri ve ticarî kârlar, sermaye kullanımı ve faiz karşılığı ödünç vermeyi, çok büyük bir zihinsel kayıt olmaksızın, meşru olarak kabul edebilmeleri, insanların yüzyıllarını almıştır.

(*) "Tacir, Tanrı'nın hiç hoşuna gitmez." – ç.n.

15 L. Goldschmidt, *Universalgeschichte des Handelsrechts*, c. I, s. 139 (Stuttgart, 1891).

BİRİNCİ BÖLÜM

TİCARETİN CANLANIŞI

1. Akdeniz[1]

İslâm'ın yedinci yüzyılda Akdeniz havzasını istilâsı, bu denizi Batı'nın Hıristiyanlarına kapamıştı ama bütün Hıristiyanlara kapamamıştı. Tiran Denizi'nin bir Müslüman gölü olduğu doğrudur. Oysa Güney İtalya kıyılarını kuşatan suların ya da Adriyatik'in veya Ege Denizi'nin kaderi aynı olmadı. Bu yörelerde Bizans filolarının Arap istilâsını püskürtmeyi başardıklarını ve 719 yılında Konstantinopolis kuşatmasında engelle karşılaşılmasından sonra Hilâl'in bir daha Boğaz sularında ortaya çıkmadığını daha önce görmüştük. Ancak, birbiriyle savaş halinde olan iki inanç arasındaki mücadele, başarı ya da başarısızlıkların birbirini iz-

1 Bibliyografya: W. Heyd ve A. Schaube'nin aşağıda genel bibliyografyada gösterilen eserlerine bakınız; H. Kretschmayer, *Geschicte von Venedig*, Gotha, 1905-34, 3 c., R. Heynen, *Zur Entstehung des Kapitalismus in Venedig*, Stuttgart-Berlin, 1905.; L. Brentano, *Die Byzantinische Volkswirtschaft*, bkz. *Jahrbuch für Gezetzgebung*, Verwaltung, vs. c. XLI, 1917.; H. Pirenne, *Medieval Cities: Their Origins and The Revival of Trade*, çev. Frank D. Halsey, Princeton, 1925, Fransızca baskı, *Les villes du Moyen Age*, Brüksel, 1927

lemesi şeklinde devam etti. Afrika'nın hâkimi olan Araplar, Sicilya'yı ele geçirmeye yöneldiler ve 878'de Sirakûza'nın zaptından sonra, burasını tamamen egemenlikleri altına aldılar. Ne var ki, bu onların ilerlemelerinin sınırı oldu. Güney İtalya kentleri Napoli, Gaeta ve Amalfi ve Batı'da Salerno ile Doğu'da Bari, Konstantinopolis'teki imparatoru tanımaya devam ettiler. Sarazen yayılmasından hiçbir zaman korkacak fazla bir şeyi olmayan, Adriyatik'in yukarısındaki Venedik de aynı şeyi yaptı. Bu limanlarla Bizans İmparatorluğu'nun ilişkilerini sağlayan bağın çok güçlü olmadığı ve giderek de zayıfladığı doğrudur. Normanların İtalya ve Sicilya'da yerleşmeleri (1029-91), ilişkileri bu bölge açısından kesin olarak kopartmıştı. Karolenjlerin dokuzuncu yüzyılda üzerinde kontrol kurmayı başaramadıkları Venedik, Vasileus'un otoritesi altında ilişkileri sürdürmeyi yeğlemişti. Çünkü imparator, akıllı bir tutumla, bu otoriteyi kullanmaktan geri durarak, kentin yavaş yavaş bağımsız bir cumhuriyete dönüşmesine izin veriyordu. Geri kalanlar için, imparatorluğun uzaktaki İtalyan eklentileriyle siyasal ilişkileri pek hareketli değildiyse de, imparatorluk onlarla çok canlı bir ticareti sürdürerek durumu onarıyordu. Bu anlamda, anılan kentler, Bizans'ın yörüngesinde hareket ediyor ve deyim yerindeyse Batı'ya arkalarını dönerek, Doğu'ya yöneliyorlardı. Nüfusu bir milyon dolaylarında olan Konstantinopolis'i beslemek işi, bunların ihracatlarını sürdürmelerini sağlıyor ve karşılığında başkentin çarşı ve imalâthanelerinden, onlarsız yapamayacakları, baharat ve ipekliler tedarik ediyorlardı.

Çünkü Karolenjlerde olduğunun aksine, Bizans İmparatorluğu'nda, lüks mallara olan talebi besleyen kent hayatı ortadan kalkmamıştı. Birinciden ikinciye geçiş, başka bir dünyaya geçiş gibiydi. Burada ekonomik evrim, İslâm'ın ilerleyişiyle katî bir şekilde kesintiye uğratılmamış ve

önemli bir deniz ticareti, zanaatkârlar ve profesyonel tacirlerin oturduğu kentleri beslemeye devam etmişti. Toprağın her şey, ticaretin ise hiçbir şey olduğu Batı Avrupa ile yalnızca ticaretle yaşayan ve topraksız bir kent olan Venedik arasında var olan zıtlıktan daha çarpıcısı düşünülemez.

Konstantinopolis ve Doğu'nun Hıristiyan limanları, Venedik ile İtalya'daki Bizans kentlerinin biricik deniz ticaret hedefi olmaktan kısa sürede çıktılar. Teşebbüs ruhu ve kazanç arayışının çok güçlü ve gerekli oluşu, dinsel tereddütler nedeniyle, her ne kadar şimdi kâfirlerin elinde bulunsa da, Afrika ve Suriye ile eski iş ilişkilerini yenilemekten daha uzun süre alıkoyamadı. Dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren, düzenli olarak daha da yetkinleşen ilişkiler kuruldu. Kilisenin lânetlediği ve tamah olarak damgaladığı kazanç hırsı, burada en gaddar biçimiyle kendisini gösteriyordu. Venedikliler, kapıp kaçırdıkları ya da Dalmaçya kıyılarından satın aldıkları genç Slavları, Mısır ve Suriye'nin haremlerine ihraç ediyorlardı. Ve bu "köle"[2] trafiği, kuşkuya yer olmayacak bir biçimde, onların artan zenginliğine, aynen onsekizinci yüzyıldaki köle ticaretinin pek çok Fransız ve İngiliz deniz tacirine sağladığı boyutta katkılar sağlamıştır. Buna, İslâm ülkelerinde bulunmayan kereste ve demir taşımacılığını da eklemelidir. Gerçi bu kerestelerle yapılacak gemilerin ve demirlerden dökülecek silâhların Hıristiyanlara ve hatta Venedikli denizcilere karşı kullanılacağında da kuşkuya yer yoktur. Ama tacir, her zaman olduğu gibi, burada da ivedi çıkarından ve iyi bir iş başarmaktan ötesini göremiyordu. Papa'nın, Hıristiyanları köle olarak satanları aforozla tehdit etmesi ya da imparatorun kâfirlere karşı savaşta kullanılabilecek malzemenin satılmasını yasaklaması boşunaydı. Dokuzuncu yüzyılda tacirlerin İskenderiye'den

2 *Slave* (köle) kelimesi, kuşkusuz, kolayca anlaşılacağı üzere *slav* kelimesinden gelmektedir.

Aziz Markos'un kemiklerini getirdikleri Venedik, bu kutsal emanetlere gösterdiği hürmetin haklı ödülü olarak zenginliğini sürekli artırıyor ve bunların korunmasından sağladığı güvenle kendi yoluna gidiyordu.

Bu gelişme, gerçekten, kesintisizdi. Lâgünler kenti, ne vasıta ile olursa olsun, varlığının temel şartı olan bu deniz ticaretini, hayret verici bir enerji ve etkinlikle artırmaya kendisini adamıştı. Kıtada insanların toprağa tâbi olması gibi, burada da tüm nüfus denizciliğe güveniyor ve onunla meşgul oluyordu. Dolayısıyla, zamanın kırsal köylü uygarlığının kaçınılmaz sonucu olan serflik, denizciler, zanaatkârlar ve tacirler kentinde bilinmiyordu. Bunların arasına, hukukî durumdan bağımsız olarak toplumsal farklılıklar yerleştiren, yalnızca servetin yarattığı tehlikelerdi. Çok eski zamanlardan beri, ticarî kârlar zengin bir tacirler sınıfı yaratmıştı ki, bunların işlemleri tartışma götürmez bir şekilde kapitalist nitelikler göstermeye başlamıştı bile. Bizans'ın gümrük uygulamalarından ödünç alındığı apaçık ortada olan *commenda* onuncu yüzyılda ortaya çıktı.

Önemi ne olursa olsun, her türlü iş hareketleri için kaçınılmaz olan yazının kullanımı, ekonomik gelişmeye söz götürmez bir şekilde tanıklık etmektedir. Sefere çıkan her tüccar gemisinin donanımının bir parçasını, bir "kâtip" oluşturuyordu ve bunlardan biz, gemi sahiplerinin kendilerinin de hesap tutmayı ve sürekli ticarî ilişkiler içinde bulundukları kişilere mektup göndermeyi öğrendiklerini çıkarsayabiliriz.[3] Belirtilmelidir ki, burada, geniş çaplı ticarî işlere herhangi bir şekilde kötü gözle bakılmıyordu. En önemli aileler bu işle uğraşıyorlardı. Doge'ların* kendileri buna örnek

---

3 Heynen, *a.g.e.*, s. 82. Bu uygulamanın gönderme yapılabilecek ilk örneği 1110 yılındadır. Ancak uygulama elbette daha eskidir.

(*) Doge (Doç): Venedik ve Cenova'da dükler arasından seçilen kentin en yüksek yöneticisi – ç.n.

oluyorlar ve Sofu Lewis'in çağdaşlarına akıl almaz gibi görünen bu işi, dokuzuncu yüzyılın ortaları gibi erken bir dönemde yapıyorlardı. 1007 yılında, Pietro II. Orseole ticaretten sağladığı kârlardan 1250 *livre*'lik bir tutarı hayır kurumları için bir yana ayırıyordu. Onbirinci yüzyılın sonunda kent, gemilerde bir miktar ortaklık payları *(sortes)* olan ve mağazalarıyla boşaltma iskeleleri *(stationes)* kıyıda birbiri yanısıra dizilen ve rıhtımları lâgünün adaları boyunca giderek yayılan zengin asilzadelerle doluydu.

Venedik daha o zamandan itibaren büyük bir deniz gücü olmuştu. 1100'den önce Adriyatik Denizi'ni Dalmaçyalı korsanlardan temizlemeyi, kendi alanı olarak saydığı ve yüzyıllarca öyle kalan bu denizin tüm kıyısında hegemonyasını sağlam bir şekilde kurmayı başarmıştı. Bu denizin Akdeniz'e açıldığı bölgedeki kontrolünü koruyabilmek için, Sarazen'leri Bari'den atmak üzere 1002 yılında Bizans filosuna yardım etmişti. Yetmiş yıl sonra, Robert Guiscard tarafından güney İtalya'da kurulan Norman Devleti, kendisine olduğu kadar, Rum İmparatorluğu'na da tehlike teşkil eden deniz rekabetiyle onu tehdit ettiğinde, Venedik, savaşmak ve tehlikeyi bertaraf etmek üzere Bizans'la bir kere daha işbirliği yaptı. Robert'in ölümünden sonra (1076), bu dâhi prensin, Akdeniz'deki yayılma hülyası son buldu. Savaş Venedik'in lehine döndü ve kent, aynı vuruşla Napoli, Gaeta, Salerno ve hepsinden önemlisi Amalfi'nin rekabetinden kendisini kurtardı. Norman Devleti'nde yutulmuş olan bu kentler, Norman Devleti'yle birlikte çöktüler ve bundan böyle Konstantinopolis ve Doğu pazarlarını Venediklilere terk ettiler.

İşin aslına bakılırsa, Venedikliler burada uzun bir süredir zaten tartışma götürmez bir üstünlüğe sahiptiler. Doge Pietro II. Orseolo, 992 senesinde, İmparator Vasil ve Konstantin'den, Venedik gemilerinin o zamana kadar Abydos'ta

(Nâra Burnu) ödemek zorunda oldukları gümrüklerden kurtulma konusunda bir ferman elde etmişti. Lâgünler kentiyle, Konstantinopolis arasındaki ilişkiler öylesine canlıydı ki, ikincisinde imparatorlarca onaylanmış, hukukî ayrıcalıklara sahip bir Venedik kolonisi kurulmuştu. Sonraki yıllarda Laodicea (Lazkiye), Antioch (Antakya), Mamistra, Adana, Tarsus, Satalia, Ephesus (Efes), Chios (Sakız), Phocaea (Foça), Selembria, Hereclea (Ereğli), Rodosto, Andrinople (Edirne), Salonica (Selânik), Demetrias, Atina, Thebes (Teb), Coron (Koron), Modon ve Corfu'da (Korfu) başka tesisler oluşturulmuştu. Venedik, imparatorluğun her noktasında kendisine ticarî üstünlük sağlayan ikmal ve nüfuz üsleri elde etmişti. Onbirinci yüzyılın sonundan itibaren, hâlâ Konstantinopolis'deki yöneticilerin elinde bulunan Asya ve Avrupa'daki tüm eyaletlerin ulaştırma tekelini fiilen Venedik'in ele geçirdiği söylenebilir.

İmparatorlar da, zıtlaşmanın kendi zararlarına olacağını bildikleri bu duruma karşı çıkmamaya çalışmışlardır. Aleksi Kommen tarafından 1082 Mayıs'ında Doge'a verilen imtiyaz, Bizans İmparatorluğu'ndaki Venedik üstünlüğünün nihaî takdisi olarak değerlendirilebilir. Bundan böyle Venedikliler, imparatorluğun her yerinde, her türlü ticarî vergiden muaftılar ve böylelikle imparatorun kendi tebaasından daha fazla kayrılmış oluyorlardı. Yabancı ticarî eşya için gümrük ödemeye devam edecekleri koşulu, o zamandan itibaren Akdeniz'in doğu ucundaki tüm deniz ticaretinin onların eline geçtiğinin en son kanıtıdır. Her ne kadar onların, onuncu yüzyıldan başlayarak İslâm diyarlarıyla olan ticaretlerinin gelişmesi konusunda oldukça yetersiz bilgiye sahipsek de, her şey, bu ilişkinin, tamamen aynı güçte olmasa da, aynı yönde geliştiğini göstermektedir.

2. Kuzey Denizi ve Baltık Denizi[4]

Kuzey Avrupa'nın kıyılarını yalayan iki iç deniz, Kuzey Denizi ve Baltık, Avrupa'nın güney kıyılarını yalayan benzeri Akdeniz gibi, dokuzuncu yüzyılın sonundan onbirinci yüzyılın sonuna kadar, anlatmakta olduklarımızdan esasta farklı olmakla birlikte, hiç değilse bir ana noktada ona benzeyen bir manzara ortaya koyuyordu. Çünkü burada da, deniz kıyısında, deyim yerindeyse, Avrupa'nın sınırında, kıtanın tarımsal ekonomisiyle çarpıcı bir tezat teşkil eden, denizcilik ve ticarî faaliyeti buluyoruz.

Quentovic ve Duurstede limanlarındaki faaliyetin, dokuzuncu yüzyıldaki Viking istilâsına dayanamadığını daha önce görmüştük. Donanması olmayan Karolenj İmparatorluğu, Bizans'ın Müslümanlara karşı kendini savunması gibi, kuzeyli barbarlar karşısında kendisini savunamamıştır. Güçsüzlüğü, enerjik İskandinavlar tarafından, yalnızca kuzey nehirlerinin haliçleri yoluyla değil, fakat aynı zamanda Atlantik körfezleri kanalıyla, yarın yüzyıldan fazla bir süre, yıllık baskınlarla pek güzel istismar edilmiştir. Kuzeyliler, yalnız talancılar olarak düşünülmelidir. Denizlerin hâkimi oldukları için, bu özelliklerini saldırganlıklarıyla birleştiriyorlardı. Kıtada ve Britanya Adalarında birkaç yerleşmeyi ele geçirdikleri halde - bütün yapabildikleri buydu- amaçları fetih olamazdı ve değildi de. Ancak, kıtanın iyice derinliklerine doğru yönelttikleri akınlar, aslında büyük *razzia*'lardı. Açıktır ki bunların ör-

---

4 Bibliyografya: A. Bugge, *Die nordeuropaischen Verkehıswege im frühen Mittelalter und die Bedeutung der Wikinger für die Entwickelung des europaischen Handels und der europaischen Schiffahrt*, bkz. *Vierteljahrschrift für Social und Wirtschaftgeschichte*, c. IV, 1906.; W. Vogel, *Geschichte der deutschen Seeschiffahrt*, Berlin 1925.; J. Kulischer, *Russische Wirtschaftgeschichte*, c. I, Berlin, 1915.; E. Babelon, *Du commerce des Arabes dans le nord de l'Europe avant des croisades*, bkz. *Athénée oriental*, Paris 1882.; O. Montelius, *Kulturgeschichte Schewedens*, Leipzig, 1906.; K.T. Strasse, *Wikinger und Normannen*, Hamburg, 1928.

gütlenişi titizlikle planlanıyordu; hepsi bir merkezden, komşu yörelerden toplanan ganimetin Danimarka ya da Norveç'e taşınmak üzere yığıldığı tahkim edilmiş bir kamp yerinden hareket ediyorlardı. Aslında Vikingler korsandılar ve korsanlık ticaretin birinci aşamasıdır. Bu, dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren öylesine doğrudur ki, akınları sona erdiğinde Vikingler basit birer tacir olmuşlardır.

Bununla birlikte, İskandinav yayılmasını anlayabilmek için, bu yayılmanın yalnızca Batı'ya yönelmediği hatırlanmalıdır. Danimarkalılar ve Norveçliler, Karolenj İmparatorluğu, İngiltere, İskoçya ve İrlanda üzerine çullanırken, komşuları İsveçliler de Rusya'ya yönelmişlerdi. Dinyeper Vadisi'ndeki Slav prenslerinin Peçenek'lerle yaptığı mücadelelerde ya da Baltık amberinin (kehribar) peşinde koşan Rum tacirlerinin, Azak Denizi ve Kerson'dan, çok eski zamanlardan beri büyük doğal yol olan Karadeniz üzerinden Bizans kıyılarına kendiliklerinden sokuluşları ve kazanç peşinde de olsalar bunların yardıma çağırılmış olmaları bizim bakış açımızdan önemsizdir. Dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren bunların Dinyeper ve kolları boyunca, Danimarkalı ve Norveçli kardeşlerinin aynı tarihlerde Scheldt, Meuse ve Sen havzasına yaptıklarına benzer şekilde, etrafı hendekle çevrili kamp yerleri kurduklarını belirtmemiz yeterlidir. Anavatandan o kadar uzakta kurulan bu etrafı çevrili alanlar *(enceintes)* ya da Slavca kelimeyi kullanırsak *gorod*'lar, istilâcıların, çevrelerindeki o denli savaşçı olmayan halkları egemenlikleri altına almak ve sömürmek için kullandıkları daimî kaleler haline geldiler. Bakir ormanlardan elde ettikleri kürk ve balı olduğu kadar, alınan esirleri ve yenilenlerin sırtına yükledikleri haracı da buralarda topluyorlardı. Ancak çok geçmeden içinde bulundukları durum, kaçınılmaz bir şekilde onları ticaretle uğraşmaya yöneltti.

Yerleşmiş oldukları Güney Rusya, aslında, daha üstün iki

uygarlık arasında kalıyordu. Doğu'da Hazar Denizi'nin ötesinde Bağdat halifeliği uzanıyor, güneyde ise Karadeniz, Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarını yalıyor ve Konstantinopolis'e uzanıyordu. Dinyeper havzasındaki İskandinavlar, derhal bu çifte cazibeyi fark ettiler. Bu yöreyi onların gelişinden önce zaten sık sık ziyaret eden Arap, Yahudi ve Bizans tacirleri, onlara, izlemeye çoktan gönüllü oldukları bir yol gösterdiler. Ele geçirdikleri ülke, Müslüman haremlerinden olduğu kadar, Venedik'in de iştahını kabartan, büyük mülklerden gelen talebi ve ikbal dönemini yaşayan zengin imparatorluklarla ticaret yapmaya özellikle uygun olan ve büyük kârlar vadeden, bal, kürk ve hepsinden önemlisi esir gibi malları onların emrine veriyordu. Konstantin Porfirogenetus, onuncu yüzyılda, bizlere, İskandinavların ya da daha doğrusu (Slavların onları tanıdıkları adla söylemek gerekirse) Rusların, her yıl buzların erimesinden sonra, kayıklarını Kiev'de bir araya getirişlerinin bir tasvirini bırakmıştır. Dinyeper'in çok sayıdaki akıntısının ortaya koyduğu engel, kayıkların kıyıdan yedekte çekilmesiyle aşılıyor ve küçük filo, ağır ağır nehirden aşağı iniyor.[5] Denize ulaşınca, uzun ve tehlikeli yolculuğun hedefi olan Konstantinopolis'e doğru kıyı kıyı yelken açılıyordu. Burada Rusların özel bir mahallesi vardı ve büyük kentle olan ticaretleri, en eskisi dokuzuncu yüzyıla kadar geri giden ahitnamelerle düzenleniyordu. Kentin, onlar üzerinde kısa sürede icra etmeye başladığı etki iyi bilinmektedir. Hıristiyanlığı oradan aldılar (957-1015); onun sanatını, yazısını, para kullanmayı ve örgütlerinin önemlice bir kısmını aktardılar. Boğaziçi ile sürdürdükleri ticaretin önemine bundan daha çarpıcı bir tanık bulunamaz. Aynı zamanda Volga Vadisi kanalıyla Hazar Denizi'ne

5 W. Thomson, *Der Ursprung des russischen Staates*, s. 55 ve dev. (Gotha 1879); E.J. Arne, *La Suède et l'Orient* (Upsala, Paris Leipzig, 1914, J.A. Lundell'in editörlüğünü yaptığı *Archives d'études orientales*'de.)

ulaşıyor, buranın limanlarını sık sık ziyaret eden Yahudi ve Arap tacirlerle alışveriş yapıyorlardı.

Ancak faaliyetleri bununla sınırlı değildi. Kuzeye, baharat, şarap, ipekliler, kuyumcu işleri vs. gibi her tür ticarî eşyayı, oradan aldıkları bal, kürk ve esirler karşılığında ihraç ediyorlardı. Rusya'da bulunan çok sayıdaki Arap ve Bizans sikkesi, bir pusulanın gümüş iğnesinde olduğu gibi, ya Volga boyunca ya da Dinyeper ve Dvina nehirleriyle Botni Körfezi'ne bağıntılı göller yöresinde kesişen ve bu ülkeyi boydan boya geçen mallar Baltık'a ulaşır ve onun kanalıyla yoluna devam ederdi. Kıta Rusya'sının uçsuz bucaksız düzlüklerini aşan İskandinav gemiciliği, böylelikle doğu dünyasıyla bağlantı kurdu.[6] Gotland Adası'nda Rusya'da bulunandan çok daha fazla sayıda bulunmuş olan İslâm ve Rus sikkeleri, bu adanın, sözkonusu ticaret trafiğinin büyük bir antreposu ve onun Kuzey Avrupa ile temas noktası olduğunu göstermektedir. Kuzeylilerce İngiltere ve Fransa'dan toplanan ganimetin burada, Rusya'dan getirilen değerli eşya ile değiştirildiğini düşünmektedir insan.

Her halde, onuncu ve onbirinci yüzyıllarda, yani Danimarkalılarla Norveçlilerin Batı'yı istilâ edişlerini izleyen dönemde, gemiciliğin şaşırtıcı gelişimini dikkate aldığımızda, İskandinavya'nın oynadığı aracı rolünü kuşkuyla karşılamak olanaksızdır. İsveçli kardeşlerinin ortaya koyduğu örnekten sonra bunların da korsanlığı bırakıp tüccar oldukları, ama en küçük bir fırsatta korsanlığa dönmeye hazır, her şeye rağmen tüccar ve üstelik açık denizlerde ticaret yapan barbar tacirler oldukları çok açıktır.[7] Güvertesiz gemileri,

---

6 Rusya'da bulunan Arap ve Bizans sikkeleri için, E.J. Arne, *a.g.e.*'e ve R. Vasmer, *Ein im Dorfe Staryi Dedin in Weissrussland gemachter Fund Kufischer Münzen* (Stockholm Tarih Akademisi'nin *Fornvannen*'e, 1929) bakınız.

7 Dokuzuncu yüzyıldaki İsveç ticaretine ilişkin ilginç ayrıntılar, E. de Moreau'nun, *Saint Anschaire*, Louvain, 1930 adlı yapıtında bulunabilir.

şimdi Gotland'a ulaşan ticaret eşyasını her yere taşıyordu. İsveç kıyılarıyla o dönemde henüz Slav olan Elbe ve Vistül arasındaki geniş kıyı şeridinde ticaret noktaları kurulmuştu. Danimarka'nın güneyinde, Haithabu'da (Kiel'in kuzeyi) son zamanlarda yapılan kazılar, harabelerinin, onbirinci yüzyıl boyundaki önemine tanıklık ettiği bir *emporium*'un (ticaret merkezi) varlığını ortaya çıkarmıştır.[8] Bu ticarî faaliyet, doğal olarak, kuzeylilerin iyi tanıdığı ve gerisindeki ülkeleri uzun süredir yağmaladıkları Kuzey Denizi'nin limanlarına kadar uzanıyordu. Elbe üzerindeki Hamburg ve Waal üzerindeki Tiel, onuncu yüzyılda, Kuzeylilerin gemilerince sık sık ziyaret edilen faal limanlar haline gelmişlerdi. Bu gemilerin daha da çok sayıda bir bölümü İngiltere'ye gidiyor ve Danimarkalılarca yapılan ticaret, Büyük Canute'un (1017-1035) İngiltere, Danimarka ve Norveç'i geçici bir imparatorluk içinde birleştirdiği dönemde en yüksek noktasına ulaşarak onlara, Anglosaksonların karşı koyamadıkları bir üstünlük sağlıyordu. Böylece Thames ve Ren nehirlerinin ağzından, Dvina Nehri'nin ağzına ve Botni Körfezi'ne yapılan ticaret, Baltık ve Kuzey Denizi havzalarında bulunan İngiliz, Flander ve Alman sikkeleriyle kanıtlanıyordu. Yazılı olarak saptanmaları daha geç bir tarihte olmasına rağmen, İskandinav *saga*'ları (öyküleri), İzlanda ve Grönland gibi uzak mesafelere gitmeyi göze alabilen korkusuz denizcilerin karşılaştıkları tehlikelerin anısını hâlâ korumaktadır. Cesur genç adamlar, güney Rusya'daki yurttaşlarına katılmaya gidiyorlar, Konstantinopolis'te imparatorların özel muhafızı olarak Anglosaksonlar ve İskandinavlar bulunuyorlardı. Kısaca, Nordik insanlar, bu dönemde, bizlere Homerik çağın Yunanlılarını hatırlatan bir enerji ve girişim ruhunun kanıtlarını vermişlerdir. Sanatları, ticarî uğ-

8 O. Scheel ve P. Paulsen, *Quellen zur Frage Schleswig-Haithabu im Rahmen der fränkischen, sächsischen und nordischen Beziehungen* (Kiel, 1930).

raşların onları ilişkiye soktuğu Doğu'nun etkilerine ihanet eden barbar yaratıcılık nitelikleri taşır. Ne var ki, ortaya koydukları çalışkanlığın bir geleceği olamazdı. Gemilerinin yelken açtığı uçsuz bucaksız genişliklerde üstünlüğü ellerinde bulundurmak için sayıları çok yetersizdi. Dolayısıyla, kıtadaki ticaretin gelişmesi onlarınkiyle rekabet edebilecek bir gemiciliğin canlanmasına yol açınca, daha güçlü rakiplere yerlerini bırakmak zorunda kaldılar.

3. Ticaretin Canlanışı[9]

Kıta Avrupa'sı kısa sürede, biri Batı Akdeniz ve Adriyatik'te, ötekisi Baltık ve Kuzey Denizi'nde ortaya çıkan iki büyük ticarî kımıldanmanın gücünü sınırlarında duymaya mahkûmdu. İnsan doğasında var olan kazanç hırsı ve macera arayışına cevap verdiği için ticaret esasen bulaşıcıdır. Üstelik doğası gereği, öylesine her yana yayılıcıdır ki, sömürdüğü insanlara bile kendisini kabul ettirir. Gerçekten de, tica-

9 Bibliyografya: Heyd, Schaube, Kretschmayer ve Pirenne'in 1 no'lu dipnotta belirtilen eserlerine bakınız; C. Manfroni, *Storia della marina italiana dalle invasione barbariche al trattato di Nintoe*, c. I, Livourne, 1899; G. Caro, *Genua und die Machte am Mittelmeer*; Halle, 1895-9, 2 c.; G.J. Bratianu, *Recharches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIII siècle*, Paris 1929; A.E. Sayous, *Le rôle du capital dans la vie locale et le commerce extérieur de Venise entre 1050 et 1150*, bkz. *Revue belge de philol. et d'histoire*, c. XIII, 1934.; E.H. Byrne, *Genoese Shipping in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Cambridge (Mass.) 1930; R. Davidsohn, *Geschichte von Florenz*, c. I, Berlin, 1896; A. Sayous, *Le commerce des Européens à Tunis depuis le XII siècle*, Paris, 1929.; E.H. Byrne, *Geneose Colonies in Syria*, bkz. *The Crusades and Other Historical Essays presented to D.C. Munro*, New York, 1928.; L. de Mas-Latrie, *Traités de paix et de commerce. concernant les relations des chrétiens avec les Arabes d l'Afrique septentrionale au Moyen Age*, Paris, 1866.; H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, c. I, 5'inci ed. Brüksel, 1929. R. Hapke, *Brügges Entwickelung zum mittelalterlichen Weltmarkt*, Berlin, 1908.; H. Pirenne, *Draps de Frise ou draps de Flandre?, a.g.y.*; R.L. Reynolds, *Merchants of Arras and the Overland Trade with Genoa*, bkz. *Revue Belge de Philol. et d'histoire*, c. IX, 1930.; Aynı yazar, *The Market for Northern Textilles in Genoa, 1179-1200*, a.k., c. VIII, 1929.; F. Rousseau, *La Meuse et le pays mosan en* Belgique, bkz. *Annales de la Société archéologique de Namur*; 6. XXXIX, 1930.

ret, kurduğu değişim ilişkileri ve yarattığı ihtiyaçlar dolayısıyla bu insanlara muhtaçsa da, tarımın olmadığı bir ticareti düşünmek olanaksızdır. Çünkü, ticaretin kendisi kısırdır, çalıştırdığı ve zenginleştirdiği insanlara yiyecek sağlamak üzere tarıma gerek duyar.

Bu kaçınılmaz zorunluluk, üzerinde hiçbir şeyin yetişmediği lâgünün kumlu adacıklarında daha ilk kurulduğu andan itibaren Venedik'e kendisini kabul ettirmişti. Venedik'in ilk sakinleri, hayatlarını kazanabilmek için, başka türlü elde edemedikleri, mısır, şarap ve eti, kıtalı komşularıyla tuz ve balık karşılığında değiş tokuş etmek zorunda kalmışlardı. Ancak bu ilkel değiş tokuş kaçınılmaz bir şekilde gelişti ve ticaret şehirlerini daha kalabalık ve zengin yaptığı gibi aynı zamanda talebi artırdı ve iş hayatını güçlendirdi. Dokuzuncu yüzyılın sonunda, Verone yöresini ve hepsinden önemlisi, İtalya'ya nüfuz etmek için kolay bir yol olan Po Vadisi'ni denetimi altına almıştı bile. Bir yüzyıl sonra ilişkileri, Pavia, Treviso, Vicenza, Ravenna, Cesena, Ancona ile kıyıda ve kıtadaki pek çok başka noktaya kadar genişlemişti.

Açıktır ki, ticarî tecrübelerini birlikte götüren Venedikliler, deyim yerindeyse, ticareti gittikleri her yerin iklimine uydurdular. Venedikli tacirleri yavaş yavaş taklit edenler çıktı. Kırsal bir nüfusun içinde ticaret tarafından ekilen tohumların gelişmesini izlemek, veri yokluğu nedeniyle, olanaksızdır. Bu gelişmeye, kuşkusuz, ticarete düşman olan Kilise tarafından karşı çıkılmıştı ve hiçbir yerde piskoposluklar Alplerin güneyinde olduğundan daha çok ve daha güçlü değildi. Aurillac'lı Aziz Gerald'ın (ölümü 909) hayatındaki ilginç bir olay, Kilise'nin manevî ölçülerinin, kazanç ruhu, yani iş ahlâkıyla bağdaşmazlığının çarpıcı bir kanıtını oluşturmaktadır. Dindar lord, Roma'ya yaptığı kutsal bir ziyaretten dönerken, Pavia'da kendisinden bazı Doğu malları

ve baharat satın almasını isteyen birtakım Venedikli tacirlere rastlar. Derhal bu fırsattan yararlanarak Roma'dan kendisi için satın aldığı pek görkemli bir cübbeyi (pallium), ödediği fiyatı da belirterek tacirlere gösterir. Tacirlerin, bu paltonun Konstantinopolis'te çok daha fazla edeceğini söyleyerek bu alışverişinden ötürü kendisini kutlamaları üzerine, satıcıyı dolandırmış olduğuna esef eden Gerald, tamah günahına girmeden böyle bir durumdan yararlanmasına olanak bulunmadığını düşünerek, farkı geri göndermek için sabırsızlık gösterir.[10]

Bu küçük hikâye, ticaretin canlanışının her yerde uyandırdığı ve Ortaçağlar boyunca hiç eksilmeyen ahlâkî mücadeleyi çok güzel tasvir etmektedir. Kilise, başından sonuna kadar, ticarî kârları bir tehlike olarak görme alışkanlığını sürdürmüştür. Tarımsal bir uygarlığa fevkalâde uygun düşen, Kilise'nin din uğruna dünyevi hazları feda eden ülküsü, önleyemediği, hatta zorunlulukların onu boyun eğmek durumunda bıraktığı, bununla birlikte hiçbir zaman açıkça uzlaşamadığı toplumsal değişmelere karşı hep kuşku duymasına yol açmıştır. Faizi yasaklayışı, daha sonraki yüzyılların ekonomik hayatı üzerinde önemli etkiler yapacaktır. Kilise, tacirlerin temiz bir vicdanla zenginleşmesini ve iş hayatının uygulamalarının dinin buyruklarıyla bağdaştırılmasını önlemiştir. Bunun bir kanıtı olarak, aldatmış oldukları fakirlere ödemeler yapılması ve kalplerinin derinlerinde bir yerde kötü yolla kazanılmış olduğuna ilişkin duygular bulunan mal varlıklarının din adamlarına miras olarak bırakılmasına ilişkin çok sayıdaki banker ve spekülatör vasiyetnamesini okumamız yeterlidir. Günah işlemekten geri durmamış olsalar da, hiç değilse imanları sarsılmamıştır ve kı-

10 *S. Geraldi comitis, Aureliaci fundatoris Vita* (Yazan Cluny'li Odo) bkz. *Patrologia latina*, c. CXXXIII, sayı 658, bu konuda ayrıca F.L. Ganshof'un *Mélanges Iorga* s. 295'deki (Paris 1933) yazısına bakılabilir.

yamet gününde günahlarının affedilmesi için buna güvenmektedirler.

Bununla birlikte, bu ateşli imanın, Batı'daki ekonomik gelişmeye, her şeye rağmen, büyük ölçüde katkıda bulunduğu kabul edilmelidir. Pisa ve Cenevizlilerin, onbirinci yüzyılda, Müslümanlara karşı saldırıya geçmelerinde bunun önemli bir rolü olmuştur. Kazanç ruhunun egemen olduğu Venediklilerden farklı olarak, bu kentler, bir yandan kâfire karşı olan nefret, bir yandan da Tiran Denizi'nde üstünlüğü Sarazen'lerden geri alma saikleriyle hareket ediyorlardı. Burada karşı karşıya gelen iki din arasında bitmeyen bir mücadele yer alıyordu. Başlangıçta bu mücadele sürekli Müslümanların lehineydi; 935'te ve yeniden 1004'te, her ne kadar güçsüz de olsa, buradaki ilk denizcilik faaliyetlerini bastırmak amacıyla, Pisa'yı yağmalamışlardı. Ancak Pisalılar yayılmaya kararlıydılar ve ertesi yıl Mesina Boğazı'nda bir Sarazen filosunu yendiler. Düşman, cesur rakiplerinin limanını basıp imha ederek intikamını aldı, ancak Papalarca teşvik edilen ve rakiplerinin zenginliği tarafından cezbedilen Pisalılar, aynı zamanda hem dinî hem de ticarî olan bir savaşı sürdürmeye karar verdiler. Cenevizlilerle birlikte Sardinya'ya saldırdılar ve 1015 yılında orada yerleşmeyi başardılar. Başarılarından cesaret alarak, 1034 yılında Afrika kıyılarına kadar uzanmayı bile göze aldılar ve bir süre kendilerini Bône'nin (Annaba) efendisi yaptılar. Bir süre sonra Pisalı tacirler Sicilya'yı ziyaret etmeye başladılar ve onları korumak içindir ki 1052 yılında bir Pisa filosu Palermo Limanı'nın girişini zorladı ve cephaneliği imha etti.

Bu tarihten itibaren talih Hıristiyanların lehine döndü. 1087 yılında Modena piskoposunun, varlığıyla Kilise'nin de tüm itibarını kattığı Mehdiye'ye karşı bir sefer düzenlendi. Denizciler, kendilerini savaşa götüren başmelek Mikail ve Aziz Petrus'u gökyüzünde gördüler. Kenti aldılar, "Muham-

med'in papazlarım" katlettiler, camiyi yağmaladılar ve kazançlı bir ticaret anlaşmasını yenilenlere kabul ettirdiler. Bu zaferden sonra yapılan Pisa Katedrali, hem Pisalıların imanını, hem de zaferlerinin onlara sağlamaya başladığı zenginliği mükemmel bir şekilde sembolize etmektedir. Sütunlar, değerli mermerler, altın ve gümüş süslemeler, Palermo ve Mehdiye'den alınıp getirilen erguvanî ve sarı perdeler bu katedrali süslemekteydi. Sanki bu binanın ihtişamıyla, zenginlikleri bir skandal ve kıskançlık konusu olan Sarazenlere karşı, Hıristiyanların intikamı sembolize edilmek isteniyordu.[11]

İslâm, Hıristiyan karşı saldırısından önce geri çekildi ve bir Müslüman gölü olan Tiran Denizi'ndeki egemenliğini kaybetti. 1096 yılında ilk haçlı seferinin başlatılması, onun kesin olarak yenilişine işaret ediyordu. 1097 yılında Cenevizliler, Antakya'yı kuşatan Haçlılara bir filo takviye ve malzeme gönderdiler ve ertesi yıl Tarento'lu Bohemmond'dan ticarî ayrıcalıklar içeren bir *fondaco* (han) elde ettiler. Bu, Kutsal Diyar'ın kıyılarındaki ticaret kentlerinin zaman içinde elde edeceği bir dizi ayrıcalığın ilki oluyordu. Kudüs'ün ele geçirilmesinden sonra, Cenova'nın Doğu Akdeniz'le ilişkileri hızla arttı. 1104'te Cenova, Akkâ'da bir koloniye sahip oldu. Kral Baldwin kentin üçte birini, deniz kenarında bir sokağı ve gümrük gelirlerinden 600 altın Bizans dinarını (bezant) bu koloniye tahsis etti. Venedik, Sayda, Sur, Akkâ ve Kefe'de (Feodosiya) tüccar yazıhaneleri açtı. Pisa, artan bir şevkle, Haçlılar tarafından Suriye'de kurulan devletlerin ihtiyaçlarını karşılamaya adadı kendisini. Bundan başka, İtalya kıyısında başlayan ticarî canlanış kısa sürede Provans'a ulaştı. Hemşehrileri 1136 yılında Akkâ'da bir yerleşme kurmuş olan Marsilya, şimdiden önemli bir yer kazan-

---

11 E. Du Méril tarafından yayımlanan (Paris, 1847) *Poésies populaires latines du Moyen Age*, s. 251'de o günlerin havasını veren bir şiir, Piza'nın yayılmasında dinsel heyecanın oynadığı önemli rolü kavrayabilmemizi olanaklı kılmaktadır.

mıştı. Lion Körfezi'nin öteki yakasından Barselona, gelecekteki zenginliğini daha şimdiden hazırlıyor, aynen eski zamanlarda Müslümanların Hıristiyan esir ticaretiyle meşgul olması gibi, İspanya'da ele geçirilen Fas'lı esirler, kentte ticarî alışverişinin bir kalemini sağlıyordu.

Böylece, bütün Akdeniz, batı denizciliğine açıldı ya da daha doğrusu yeniden açıldı. Roma zamanında olduğu gibi, aslen Avrupalı olan bu denizin bir ucundan öteki ucuna ulaşım sağlandı. Bu denizin sularının Müslümanlarca istismarı sona erdi. Ona egemen olmanın garantisi olan adaları, Sardinya'yı 1022, Korsika'yı 1091 ve Sicilya'yı 1058-90'da Hıristiyanlar yeniden ele geçirdiler. Haçlılarca kurulan geçici prensliklerin kısa süre sonra Türkler tarafından yıkılması yani Urfa'nın (Edessa) 1144'te, Şam'ın (Damascus) 1154'te Hilâl tarafından yeniden ele geçirilmesi, Salâhaddin'in 1183'te Halep'i (Aleppo), 1187'de Akkâ'yı, Nazereth (Nasıra), Sayda, Beyrut, Ascelon ve nihayet Kudüs'ü alması ve bütün çabalarına rağmen, Hıristiyanların birinci haçlı seferinde ele geçirdikleri Suriye hâkimiyetini daha sonra, günümüze kadar, hiçbir zaman yeniden ele geçiremeyişleri önemli değildir. Her ne kadar genel tarihte önemli olsa da Türklerin atılımı, İtalyan kentlerinin Doğu Akdeniz'de kazanmış oldukları durumu sarsmadı. İslâmın bu yeni saldırısı yalnızca karaları etkilemişti. Türklerin filoları yoktu ve bunu oluşturmak girişiminde de bulunmadılar. Küçük Asya'nın kıyılarındaki İtalyan ticareti onlara zarar vermek yerine işlerine geliyordu. Çünkü Çin ve Hint kervanlarıyla Suriye'ye getirilen baharat, İtalyan gemileriyle Batı'ya taşınmaya devam ediliyordu. Hiçbir şey, Türk ve Moğol diyarlarının ekonomik faaliyetlerini devam ettirmeye yarayan bir denizciliğin varlığını sürdürmesinden daha kârlı olamazdı.

Kuşkusuz İtalyan filoları, hem siyasal hem dinsel alanda kesin bir sınırlama anlamına gelen ve Haçlı seferlerini sona

erdiren Tunus'daki St. Louis yenilgisine (1270) kadar, Haçlılara sürekli ve etkin bir yardım sağlıyorlardı. Venedik, Pisa ve Cenova'nın desteği olmaksızın, bu semeresiz sergüzeşti bu kadar uzun zaman sürdürmenin imkânsız olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Yalnızca birinci Haçlı seferi, Kudüs'e giden kitleleri deniz yoluyla taşımanın henüz mümkün olmadığı bir zamanda, kara yoluyla yapılmıştır. İtalyan gemileri, ordulara gerekli olan şeyleri sağlamaktan öte bir katkıda bulunmadılar. Ancak, hemen bunun ardından, Haçlıların İtalyan denizciliğinden talepleri, İtalyan denizciliğine inanılmaz güç ve canlılık kazandırdı. Ordu müteahhitlerinin gerçekleştirdikleri kârlar her çağda muazzam olmuştur ve kendilerini bir anda zenginleşmiş olarak bulan Venedikli, Pisalı, Cenevizli ve Provanslıların, filolarına yeni gemiler katmak için acele etmiş olduklarından kuşku duyulamaz. Suriye'de Haçlı devletlerinin kurulması, Frankların onsuz Doğu'da varlıklarını sürdürmesine imkân vermeyecek olan bu ulaşım araçlarının düzenli kullanımını güvence altına almıştı. Böylece bu devletler, kendileri için hizmetleri kaçınılmaz olan kentlere bol bol ayrıcalıklar sağlıyor ve onbirinci yüzyılın sonundan itibaren Filistin, Küçük Asya ve Ege adaları kıyılarında kendi *fondaci* ve *echelles*'ini (uğrak yerleri) kurmalarını sağlıyordu. Gerçekten, çok geçmeden, bunlardan askerî harekâtlar için de yararlanmaya başladılar. İkinci Haçlı seferinde İtalyan gemileri VII. Louis ve III. Conrad'ın birliklerini Anadolu kıyılarından Kutsal Diyar'a taşıyordu. Üçüncü Haçlı seferi, Philip Augustus ve Aslan Yürekli Rişar'ın birliklerini taşımaya yetecek denli büyümüş olan İtalyan ve Provans gemilerinin tonajlarındaki artışın kendine özgü kanıtını sergilemektedir. O andan itibaren bütün seferler yalnızca deniz yoluyla gerçekleştirilmiştir. Dördüncü Haçlı seferi için hazırlanan filoyu, komutanları, yolculuk için önceden kararlaştırılan

fiyatı ödeyemedikleri ve seferin tüm yönetimini onlara bırakmak zorunda kalışlarından yararlanarak, Venediklilerin Konstantinopolis'e yönelttikleri ve sonunda bundan kentin ele geçirilmesi için nasıl yararlandıkları iyi bilinmektedir. O zaman Boğaz'ın kıyılarında kurulan geçici Latin imparatorluğu büyük ölçüde Venedik politikasının bir sonucuydu ve bu devlet ortadan kalktığında (1261), Venedik, kendisini geçebilmek için Mihail Paleolog'un tahta çıkması için çalışan Cenova'ya istemeyerek de olsa Doğu Akdeniz'deki üstünlük yarışında kendisiyle mücadele olanağı vermek zorunda kalmıştı.

Böylece Haçlı seferlerinin kalıcı ve önemli bir sonucu İtalyan ve daha az ölçüde Provans ve Katalonya kentlerine Akdeniz'de üstünlük kazandırması oldu. Her ne kadar kutsal yerleri Müslümanların elinden söküp almayı başaramadıysalar, Küçük Asya kıyılarında ve adalarda ilk fethettikleri yerlerden yalnızca birkaç tanesi dışında ellerinde bir şey kalmadıysa da, en azından Batı Avrupa'nın, Boğaz ve Suriye'den Cebelitarık Boğazı'na kadar olan tüm ticaret tekelini ele geçirmeyi değil, fakat aynı zamanda orada, giderek kendisini Alpler'in kuzeyindeki ülkelere de yayan ekonomik ve tam manasıyla kapitalist faaliyetleri geliştirmeyi başardılar.

İslâmiyet, bu muzaffer ilerleyişe karşı onbeşinci yüzyıla kadar tepki göstermedi ve çaresiz Bizans İmparatorluğu buna boyun eğmek zorunda kaldı. Onikinci yüzyılın başından itibaren Bizans'ın Doğu Akdeniz'deki üstünlüğü son buldu. Bizans şimdi hızla, onun ithalat ve ihracat ticareti tekelini ele geçiren denizci kentlerin nüfuzu altına girdi. Zaman zaman bu boyunduruğu kırma çabasıyla imparator, Pisa ve Cenovalıları Venediklilere karşı oynamayı denedi ya da örneğin 1182'de olduğu gibi halkın nefret edilen yabancıları ayrım gözetmeksizin öldürmesine izin verdi. Ama impara-

tor onlarsız yapamıyordu ve ister istemez Bizans'ın ticaretini, onyedinci yüzyılda İspanya'nın kendi ticaretini Hollanda, İngiliz ve Fransızlara terk edişinden daha da kapsamlı bir biçimde, bu denizci kentlere terk etti.

Deniz ticaretinin canlanışını, bunun kıtaya doğru nüfuz edişi izledi. Yalnızca ürünlerine karşı olan taleple tarım uyarılmadı ve şimdi bir parçası olduğu değişim ekonomisince dönüşüme uğratılmadı, fakat yeni bir ihracat ekonomisi doğdu. Her iki yönde de başı çeken, Venedik, Pisa ve Cenova gibi güçlü ticaret merkezlerinin arasında imrenilecek bir yere sahip olan Lombardiya Ovası oldu. Kırsal alanlar ve kentler üretimde aynı oranda pay sahibi oldular. Birinciler tahıl ve şaraplarıyla, ikinciler ketenli ve yünlü kumaşlarıyla. Daha onikinci yüzyılda, Lucca, hammaddesi deniz yoluyla gelen ipekli dokuma üretiyordu. Toskana'da, Sienna ve Floransa, Arno Vadisi kanalıyla Pisa ile ilişkide bulunuyor ve onun refahından pay alıyordu. Cenova'nın ötesinde, hareket, Lion Körfezi kıyılarına yayılıyor ve Rhone havzasına ulaşıyordu. Marsilya, Montpellier ve Narbona limanları tüm Provans'da, Barselona ise Katalonya'da ticaret yapıyorlardı. Denizci ülkelerin ticareti öylesine canlıydı ki, Garde-Frainet'deki Sarazen'lerin çok tehlikeli bir biçimde onuncu yüzyılda kapattıkları Alp geçitlerinden, onbirinci yüzyılda kuzeye doğru yayılmaya başlamıştı. Ticaret trafiği, Brenner, St. Bernard, Septimer ve Mont Cenis geçitleriyle, Saone, Rhone ve Ren vadileriyle Almanya'ya ulaşıyordu. Uzun süre geçit vermeyen St. Gothard, sonunda boğazın bir yakasından ötekisine, kayadan kayaya kurulan bir asma köprü ile bir transit yeri oldu.[12] Onbirinci yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da, İtalyanların bulunduğunu görüyoruz. Büyük olasılıkla bunlar, o dönemde Champagne panayırla-

12 Bu, varlığını bildiğimiz ilk asma köprüdür. Muhtemelen onüçüncü yüzyılın ilk yıllarından kalmadır.

rını bir süredir sık sık ziyaret ediyorlar ve Flander kıyılarından gelen ticaret cereyanıyla orada karşılaşıyorlardı.[13]

Gerçekten de, Akdeniz'de gelişme süresi içinde olan ekonomik canlanış, kapsam ve nitelik bakımından farklı olsa da, Kuzey Denizi'nin kıyılarında, aynı nedenlerden hareket eden ve aynı sonuçları doğuran bir başka canlanışla benzerlik gösteriyordu. Yukarda görmüş olduğumuz gibi, Kuzeyliler, Ren Nehri'nin kollarıyla Meuse ve Scheldt nehirlerinin meydana getirdiği haliçlerde, kısa sürede, her yerden bu nehir boylarına ticarî faaliyeti çeken pazar yerleri kurmuşlardı. Onbirinci yüzyılda Tiel pek çok tüccarın gelip gittiği bir ticaret merkezi olarak belirmişti bile ve şimdi önemli faaliyet göstergeleri ortaya koyan Köln ve Mainz'le, Ren Vadisi kanalıyla etkileşim içindeydi. Hersfeld'li Lampert'in, her ne kadar verdiği sayıyı kuşkuyla karşılayabilir ve bu vakanüvisin zenginlik ölçüsünün ne olduğunu bilemesek de, bu kentlerin birincisinde, 1074 yılında altı yüz *mercatores opulentissimi* (zengin tacir) bulunduğunu söylemesinden daha başka bir kanıta gerek yoktur.[14] Aynı dönemde, Meuse Vadisi'nde, Maastricht, Liege, Huy ve Dinant yoluyla Verdun'e kadar uzanan bir ticaret gelişmişti. Scheldt Nehri ise, Cambrai, Valenciennes, Tournai, Gand ve Anvers'in denizle ve sularını Zealand Adaları arasına döken büyük nehirlerle

---

13 Gregor VII tarafından Fransa'nın başpiskopos ve piskoposlarına 10 Eylül 1074'te yazılan mektup Kral I. Philip'in davranışını kınamakta ve onu "Mercatoribus qui de multis terrarum partibus ad fodum quoddam in Francia nuper convenerant... more praedonis infinitam pecuniam" (E. Caspar, *Das Register Gregors VII*, M.M.G.G., s. 131) diye suçlamaktadır. İkinci mektupta Papa tacirleri "Italiae negociatores" (a.k., s. 150); üçüncü mektupta ise onlardan, "Italis et aliarum provinciarum mercatoribus" (a.k., s. 168) olarak söz etmektedir. Gregory VII'nin bu ısrarlı tutumu, o dönemdeki iç ticaret gelişmesinin bir delili olarak düşünülebilir. Eğer, A. Schaube, *a.e.g.*, s. 91'de ileri sürdüğü gibi olay, pek önemi olmayan Lendit fuarında meydana gelmişse, tacirlerin maruz kaldıkları zararların açıklanması zordur.

14 *Lamperti Hersfeldensis opera*, ed. O. Holder-Egger, s. 192.

ilişkisini sağlıyordu. Zwyn Körfezi'nin sonundaki, şimdi kumlarla kapanmış olan Bruges Limanı o kadar elverişliydi ki, onbirinci yüzyılın sonundan itibaren gemiler, burayı öteki limanlara tercih etmeye başladılar ve kentin gelecekteki ihtişamı böylece oluştu.

Onuncu yüzyılın sonunda İskandinav ticaretinin, Flander'i Kuzey Denizi ve Baltık ülkeleriyle yakın ilişkiler içinde tuttuğu açıktır. Kont II. Arnold ve IV. Baldwin'in (965-1035) kestirdiği sikkeler, Danimarka, Prusya ve hatta Rusya'da bulunmuştur. Flander'in İngiltere ile olan ticareti doğal olarak daha canlıydı. Londra geçiş yerlerinin, 991 ve 1002 yılları arasındaki gümrük tarife cetvelleri, Flanderlileri, kentte ticaret yapan yabancılar arasında sayar.[15] Kanal (Manş Denizi), Kuzey Denizi'nden daha az ziyaret edilen bir yerdi. Bununla birlikte, Norman ve İngiliz kıyıları arasında Rouen yoluyla, Sen Nehri boyunca Paris'e, Champagne ve Burgonya sınırlarına kadar uzanan düzenli bir ticaret yürürlükteydi. Loire ve Garonne, uzaklıkları nedeniyle, daha sonraki dönemlere kadar kuzey denizlerindeki ticarî canlanışın etkilerini duymadılar.

Flander, kısa sürede, Ortaçağların sonuna kadar sahip olacağı ayrıcalıklı bir duruma yükseldi. Burada, o kadar erken bir tarihte, başka hiçbir yerde ve böylesine şaşırtıcı sonuçlarla görmediğimiz, bir başka etkenle, endüstriyle karşılaşıyoruz. Daha Kelt döneminde, Lys ve Scheldt vadilerinde, Morini ve Menapi,* bu yörenin bereketli otlaklarında besledikleri büyük koyun sürülerinden yün üretiyorlardı. Bunların ilkel imalât yöntemleri, uzun süren Roma egemenliği sırasında, fatihlerinin Akdeniz'in teknik yöntemlerini onlara öğretmeleri sonucu mükemmelleşmişti. Bu ge-

15 F. Liebermann, *Die Gazetze der Angelsachsen*, c. I, s. 232.

(*) Galya'da yaşayan iki kavim. – ç.n.

lişme öylesine hızlı olmuştu ki, ikinci yüzyılda Flander, İtalya'ya bile kumaş ihraç ediyordu.[16] Yöreyi beşinci yüzyılda istilâ eden Franklar, kendilerinden öncekilerin geleneğini sürdürdüler. Dokuzuncu yüzyılda Kuzeylilerin gelişine kadar Frizyeli gemiciler, *palia fresonica* adıyla Flander'de dokunan kumaşları Felemenk'teki nehirler boyunca düzenli olarak taşıyıp durdular. Güzel renkleri bu kumaşları öylesine ün sahibi yapmıştı ki, Şarlman, Halife Harun El-Reşid'e hediye olarak gönderecek daha iyi bir şey bulamamıştı.[17] İskandinavların istilâsıyla ticaretin ortadan kaldırılışı, doğal olarak bu ihracatı sekteye uğrattı. Ancak, onuncu yüzyıl boyunca, ne zaman ki eski yağmacılar tüccar oldular ve gemileri Meuse ve Scheldt'de ticarî eşya peşinde koşmaya başladı, kumaş imalâtı yeniden pazar bulmuş oldu. Bu kumaşların güzelliği, Kuzeyli denizcilerin ziyaret ettiği kıyılarda, kısa sürede öyle bir talep yarattı ki, talebi karşılamak üzere üretim o zamana kadar ulaşılmamış boyutlara yükseldi. O zaman için bu öylesine büyüktü ki, onuncu yüzyılın sonunda, yerli yün, ihtiyaçlar için yetersiz kalınca, İngiltere'den yün ithal etmek zorunda kalındı. İngiliz yününün daha iyi olan kalitesi, doğal olarak kumaşın kalitesini de geliştirdi ve bu kumaşların ünüyle birlikte satışları da arttı. Onikinci yüzyıl boyunca Flander, baştan aşağı dokumacılar ve çırpıcılar ülkesi haline geldi. O zamana kadar kırsal alanda sürdürülen kumaş imalâtı, her yanda kurulan ve giderek artan bir ticareti besleyen tüccar kentlerinde yoğunlaştı. Gand, Bruges, Ypres, Lille, Douai ve Arras'm doğmakta olan zenginliğini yaratan kumaştı. Deniz ticaretinin artık başlıca maddesi olan kumaş, şimdi, karayoluyla sürdürülen son derece önemli bir ticaretin varoluşunu sağladı. Onikin-

16 Camille Julian, *Histoire de la Gaule*, c. II, s. 282.

17 H. Pirenne, *Draps de Frise ou draps de Flandre? bkz.* Giriş Bölümü 8 no'lu dipnot.

ci yüzyılın başından itibaren, İtalyanlar, Alpler'in güneyinden ithal ettikleri baharat, ipekliler ve kuyumcu işleri karşılığında kumaş satın almak için Flander'e gelirlerken, Flander kumaşı deniz yoluyla Novgorod panayırına götürülüyordu.[18] Ancak Flanderlilerin kendileri, Kuzey Denizi ve Alpler'in ortasındaki ünlü Champagne panayırlarını sık sık ziyaret ederken, Lonbardiya ve Toskanya'dan gelen alıcılarla karşılaştılar. Bunlar, *panni francesi* adıyla ve deniz yoluyla Doğu limanlarına kadar ulaştırılan pek çok miktarda Flander kumaşını Cenova Limanı'na taşıyorlardı.

Kuşkusuz, Flander kumaş imal eden tek yer değildi. Dokumacılık, doğası gereği, yünün bulunduğu her yerde, yani bütün ülkelerde, tarih öncesi zamanlardan beri var olduğu bilinen ve sürdürülen ev ekonomisine ilişkin bir uğraştı. Bunun üretimini tahrik etmek ve tekniğini geliştirmek için yalnızca gerçek bir endüstri olmasını sağlamak yeterliydi. Bu ihmal edilmedi. Onüçüncü yüzyılda, Ceneviz noterlik kayıtları, bu limana kumaş gönderen bir dizi kentin adından söz eder: Amiens, Beauvais, Cambrai, Liege, Montreuil, Provins, Tournai, Chalons vs. Bununla birlikte, Flander ve kısa süre sonra komşusu Brabant, rakipleri arasında eşsiz bir yer işgal ettiler. İngiltere'ye olan yakınlıkları, onlara, en iyi şartlarla ve ötekilerden daha büyük miktarlarda çok iyi kalite yün sağlama olanağı verdi. Onüçüncü yüzyılda Flander endüstrisinin karşı konulmaz üstünlüğü, yabancılarda uyandırdığı hayranlıkta yansımaktadır. Ortaçağ Avrupa'sının tarihi boyunca başka hiçbir bölge, Scheldt havzasınınki kadar bir endüstri ülkesi olma özelliği ortaya koyamamıştır. Bu anlamda bölge, onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllar İngiltere'sini hatırlatırcasına, Avrupa'nın geri kalan kısmıyla tezat teşkil eder. Başka hiçbir yerde, bu kumaşların renk, yu-

18 H. Pirenne, *Draps d'Ypres à Novgorod au commercement du XIIe siecle*, in *Revue belge de philol. et d'histoire*, c. IX (1930), p. 563.

muşaklık, parlaklık ve uyumuna erişebilmek olanaklı değildi. Flander ve Brabant kumaşı, gerçekten de, *de luxe* bir kumaştı, başarısıyla dünya çapındaki yaygınlığını sağlayan da buydu. Ulaşım araçlarının, ucuz ve ağır eşyanın dolaşımını sağlamaya uygun olacak ölçüde henüz yeterince gelişmemiş olduğu bir çağda, uluslararası ticarette birinci sırayı, değeri yüksek, orta ağırlıktaki şeyler alıyordu. Kısaca, Flander kumaşının başarısı, baharatta olduğu gibi, yüksek fiyat ve ihraç etmedeki kolaylıkla açıklanır.

Flander ve Brabant, endüstrileştikçe, İtalyan kentlerinin tam tersine, coğrafî konumlarının onları zorunlu kıldığı deniz ticaretiyle daha az uğraşır oldular. Bu işi, endüstrilerinin giderek artan sayılarda Bruger Limanı'na çektiği yabancılara, onbirinci yüzyılda İskandinavlara, daha sonraları ise Hansalılara terk ettiler. Bu anlamda onları, Ortaçağlarla günümüz ne kadar karşılaştırılabilinirse, görece ekonomik gelişmişliklerini dikkate alarak, çağdaş Belçika ile karşılaştırmak uyarıcıdır. Bir zamanlar onların işgal ettiği aynı topraklarda, günümüz Belçika'sı da, olağanüstü sanayi üretkenliğini görece olarak önemsiz bir denizcilikle bir arada götüren aynı çelişkili görünümü ortaya koymuyor mu?

KENTLER

1. Kentsel Hayatın Canlanışı[1]

Akdeniz ticareti, Batı Avrupa'yı kendi yörüngesine çekmeye devam ettiği sürece, İtalya, İspanya ve Afrika'da olduğu gibi

1 Bibliyografya: H. Pirenne, *Les Villes du Moyen Age*, bkz. Giriş Bölümü 2 no'lu dipnot.; G. von Below, *Der Ursprung der deutschen Stadtverfassung*, Düsseldorf, 1892; K. Hegel, *Stadte und Gilden der Germanischen Völker im Mittelalter*, Leipzig, 1891, 2 c.; Aynı Yazar, *Die Entstehung des deutschen Stadtewesens*, Leipzig, 1898; F. Keutgen, *Untersuchungen über den Ursprung der deutschen Stadtverfassung*, Leipzig, 1895; S. Rietschel, *Die civitas auf deutschem Boden*, Leipzig, 1894; aynı yazar, *Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhaltniss*, Leipzig, 1897; F. Beyerle, *Zur Typenfrage in der Stadtverfassung*, bkz. *Zeitschrift für Rechtsgeschichte*, Germ. Apt. 1930; G. Espinas, *La vie urbanie de Douai au Moyen Age*, Paris, 1913 (4. c.); C. Gross, *The Gild Merchant*, Oxford, 1890, 2 c.; F.W. Maitlandt, *Township and Borough*, Cambridge, 1898; C. Petit-Dutaillis, *The Origin of the Towns in England*, bkz. *Studies Supplemantary to Stubbs' Constitutional History*, c. I, Manchester, 1908; S. Stephenson, *The Origin of the English Towns*, bkz. *Amer. Hist. Rev.*, c. XXXII, 1926; aynı yazar, *The Anglo-Saxon Borough*, bkz. *Eng. Hist. Rev.* 1930; Aynı Yazar, *Borough and Town, A Study of Urban Origins in England*, Cambridge, (Mass.), 1933; H. Pirenne, *Les villes flamandes avant le XII siècle*, bkz. *Annales de l'Est et du Nord*, c. I, 1905; aynı yazar, *Les Anciennes démocraties des Pays-Bas*, Paris, 1910; G. Des Marez, *Étude sur la propriété dans les villes du Moyen et spécialement en Flandre*, Ghent, 1898; F. Vercanteren, *Étude sur les civitates de la Belgique Seconde*, Brüksel, 1934; L. von Heinemann, *Zur Entstehung der Stadtverfassung in Italien*, Leipzig, 1893; G. Mengozzi, *La città italiana nell'alto medivo evo*, 2'nci baskı Floransa, 1931.

Galya'da da kentsel hayat devam etti. Ancak, İslâmiyetin yayılmasının Afrika ve İspanya kıyılarını kontrol altına alışı ve bu yayılmanın daha sonra Tiran Denizi'ndeki limanları kapsaması üzerine kentsel faaliyet hızla sona erdi. Bizans ticareti sayesinde kentsel faaliyetin varlığını sürdürdüğü Venedik ve Güney İtalya dışında her yerde görülen bir ortadan kalkıştı bu. Kentler varlıklarını sürdürdüler ama, zanaatkâr ve tüccar nüfuslarını ve onunla birlikte de Roma İmparatorluğu'ndan arta kalan kentsel örgütlenmelerini yitirdiler.

Her birinde bir piskoposun oturduğu "kentler" şimdi piskoposluk bölgesinin dinsel yönetim merkezinden başka bir şey değildi. Böylece dinsel açıdan önemlerini kuşkusuz büyük ölçüde korudular, ama ekonomik açıdan hiçbir önemleri kalmadı. Çoğunda, çevredeki köylerce beslenen bir küçük yerel pazar, katedral ve onun çevresinde kümelenmiş kilise ve manastırların sayısı kabarık ruhbanı ve bunların hizmetinde çalıştırılan serflerin günlük ihtiyaçlarını karşılıyordu. Büyük yıllık festivallerde kente akın eden piskoposluk bölgesinin halkı ve ziyaretçiler, belirli bir faaliyeti devam ettiriyorlardı ama bunların hiçbirinde bir canlanışın herhangi bir işareti görülmüyordu. Gerçekte, bu piskoposluk kentleri, yalnızca kırsal alana dayanarak varlıklarını sürdürüyorlardı. Surlar içinde oturan piskopos ve manastır reisleri, mülklerinden sağladıkları kira ve resimlerle yaşıyor ve böylelikle varlıkları esas olarak tarıma dayanıyordu. Kentler yalnızca dinsel değil, fakat aynı zamanda manor'a ilişkin yönetim merkezleriydi.

Savaş zamanlarında kentin eski surları çevredeki nüfusa sığınacak bir yer sağlıyordu. Fakat Karolenj İmparatorluğu'nun çözülüşüyle birlikte yerleşen güvensizlik ortamında, Güney'de Sarazen saldırıları, Kuzey ve Batı'da Norman saldırılarıyla -ki buna onuncu yüzyılın başında Macarların korkunç süvari akınları da eklenmişti- tehdit edilen insan-

lar için korunma ihtiyacı birincil zorunluluk oldu. Bu saldırılar her yanda yeni yeni sığınacak yerlerin kurulmasına yol açtı. Bu dönemde Batı Avrupa, feodal büyük lordlarca kendi adamlarına barınak olmak üzere yaptırılan müstahkem şatolarla doldu. Bu şatolar ya da alışılmış adıyla *bourg* ya da *burg*'lar, genellikle üzerinde geçitler olan bir hendekle çevrilmiş toprak ya da taş surlardan oluşuyordu. Çevredeki *vilain*'ler, bunları inşa etmek ve bakmakla mükelleftiler. Bunların içinde bir şövalye garnizonu bulunuyor; lordun ikametgâhı olarak yüksek bir kule yer alıyor, katedral ya da büyük kiliselerin üyelerinden oluşan bir ruhban grubu dinin gereklerini yerine getiriyor, garnizonu beslemekle yükümlü olan ve tehlike anında sürüleriyle birlikte kaleye doluşan manor köylülerinden sağlanan her tür aynî resimlerle, tütsülenmiş et ve tahılı koymak için tahıl ve zahire ambarları kuruluyordu. Böylece, dinsel kent gibi din dışı burg da topraktan geçimini sağlıyordu. Her ikisi de tarımsal bir uygarlıkla fevkalâde uyum içindeydiler; dolayısıyla ona karşı durmaktan çok onun korunması için hizmet ettikleri söylenebilir.

Bununla birlikte, ticaretin canlanışı, kısa sürede bunların niteliğini değiştirdi. Bu canlanışın ilk belirtileri, onuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca gözlenebilir. Tacirlerin gezginci yaşamları, karşı karşıya kaldıkları türden riskler, yağmanın ikinci derece soyluların geçim kaynağı olduğu bir çağda, başlangıçtan itibaren seyahat ettikleri nehirler ya da doğal yollar üzerinde belirli aralıklarla kurulmuş olan surlarla çevrili kasabaların ya da burg'ların korumasını aramalarına yol açtı. Buraları yazın bir mola yeri, kötü havalarda ise kışı geçirme yeri olarak görev yapıyordu. Bir küçük körfezde ya da bir nehir girişinde, iki nehrin kesiştiği noktada veya nehrin ulaşıma imkân vermediği ve yüklerin daha ileriye götürülebilmesi için boşaltılmasının gerektiği yerler gi-

bi, konumu açısından en iyi durumda olanlar, böylelikle tacirlerin ve ticarî eşyanın konaklama ve geçiş yerleri oldular.

Kentlerin ve burg'ların, ticaretin artışına bağlı olarak sayıları giderek artan ve zor durumda kalan bu yeni gelenlere ayırabileceği mekân kısa sürede yeterli olmaktan çıktı. Bunlar surların dışında yerleşmeye, eski burg'un yanında yeni bir burg ya da buraları en iyi bir şekilde tanımlayan terimi kullanmak gerekirse bir *fauborg (forisburgus)* yani bir dış burg kurmaya zorlandılar. Böylelikle, dinsel kentler ve feodal kaleler yakınında, sakinlerinin, iç kentteki insanların yaşamıyla tam bir tezat teşkil eden bir hayata kendilerini adadıkları ticarî toplanma yerleri ortaya çıktı. Onuncu ve onbirinci yüzyıl belgelerinde bu yerleşmeler için sık sık kullanılan *portus* kelimesi, buraların niteliğini tastamam tasvir eder.[2] Gerçekte buraları, modern anlamda bir limandan (limanı ve gümrüğü olan kent) çok, ticarî eşyanın taşındığı ve bu nedenle özellikle aktif bir transit yeri oluyordu. Ve yine bu nedenledir ki, İngiltere ve Flander'de *port* sakinleri, kendilerini *poorters* ya da *portmen* diye adlandırıyorlardı ve bu ad uzun süre bourgeois ya da *burgess* kelimeleriyle eşanlamlıydı ve gerçekten de bu yerleri son iki terimden daha iyi tanımlıyordu. Çünkü ilkel burjuvazi geçimini yalnızca ticaretle sağlayan insanlardan meydana geliyordu. Onbirinci yüzyılın bitiminden önce bunların, dibinde kuruldukları eski burg'ların sakinleri için gerçekten çok daha uygun bir kelime olan *bourgeois* terimiyle anılmaya başlamalarının nedeni, çok önceleri tüccar gruplarının da kendilerini, güvenlik nedeniyle, sur ya da daraba içine almaları ve böylelikle kendi içinde bir burg oluşturmalarıydı. Bu anlam kayması kolaylıkla anlaşılabilir, çünkü yeni burg eskisini kısa sürede gölgede bırakmıştır. Bruges gibi, ticarî hayatın aktif merkez-

2 H. Pirenne, *Les villes flamandes avant le XII siècle*, bkz. *Annales de l'est du nord*, c. I (1905).

lerinin çoğunda, daha onikinci yüzyılın başlarında burg, bu yerleşmenin çekirdeğini oluşturan kaleyi her yandan kuşatıyordu. Yardımcı olan şeyler aslî olmuş, yeni gelenler eski sakinlere galebe çalmıştı. Bu anlamda, ortaçağ kentinin ve dolayısıyla modern kentin, yerleşme biriminin *fauborg*'unda ya da onun yerini belirleyen *bourg*'da doğmuş olduğunu söylemek tam anlamıyla doğrudur.

Tacirlerin elverişli noktalarda toplanmaları bir süre sonra zanaatkârların da aynı yerlerde toplanmalarına yol açtı. Endüstriyel temerküz, ticarî temerküz kadar eskidir. Bunu dikkate değer bir açıklıkla Flander'de gözleyebiliriz. Başlangıçta kırsal alanlarda sürdürülen kumaş yapımcılığı, bu imalâtın ürünleri için satış imkânı veren yerlere kendiliğinden göç etti. Buralarda dokumacılar, tacirler tarafından ithal edilmiş yünü, çırpıcı ve boyacıların kullandığı sabunu ve boya malzemesini buluyorlardı. Maalesef ayrıntısını bilmediğimiz gerçek bir sanayi devrimi, bu kırsal endüstrinin kentsel endüstriye dönüşmesine eşlik ediyordu. O zamana kadar kadınlar tarafından sürdürülen bir uğraş olan dokumacılık, erkeklerin eline geçiyor ve aynı zamanda eski küçük *pallia* yerini, ihracat için daha uygun olan ve kumaş imalâtında stok boyutu olarak günümüze kadar gelen daha uzun kumaş parçalarına bırakıyordu. Bu dönemde dokumacıların kullandığı tezgâhlarda, yirmi ile altmış arşın uzunluğundaki atkının, tezgâhın kirişine uygulanmasına olanak verecek şekilde bir değişimin meydana geldiğini varsaymak için yeterli neden vardır.

Flander kumaş endüstrisinde meydana gelen değişikliğe benzer şekilde Mueuse Vadisi'nin metalurji endüstrisinde de bir evrimin gerçekleştiği gözlenebilir. Belki de Roma işgali sırasında burada etkin bir şekilde geliştirilmiş olan bronz işlemeciliği dönemine kadar geri giden bakır işlemeciliği, nehir üzerindeki ulaştırmanın canlanması üzerine,

ihracat yapma olanağıyla, güçlü bir saik kazandı. Aynı zamanda Namur, Huy ve özellikle Dinant gibi, demirci esnafının (*marchands batteurs*) ihtiyaç duyduğu bakır için, onbirinci yüzyılda, gittiği Saksonya'daki kentlerde bakır işletmeciliği temerküz etti.[3] Bunun gibi, Tournai yöresinde bol miktarda bulunan nitelikli taş, bu kentte işlendi ve vaftiz kurnası imalatı öylesine canlandı ki, bunlara, Southhampton ve Winchester gibi uzak yerlerde bile rastlıyoruz.[4] İtalya'da da hikâye aynıdır. Deniz yoluyla Doğu'dan ilk kez bu ülkeye giren ipek dokumacılığı Lucca'da temerküz ederken, kısa süre sonra Toskanya tarafından taklit edilen Milan ve Lombardiya kentleri, kendilerini pamuklu kadife imalâtına adadılar.

2. Tacirler ve Burjuvazi[5]

Doğmakta olan kentlerin zanaatkâr ve tacirleriyle, içinden çıktıkları tarımsal toplum arasındaki en temel fark, birincilerin hayat tarzının artık toprakla olan ilişkilerine göre belirlenmemesiydi. Bu açıdan kelimenin her anlamında, bir yerinden yurdundan edilenler (*déracinés*) sınıfı oluşturuyorlardı. O zamana kadar varlıkları, kendilerini istihdam eden büyük mülk sahipleri tarafından garanti edilen manor ajanlarının yalnızca arızî ve aralıklarla sürdürdükleri bir uğraş olan ticaret ile endüstri, şimdi bağımsız meslekler oldu. Bu işlerle uğraşanlar, itiraz kabul etmez bir şekilde "yeni insanlar"dı. Bunları, manor'un ev atölyelerindeki köle

3 Bkz. F. Rousseau, *a.g.e.*, s. 89 ve devamı.

4 P. Rolland, *L'expansion tournaisienne, aux XI et XII siècles, Art et commerce de la pierre*, bkz. *Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*, 1924.

5 Bibliyografya: 1 no'lu dipnota bakınız, ayrıca: W. Vogel, *Ein seefahrender Kaufmann um 1100*, bkz. *Hansische Geschichtsblatter*; c. XVIII, 1912; H. Pirenne, *Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme*, bkz. *Bull. de l'Acad. royale de Belgique*, (Mektuplar bölümü) 1914.

personel ya da kıtlık zamanında ev halkını beslemek göreviyle yükümlü, bolluk zamanında ise üretim fazlasını dışarıda satabilen serfler arasından türetmek konusunda sık sık girişimlerde bulunulmuştur.[6] Ancak, böyle bir evrim ne kaynaklarca desteklenmektedir ne de muhtemeldir. Kuşku yoktur ki, şurada burada yöresel lordlar, örneğin, burg'luların lordun fırınını ve değirmenini kullanma yükümlülüğü, bağ bozumundan sonraki birkaç gün içinde lordun kendi şarabının satılması tekelini elinde bulundurması ya da esnaf loncalarından çeşitli resimlerin toplanması gibi birtakım ekonomik ayrıcalıklarını, doğmakta olan şehirlerde de oldukça uzun bir süre korumuşlardır. Ancak bu hakların yöresel olarak varlığını sürdürmesi, kentsel ekonominin manor kökenli olduğunun bir delili değildir. Tam tersine, her yerde dikkatimizi çeken odur ki, kentsel ekonomi, özgürlük koşulunun gerçekleştiği yerde ortaya çıkmaktadır.

Ancak, derhal şu soru, ortaya çıkmaktadır: İnsanların normal durumunun serflik olduğu, hemen hemen tamamen kırsal bir toplumsal ortamda, özgür tüccar ve zanaatkârların oluşumunu nasıl açıklayacağız? Bilgi kıtlığı bizi, sorunun öneminin gerektirdiği kesinlikte cevap vermekten alıkoymaktadır. Bununla birlikte hiç değilse belli başlı etkenlere değinilmesi mümkündür. İlkin, biricik varlık temelinin yalnızca toprak olduğu bir toplumun, deyim yerindeyse, sınırında yaşayan topraksız insanlar arasından, başlangıçta, ticaret ve endüstrinin ilk kadrolarını seçtiği tartışma götürmez. Kıtlık ya da savaş zamanlarında, topraklarını terk ederek başka yerlerde geçimlerini arayan ve bir daha geri dönmeyen insanlardan büsbütün ayrı olarak, manor örgütünün geçindirmeyi başaramadığı tüm bireyleri de hatırlamak zo-

6 R. Eberstadt, *Der Ursprung des Zunftwesens und die alteren Handwerksverbande des Mittelalters*, Leipzig, 1915 ve değişik bir biçimde F. Keutgen, *Amter und Zünfte*, Jena, 1903.

rundayız. Köylülerin arazileri, ancak düzenli olarak vermek durumunda oldukları resimleri karşılayacak büyüklükteydi. Dolayısıyla çok çocuklu bir adamın küçük erkek çocukları, babalarının lorda karşı ödemelerini yapabilmesi için, çoğu kez evi terk etmek zorunda kalıyorlardı. O andan itibaren, kırsal alanlarda başıboş dolaşan, manastırdan manastıra giderek fakirler için ayrılan sadakadan paylarını alan, hasat ya da bağ bozumu zamanı, işgüçlerini köylülere kiralayan ve savaş zamanlarında, feodal birliklere paralı asker olarak yazılan serseriler kalabalığına katılıyorlardı.

Bu adamlar, kıyılarda ve nehir ağızlarında, gemilerin ve tacirlerin gelişiyle onlara sağlanan yeni geçim imkânlarından yararlanmakta acele davranıyorlardı. Daha da maceraperest olanların pek çoğu, kuşkusuz Venedik ve İskandinav gemilerine tayfa olarak yazılıyor; diğerleri, kendilerini giderek artan bir sıklıkla "limanlara" ulaştıran tüccar kervanlarına katılıyorlardı. Bunların arasındaki en iyiler, kendilerini, zekâ ve enerji ile işin göbeğine atan maceraperest ve serserilere ticarî hayatın para yapma konusunda sağladığı pek çok fırsattan, şansın da yardımıyla yararlanmakta gecikmiyordu. O zaman ortaya çıkan *yeni zenginlere* (nouveaux riches) güzel bir örnek olan Finchale'li Godric'in öyküsü, her ne kadar yeterince veriye sahip değilsek de, büyük bir olasılıkla gerçeğin yeniden inşasını desteklemeye yetecek niteliktedir.[7] Godric, onbirinci yüzyılın sonlarına doğru Lincolnshire'da fakir bir köylü ailesi içinde dünyaya gelmiş ve kuşkusuz aile ocağını terk etmeye zorlanarak, geçimini sağlamak için bütün zekâsını kullanmak durumunda kalmıştı. Her çağdaki pek çok öteki talihsiz gibi, dalgaların kıyıya attığı gemi enkazı peşin-

7 St. Godric için Vogel'in dipnot 5'te anılan makalesine bakınız. *Libellus de vita et miraculis S. Godrici, heremitae de Finchale, anctore Reginaldo monacho dunelmensi*, 1847 yılında Stevenson'un editörlüğü altında Surtees Derneği adına yayımlanmıştı.

de koşan bir kıyı tarayıcısı olmuştu. Deniz kazaları pek çoktu ve güzel bir günde mutlu talihi ona, bir gezginci esnaf tezgâhını donatmaya yetecek umulmadık bir kısmet getirdi. Bir tüccar grubuyla karşılaşıp onlara katıldığı zaman, bir miktar para biriktirmişti. İşleri iyi gitti ve kısa sürede, İngiltere, İskoçya, Flander ve Danimarka kıyılarında gemi donatıp ticaret yapmak için ortaklık kurabilecek kadar kâr sağlamıştı. Ortaklık başarılı oldu. Ortaklığın faaliyetleri, oralarda kıt olduğu bilinen malların gemiye yüklenmesi ve karşılığında, dönüş kargosu olarak, o zamanlar talebin en güçlü olduğu yerlere ihraç edilebilecek ve dolayısıyla en yüksek kârları sağlayabilecek eşyanın yüklenmesinden ibaretti.

Godric'in öyküsü, kuşkusuz, pek çok başkalarının da öyküsüydü. Yerel kıtlıkların sürekli olduğu bir çağda, tahılın bol olduğu yerden çok büyük miktarlarda ucuza satın alınması, daha sonra aynı yöntemlerle artırılabilecek muazzam kârların gerçekleştirilmesi için yeterliydi. Böylece bu tür bir işin başlangıç noktası olan spekülasyon, ilk ticarî servetlerin oluşumuna geniş ölçüde katkıda bulunmuştur. Küçük bir gezginci esnafın, denizcinin, kayıkçının ya da bir tersane işçisinin tasarrufu ona, eğer bunu nasıl kullanacağını biliyorsa, oldukça yeterli bir sermaye sağlıyordu.[8] Bir toprak sahibinin, gelirinin bir kısmını deniz ticaretine yatırması da ayrıca mümkündür. Liguria sahilindeki soyluların, Ceneviz gemilerini inşa etmek için gerekli fonları sağladıkları ve Akdeniz limanlarında mal satışından sağlanan kârlara ortak oldukları hemen hemen kesindir. Aynı şey başka İtalyan kentlerinde de meydana gelmiş olmalıdır. En azından, İtalya'daki soyluların büyük bir kısmının, Alpler'in kuzeyindeki kardeşlerinin aksine, kentlerde yaşıyor olmaları bu varsayıma

8 Kolaylıkla çoğaltılabilecek bazı örnekler için, *Bulletin de la Classe Lettres de l'Académie royale de Belgique*, 1914 adlı yapıttaki benim çalışmam, *Les périodes de l'histoire sociale du capitalism*'e bakınız.

bizi zorluyor. Bunların bir kısmının, çevrelerinde yer almakta olan ekonomik canlanışla bir şekilde ilgilenmiş olmalarını varsaymak pek doğaldır. Bu durumda, mülk biçimindeki sermayenin nakit sermayenin oluşmasına katkıda bulunmuş olması kaçınılmazdı. Bununla birlikte bu katkı ikinci derecedeydi ve her ne kadar ticaretin canlanmasından kazançlı çıktılarsa da, bu canlanışı sağlayan kesinlikle onlar değildi.

İlk itici güç, Güney'de Venedik ve Kuzey'de İskandinav denizciliği ile dışardan geldi. Tarımsal uygarlığı içinde belirli bir şekil almış olan Batı Avrupa, dış uyarıcı ve örnek olmaksızın, yeni bir tür hayata, kendiliğinden böylesine çabuk uyum sağlayamazdı. Zamanın en güçlü toprak sahibi Kilise'nin ticarete karşı, yalnızca pasif değil, fakat etkin bir biçimdeki düşmanca tutumu, bunun oldukça yeterli bir kanıtıdır. Eğer ticarî kapitalizmin ilk gelişmeleri kısmen dikkatimizden kaçıyorsa, onun onikinci yüzyıl boyuncaki evrimini izlemek çok daha kolaydır. Gelişmesinin görece gücü ve hızı abartmasız, ondokuzuncu yüzyılın sanayi devrimi ile karşılaştırılabilir. Avare dolaşan topraksız insanlara kendisini sunan yeni tür bir hayat, ortaya koyduğu kazanç vaadiyle, onlar için karşı konulmaz bir cazibe teşkil ediyordu. Sonuç, kırlardan, doğmakta olan kentlere doğru gerçek bir göç oldu. Kısa sürede adımlarını kentlere doğru yönlendirenler yalnızca Godric türünden serseriler değildi. Serflerin, doğdukları manor'lardan kentlere, ya zanaatkâr ya da ünü bütün ülkeye yayılan zengin tacirlerin yanında çalışmak üzere kaçmaları için tahrik büyüktü. Lordlar onları izliyor ve ele geçirebildikleri ölçüde mülklerine geri götürebiliyorlardı. Ancak pek çokları bu kovalamacadan yakayı kurtarıyor ve kentin nüfusu arttıkça, kentin himayesine sığınan kaçakları yakalamaya çalışmak tehlikeli oluyordu.

Endüstri, kentlerde temerküz etmek suretiyle, giderek daha da büyük bir ihracat ticaretini besleyebiliyordu. Böy-

lece tacirlerin sayısı ve bununla birlikte işlerinin önemi ve kârları düzenli bir şekilde artıyordu. Ticarî büyümenin o döneminde, genç insanlar için, zengin bir patronun yanında yardımcı olarak iş bulmak, onun işine ortak olmak ve sonunda zengin olmak zor değildi. Cambrai piskoposlarının *Gesta*'sı,* Piskopos Burchard döneminde (1114-30) zengin bir tacirin hizmetine giren, onun kızıyla evlenen ve kendisi de zengin olacak kadar işini geliştiren Werimbold adında birinin öyküsünü ayrıntılı bir şekilde aktarmaktadır. Kentte çok miktarda arazi satın almış, muazzam bir ev yaptırmış, kentin kapılarının birinde geçiş resmi alma hakkını satın almış, kendi kesesinden bir köprü yaptırmış ve sonunda servetinin büyük bir kısmını Kilise'ye bırakmıştı.[9]

Bu dönemde, ihracata yönelik ticaretin geliştiği bütün merkezlerde büyük servetlerin vakfedilmesi, kuşkusuz ortak bir olguydu. Geçmişte toprak sahiplerinin manastırlara bol bol toprak armağan etmeleri gibi, şimdi de tacirler, bölge kiliseleri, hastaneler, yoksullar evi yaptırıyorlar, kısaca, hayır ve din işlerinde hemşehrileri ve kendi ruhlarının selâmeti için harcama yapıyorlardı. Gerçekten de din, bunların pek çoğunu, Tanrı adına adamaya kararlı oldukları servetleri kazanmada teşvik etmiş olabilir. Unutulmamalıdır ki, kısa sürede Waldens'ler tarikatının doğmasına yol açacak olan Lyon Fakirlerinin kurucusu (1173) Peter Walde bir tacirdi ve hemen hemen aynı tarihlerde, Aziz Francis, Assisi'de bir tacirin evinde dünyaya gelmişti.[10] Dünyevi tutkuların daha fazla etkisinde kalan öteki *yeni zenginler*, toplum-

(*) *Gesta*: Yapılan iyi ve hayırlı işleri anlatan övgü yazıları. Osmanlıca'da *tebşirat, tebşirname*. – ç.n.

9 *Gesta episcoporum cameracensium continuata*, ed. G. Waitz, M.M.G.G. c. XIV, s. 214 ve devamı.

10 Aziz Guy'un Hayatı (onbirinci yüzyıl), yazarın, daha fazla sadaka verebilmek için kendisini iş hayatına adadığını aktarmaktadır. *Acta Sanct. Boll.*, Eylül, c. IV, s. 42.

sal hiyerarşide kendilerine daha yüksek yerler edinmeyi, kızlarını şövalyelerle evlendirerek sağlamaya çalışıyorlardı ve servetlerinin büyüklüğü, şövalyelerin bu konudaki aristokratik gönülsüzlüğünü bastırıyordu.

Bu büyük tacirler ya da daha doğrusu *yeni zenginler*, burjuvazinin kendisi de ticarî canlanışın bir ürünü ve başlangıçta *mercator* ve *burgensis* kelimeleri eşanlamlı olduğuna göre, doğal olarak burjuvazinin öncüleriydiler. Ancak bu burjuvazi, bir sosyal sınıf olarak gelişirken, kendisini ayrıca son derece özgün nitelikte yasal bir sınıfa dönüştürüyordu ki şimdi bunu ele almalıyız.

3. Kentsel Kurumlar ve Hukuk

Burjuvazinin ihtiyaç ve eğilimleri, Batı Avrupa'nın geleneksel örgütlenmesiyle öylesine bağdaşmazdı ki, derhal şiddetli bir muhalefet yarattı. Bu eğilim ve ihtiyaçlar, maddî olarak büyük mülk sahiplerinin, manevî açıdan ise, ticarete karşı olan nefreti gemlenemeyen Kilise'nin tüm fikir ve çıkarlarına ters düşüyordu.[11] Kendi kendisini açıklayan bir muhalefeti, her ne kadar bu tür isnatlar sık sık yapılmışsa da "feodal tiranlık" ya da "papaz kibri"ne bağlamak haksızlık olur. Her zaman olduğu gibi, kurulu düzende çıkarı olanlar, yalnızca çıkarlarını garanti ettiği için değil, fakat toplumun korunması açısından bunun onlara kaçınılmaz görünmesi nedeniyle, düzeni inatla savundular. Bundan başka burjuvazinin kendisi de, bu topluma karşı devrimci bir tavır almaktan uzaktı. Yöresel büyük lordların otoritesini, soyluların ve hepsinden önemlisi Kilise'nin ayrıcalıklarını hak olarak görüyorlardı. Hatta, hayat tarzlarıyla açıkça çelişen, din uğruna dünyevi hazları feda eden bir ahlâk anlayışını bile

11 Yukarda anılan Aziz Guy'un Hayatı'nın yazarı, azizin iş hayatına atılmasını salık veren tüccarı, *şeytanın vekili* olarak nitelemektedir.

açıkça savundular. İstedikleri yalnızca güneşin altında bir yerdi; talepleri ise en kaçınılmaz ihtiyaçlarıyla sınırlıydı.

Bu ihtiyaçların en kaçınılmazı, kişisel özgürlüktü. Özgürlük olmaksızın, yani, gidip gelmek, iş yapmak, mal satmak gibi serfliğin sahip olamadığı bir yetkiye sahip olamadan ticaret olanaksızdı. Bunun için, sırf ortaya koyduğu avantajlar açısından özgürlüğü talep ettiler. Burjuvazinin kafasında özgürlük, doğal bir hak olmaktan çok uzaktı, onların gözünde özgürlük yalnızca yararlı bir şeydi. Üstelik pek çoğu, *de facto* olarak buna sahiptiler de, çünkü, lordlarının kendilerini izleyemeyeceği kadar uzaklara gelmiş ve her ne kadar özgür olmayan ana ve babadan doğmuş olsalar da, serfliklerine ihtimal verilemeyeceği için serbestçe dolaşan mülteciler durumundaydılar. Bununla birlikte fiilî durumun bir hakka dönüştürülmesi de gerekiyordu. Yeni bir hayat aramak için kente gelip yerleşen köylünün, kendini güvence içinde hissetmesi, kaçıp geldiği manorlara zorla geri götürülmekten korkmaması zorunluydu. Angarya hizmetinden, yalnızca kendi sınıfından bir kadınla evlenmek ve mirasının bir kısmını lorda bırakmak gibi, bağımlı nüfusun yerine getirmek zorunda bulunduğu nefret edilen yükümlülüklerden kurtarılmak zorundaydılar. Onikinci yüzyıl boyunca, çoğu kez tehlikeli ayaklanmalarla desteklenen bu hakların, ister istemez verilmesi gerekiyordu. Guibert de Nogent gibi en inatçı muhafazakârlar, lordlarının otoritesinden kaçmak ve onun son derece yasal haklarının pek çoğuna yan çizmek için serflerce kurulan o "menfur komünler"den, 1115 yılında söz ederken, yalnızca kelimelerden ibaret bir intikam almak zorunda kalıyorlardı.[12] Özgürlük, burjuvazinin

12 Guilbert de Nogent, *Histoire de sa vie*, ed. G. Bourgin, s. 156 (Paris 1907). Onüçüncü yüzyılın başında Jacques de Vitry, "zorlu ve belâlı *communitates*'e karşı vaaz vermektedir. A. Giry, *Documents sur les relations de la royauté avec les villes en France*, s. 59 (Paris, 1885). Benzer şekilde İngiltere'de Richard de

yasal statüsü oldu. O kadar ki, artık yalnızca kişisel bir imtiyaz değil, fakat serfliğin manor toprağının doğasında mevcut olması gibi, kentsel arazinin doğasında var olan, belirli bir bölgeye ilişkin bir imtiyazdı. Buna sahip olabilmek için, bir kentin surları içinde bir yıl, bir gün oturmak yeterliydi. Alman atasözü, "Kentin havası insanı özgür yapar" *(Stadluft, macht frei)* der.

Ancak, özgürlük burjuvazinin birincil ihtiyacı idiyse, bunun yanısıra pek çok başka ihtiyaçları da vardı. Geleneksel hukuk, dar, biçimsel usulleri, cezanın tayinini Tanrıya bırakan yöntemleri, yasal düello hakkı, kırsal nüfus arasından seçilen ve toprağa tasarruf etmek ya da sahip olmak yoluyla hayatlarını kazanan insanların ilişkilerini düzenlemek üzere zamanla geliştirilmiş olan âdetlerden başka bir şey bilmeyen yargıçlarıyla, varlığı ticaret ve endüstriye dayalı olan bir nüfus için yeterli olamazdı. Daha çabuk ve becerikli bir hukuk, daha hızlı ve rastlantılara daha az bağımlı ispat yolları, yargı yetkileri alanına giren insanların meslekî uğraşlarını bizzat daha iyi tanıyan ve önüne gelen meseleyi iyi bildiği için tartışmaları kısa kesebilen yargıçlar gerekliydi. Koşulların baskısı, pek erken, en geç onbirinci yüzyılın başında, bir *jus mercatorum* yani ilkel biçimde bir ticaret yasasının meydana getirilmesine yol açtı. Bu, iş hayatının deneyimlerinden doğan teamülün, tacirlerin kendi aralarındaki işlemlerde uygulayageldikleri uluslararası âdetlerin, bir araya toplanmasıydı. Mevcut mahkemelerde, her türlü yasal geçerlilikten mahrum olduğu için, bunlardan yararlanabilmek olanaksızdı. Bu nedenle tacirler, anlaşmazlıkları kavrayabilmek ve bunları derhal sonuçlandırabilmek için gerekli ehliyete sahip, kendi aralarından hakemler seç-

---

Devizes, "Communia est tumor plebis, timor regni tepor sacerdotii" (Komünler pleplerin derdi, krallığın korkusu, ruhbanın ise uyuşukluğudur) demektedir. W. Stubbs, *Select Charters*, s. 252 (Oxford, 1890).

mek konusunda anlaştılar. Hiç kuşku yok ki, İngiltere'de, buralara başvuran tacirlerin ayakları, henüz yolların tozuyla kaplı olduğu için *piepowder (pied poudre)* mahkemeleri denilen adliye binalarının kökenlerini burada aramalıyız.[13] Kısa sürede bu *ad hoc* (özel) kaza hakkı süreklilik kazandı ve kamu otoritesince tanındı. Ypres'de, Flander Kontu, 1116 yılında, yasal düello hakkını ilga etti, hemen hemen aynı tarihlerde, kendisine bağlı kentlerin pek çoğunda, burg'lular arasında seçilen ve onları yargılamaya yetkili makam olan *échevin** mahkemeleri kurdu. Er ya da geç aynı şey bütün ülkelerde meydana geldi. İtalya, Fransa, Almanya ve İngiltere'de kentler, kendilerini yöresel teamülün dışında tutan ve bağımsız yargı hakkına sahip adacıklar haline getiren yargısal özerklik kazandılar.

Bu yargısal özerkliğe yönetsel özerklik eşlik etti. Kentsel toplulukların oluşumu, onlara yardım etmek için ne isteği ne de imkânları olan geleneksel otoritenin yokluğunda, kendi başlarına sağlamak durumunda oldukları, savunma için uygun birtakım düzenlemelerin yapılmasını gerektiriyordu. İlk belirtileri onbirinci yüzyılda ortaya çıkan ve onikinci yüzyılda aslî organlarının tümüne daha o zaman sahip olan beledî örgütlenmeyi, kendi çabasıyla ayakları üzerine oturtabilmiş olması, burjuvazinin enerji ve girişim gücünün güçlü bir kanıtıdır. Bu şekilde başarılan iş, daha fazla övgüye lâyıktır, çünkü yaratılan şey orijinaldir. Mevcut düzen içinde, buna model olabilecek hiçbir şey yoktu, çünkü onun tarafından karşılanması öngörülen ihtiyaçlar yeni idi.

---

13 "Extraneus mercator vel aliquis transiens per regnum, non habens certam mansionem infra vicecomitatum sed vagans, qui vocatur piepowdrous" (Ya yabancı ya da tacir, krallıktan geçen, belli bir yeri olmayan, başıboş dolaşan kimselere *piepowdrous* denilir. – ç.n. (1124-53) Ch. Gross, *The Court of Piepowder*, bkz. *The Quarterly Journal of Economics*, c. XX, (1906), s. 231, n. 4.

(*) *Échevin:* Fransa'da önceleri yargıç yardımcılarına daha sonra ise belediye görevlilerine, Belçika'da da belediye meclisi üyelerine verilen ad. – ç.n.

En acil ihtiyaç, savunmaya ilişkin olandı. Tacirler ve onların ticarî eşyaları, gerçekten öylesine tahrik edici bir avdı ki, bunları güçlü bir duvarla yağmacılardan korumak bir zorunluluktu. Böylece kale duvarlarının yapımı, kentler tarafından üstlenilen ilk bayındırlık işi oldu ve Ortaçağların sonuna kadar kentlerin sırtındaki en ağır yük olarak da kaldı. Gerçekten de bunun, anılan kentlerin malî örgütlenmesinin başlangıç noktası olduğu haklı olarak söylenebilir. Örneğin, Liege'de her zaman *firmitas* adıyla bilinen komün vergisi ve bazı kentlerde, kasaba mahkemelerince verilen cezalardan bir kısmının *ad opus castri* olarak (yani kalelerin güçlendirilmesi için) tahsis edilmesi o zamandan kalmadır. Bugün kent armalarının surlardan oluşan çelenklerle kuşatılmış olması gerçeği, kale duvarlarına verilen önemi gösterir. Ortaçağlarda kale duvarlarıyla berkitilmemiş kent yoktu.

Kent istihkâmlarının devamlı olma zorunluluğunun yarattığı masraflar için para bulunması gerekiyordu ve bu para en kolay kent ahalisinin kendisinden toplanabilirdi. Ortak savunma herkesi ilgilendiriyordu ve herkes masrafları karşılamak mecburiyetindeydi. Her bireyin ödeyeceği pay, servetine göre hesaplanıyordu. Bu büyük bir buluştu. Çünkü, yalnızca lordun çıkarı için toplanan keyfî feodal vergi, yerini genel yarara dönük amaçlar için tahsis edilen ve vergi mükellefinin imkânlarıyla orantılı bir ödemeye bırakıyordu. Böylece vergi, feodal çağda ortadan kalkan kamusal niteliğini yeniden kazandı. Bu vergiyi tayin etmek ve toplamak için olduğu kadar, kent nüfusunun düzenli artışıyla, rıhtım ve pazar yerleri yapılması, köprüler ve kiliseler inşası, mesleklerin tanzimi ve yiyecek maddelerinin denetimi gibi, artan sıradan ihtiyaçların karşılanması için İtalya ve Provans'ta konsolosluk ve yüksek memur meclisleri, Fransa'da jüri üyeleri ve İngiltere'de belediye meclisi üyelerinin seçilmesi ya da oluşturulmasına izin vermek, kısa sürede

bir zorunluluk haline geldi. Bu kurumlar onbirinci yüzyılda Lombardiya kentlerinde ortaya çıktılar, henüz 1080 tarihinde Lucca konsoloslarından sözedilir. İzleyen yıllarda, her yerde, kamu otoritesince resmen onaylanmış ve her belediye nizamnamesinde yer alan bir kurum haline geldiler. Felemenk'te görüldüğü gibi, pek çok kentte, *échevin*'ler, kent ahalisinin hem yargıçları hem de yöneticileri oldular.

Kilise dışı büyük lordlar, kentlerin gelişmesinin kendileri için ne denli yararlı olduğunu kısa sürede kavradılar. Çünkü bunların, karayolları ve nehirler üzerindeki ticareti arttıkça, artan iş hacmi, tedavüldeki para miktarında da aynı oranda bir artışı gerektiriyor, çeşitli geçiş yerlerinden ve darphanelerden sağlanan gelirler, artan bir şekilde lordun hazinesine akıyordu. Bu nedenle, lordun kent ahalisine karşı genel olarak hayırhah bir tavır alması şaşırtıcı değildir. Bundan başka, kural olarak kent dışındaki şatolarında yaşadıkları için, kent ahalisiyle karşı karşıya gelmiyorlar ve böylelikle pek çok sürtüşme nedeni ortadan kalkmış oluyordu. Kilise büyük lordlarının durumu ise oldukça farklıydı. Kentsel harekete, bazı durumlarda açık mücadeleye dönüşen, hemen hemen istisnasız bir mukavemet gösterdiler. Piskoposların, piskoposluk bölgesi yönetiminin merkezi olan kentlerinde oturmak zorunda olmaları gerçeği, kaçınılmaz olarak onları, otoritelerini korumaya, Kilise'nin gözünde her zaman şüpheli kişi olan tacirlerin harekete getirdiği ve yönettiği burjuvazinin ihtiraslarına daha da büyük bir kararlılıkla karşı çıkmaya zorluyordu. Onbirinci yüzyılın ikinci yarısında imparatorluk ve papalık arasındaki kavga, Lombardiya'nın kent halkına, mukaddes şeyleri alıp satan yüksek kilise görevlilerine karşı ayaklanma fırsatı verdi. Hareket, oradan Ren Vadisi yoluyla Köln'e yayıldı. Cambrai kenti 1077 yılında Piskopos II. Gerard'a karşı ayaklandı ve Alpler'in kuzeyinde karşılaştığımız en eski "komün"ü mey-

dana getirdiler. Liege piskoposluk bölgesinde de aynı şey oldu. 1066 yılında Piskopos Theoduin, Huy kentinin ahalisine bir özgürlükler beratı bahşetmek zorunda bırakıldı ki, bu berat, imparatorluğun başka yerlerinde verilip de metni günümüze kadar korunmuş olan beratlardan birkaç yıl daha eskidir. Fransa'da, 1099'da Beauvais, 1108-9'da Noyon'da ve 1115 yılında Laon'da kentsel ayaklanmalardan söz edilir.

Böylelikle, kentler, iyi ya da kötü yollarla, zorla ya da barışçı bir şekilde, kimisi onikinci yüzyılın başında, kimisi ise onikinci yüzyıl boyunca sakinlerinin hayatına uygun beledî anayasalar elde ettiler. Tüccar ve zanaatkârların kümelendiği "yeni burg"larda, *portus*'ta ortaya çıkan bu kentler kısa sürede, eski surları her yandan yeni yerleşmelerle kuşatılmış, eski yasanın kendisi gibi harabeye dönmüş "eski burg"ların ve "kentlerin" ahalisini de içine alacak şekilde geliştiler. Bundan böyle, ruhban dışında, kent surlarının içinde oturan herkes, *burg*'luların ayrıcalıklarına ortak oldular.

Aslında burjuvazinin en temel özelliği, nüfusun geriye kalan bölümü içinde ayrıcalıklı bir sınıf oluşturmasıydı. Bu açıdan ortaçağ kenti, nüfuslarının yoğunluğu ve yönetimlerinin karmaşıklığı ile farklılık gösteren, gerek antik, gerekse günümüz kentine göre çarpıcı bir zıtlık ortaya koyar ve ayrıca buraların sakinleri, ne kamu ne de özel hukuk açısından devlet katında özel bir yer işgal ederler. Aksine ortaçağ burg'lusu, kentin surları dışında yaşayan herkesten farklı bir kişiydi. Bir kez kentin kapılarının ve hendeğinin ötesine geçtiniz mi, bir başka dünyada ya da daha doğrusu bir başka hukukun etki alamndasınızdır. Hemşehrilik sıfatının kazanılması, bir adamın şövalye ilân edilmesi ya da bir rahibin bu sıfatı kazanmasını izleyen sonuçlara benzer şekilde, bunlara özel bir hukukî statü tevcih etmesi açısından birtakım sonuçları da beraberinde getirir. Rahip ya da soylu gibi

burg'lu da, ortak hukukun etki alanı dışına çıkar; onlar gibi özel bir hukukî durum *(status)*, daha sonraları "üçüncü tabaka" (third estate) olarak adlandırılacak olan özel bir durum kazanır.

Kentin arazisi de sakinleri kadar ayrıcalıklara sahipti. Yabancı otoriteden kaçarak, Kilise'ye sığınan bir adamın korunması gibi, oraya sığınan bir kişiyi koruyan, ona bir tür "muafiyet" sağlayan, sığınılacak bir yerdi. Kısaca burjuvazi her anlamda olağanüstü bir sınıftı. Her kent, ayrıcalıkları konusunda kıskanç ve bütün komşularına karşı düşman, deyim yerindeyse, kendi başına bir devlet meydana getiriyordu. Ortak bir tehlike ya da ortak bir amaç, örneğin Alman Hansa Ligi'nde olduğu gibi, çok ender olarak, bunların kentsel bireycilikleri üzerinde ittifaklar ya da birlikler kurma ihtiyacını zorla kabul ettirebiliyordu. Genel olarak, kentsel politikalar, daha sonra devlet politikalarını telkin edecek olan aynı kutsal bencillik tarafından belirleniyordu. Burg'lu için kırsal nüfus, yalnızca sömürülmek için vardı. Kendi ayrıcalık ve haklarından onları yararlandırmak bir yana, bunlardan en küçük bir pay vermeyi inatla reddettiler. Ortaçağ kentlerinin, özellikle esnaf tarafından yönetildikleri dönemlerde, ayrıcalıklarını savunma konusundaki başkalarını dışarıda bırakan tutumları kadar, modern demokrasinin ruhuna aykırı başka bir şey olamaz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Toprak ve Kırsal Sınıflar

1. Manor Örgütlenmesi ve Serflik[1]

Ortaçağların her döneminde, burjuvazinin etkisi, sayısal önemiyle güçlü bir zıtlık ortaya koyduğu için, daha da şa-

---

1 Bibliyografya: Genel bibliyografyada anılan M. Bloch, H. See, Lamprecht ve Inama-Sternegg'in eserlerine K. Lamprecht'in *Étude sur l'état économique de la France pendant la prèmiere partie du Moyen Age*, çev. Marignan, Paris, 1889; L. Delisle, *Études sur la condtion de la classe agricole et l'état de l'agriculture en Normandie au Moyen Age*, Paris, 2'nci baskı, 1903; A. Hansay, *Étude sur la formation et l'organisation économique du domaine de Saint-Trond jusqu' à la fin du XIII siècle*, Gand, 1899; L. Verriest, *Le Servage dans la comté de Hainaut. Les sainteurs. Le meilleur catel*, Brüksel, 1910 (Belçika Akademisi'ne sunulmuş çalışma) C. des Marez, *Note sur la manse brabançon au Moyen Age*, bkz. *Mélanges Pirenne*, Brüksel, 1926; F. Seebohm, *The English Village Community*, Londra, 1883; P. Vinogradoff, *The Growth of the Manor*, Londra, 1905; aynı yazar, *Society in the Eleventh Century*, Oxford, 1908; G.G. Coulton, *The Medieval Village*, Cambridge, 1925; G.F. Knapp, *Grundherrschaft und Rittergut*, Leipzig, 1897; W. Wittich, *Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland*, Leipzig, 1896; O. Siebeck, *Der Frondienst als Arbeitssystem*, Tübingen, 1904; R. Gaggese, *Classi e communi rurali nel medio evo italiano*, Floransa, 1906-9, 2 c.; H. Blink, *Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw in Nederland*, Groningen, 1902-4, 2 c.; G. Roupel, *Histoire de la campagne française*, Paris, 1932; M. Bloch, *Liberté et servitude personelles au Moyen Age, particulièrement en France*, bkz. *Annario de Historia del Derecho Espagnal*, 1933; C.E. Perrin, *Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine*, Paris, 1935.

şırtıcıdır. Kentler, nüfusun azınlığına, hatta bazen çok küçük bir azınlığına sahiptiler. İstatistikî verilerin var olmayışı nedeniyle, onbeşinci yüzyıldan önce, kuşkusuz herhangi kesin bir sayısal tahmin yapılamaz; ancak onikinci ve onbeşinci yüzyıllar arasında tüm Avrupa'da kentsel nüfusun, tüm nüfusun onda birinden fazla olmadığını kabul etmekle, belki de pek büyük bir yanlış yapmış olmayız.[2] Felemenk, Lombardiya ya da Toskanya gibi, yalnızca belirli birkaç yörede, bu oran önemli ölçüde aşılmıştır. Herhalde, ortaçağ toplumunun, demografik açıdan, esas itibariyle tarımsal bir toplum olduğu tartışma götürmez bir gerçektir.

Bu tarımsal toplum üzerinde büyük mülk öylesine derin bir iz bırakmıştır ki, pek çok ülkede, ondokuzuncu yüzyılın birinci yarısına kadar bu izler silinmemiştir. Burada, Ortaçağların antikiteden devraldığı bu kurumun kökenine inmemiz gerekmez. Gerekli olan, onun, onikinci yüzyıl boyunca, yani kentlerin etkisiyle henüz değişmeye başlamadığı bir dönemdeki en gelişkin durumunu tanımlamaktadır.[3] Manor örgütlenmesinin tüm kırsal nüfusa kabul ettirilmemiş olduğunu eklemek de belki gereksizdir. Bu örgütlenme, belirli sayıda küçük, özgür mülk sahibine şans tanımıştır ve ıssız yörelerde onun denetiminden az ya da çok kaçabilmiş köylere rastlamaktayız. Ancak bunlar yalnızca istisnadırlar ve Batı Avrupa'nın ana çizgileriyle genel evrimi içinde hesaba katılmaları gerekmez.

---

2 F. Lot, *L'État des paroisses et des feux de 1328*, bkz. *Bibliothèque de l'École des Chartes*, c. XC. (1929) s. 301'de, ondördüncü yüzyılın başında Fransa'nın kentsel nüfusunun, ülkenin toplam nüfusunun onda biri ile yedide biri arasında olduğunu ileri sürmektedir. Ancak Brabant için, J. Cuvelier, *Les dénombrements de foyers en Brabant*, s. CXXXV'de, 1437 yılında, tüm dükalıktaki evlerin üçte ikisinin kırsal alanlarda bulunduğunu belirtmektedir.

3 Avrupa'nın farklı yörelerinde manor örgütünün farklılıklar göstermesi gerçeği karşısında, burada bu örgütün çok genel bir şekilde tanımlandığı, yalnızca belli başlı ve tipik özelliklerinin belirtildiğine dikkat çekmeye gerek bile yoktur.

Büyük ortaçağ mülkleri, büyüklük açısından, adlarını fazlasıyla hak ederler. Bu mülkler, ortalama olarak üçyüz çiftlik *(mansi)* ya da yaklaşık 10.000 acre* araziyi kapsamaktaydılar ve hiç kuşkusuz pek çoğu daha da büyüktü. Ancak büyük mülkün toprakları hiçbir zaman bir arada değildi, dağınık haldeydi. Aynı toprak sahibinin "villa"ları, büyük mesafelerde birbirinden ayrılır ve manor merkezinden uzakta bulunurdu. Örneğin Saint-Trond Manastırı, büyük kısmı kendi civarında kümelenmiş olan, ama kuzeyde Nimwegen yakınlarına, güneyde ise Trier'e kadar yayılmış uzak eklentilerden oluşan geniş toprakların lorduydu.[4] Bu dağılma, doğal olarak, manor'ların büyük ölçüde birbirine karışmasma, aynı köyün iki ya da üç lorda kulluk görevleriyle bağlı olması sonucuna yol açıyordu. Çoğu kez olduğu gibi, mülkün birkaç büyük lordun yönetimindeki bölgelere ya da farklı diller konuşan yörelere yayılması halinde, durum daha da karmaşık bir hal alyordu. Bu durum, arazi kümelerini, Kilise'nin durumunda olduğu gibi, çok sayıda hayır sahibinden birbirini izleyen bağışlar halinde ya da soyluların durumunda olduğu gibi, miras ya da evlilik birliklerinin rastlantısı sonucu bir araya getirmekten kaynaklanıyordu. Büyük mülkün oluşmasını sağlayan herhangi belirli bir plan söz konusu değildi; her türlü ekonomik endişeden bağımsız olarak, tarih onu nasıl yapıyorsa öyleydi.

Büyük mülkler dağmık da olsalar, aslî unsurlarımn bütün ülkerde aynı olduğu, güçlü bir örgütlenmeye sahiptiler. Mülkün merkezi, katedral, kilise, manastır ya da müstahkem bir şato biçiminde, toprak sahibinin geleneksel ikametgâhıydı. Toprağın tümü, her biri bir ya da daha fazla

(*) İngiliz dönümü: 0.4 hektar ya da 4.39 dönüm büyüklüğünde toprak – ç.n.

4 Bu mülkün ondördüncü yüzyıldaki haritası, H. Pirenne'in, *Le Livre de l'abbé Guillaume de Ryckel, polyptyque et comptes de l'abbaye de Saint-Trond au milieu du XII siècle* (Brüksel, 1896) yapıında görülebilir.

köye (villae) sahip (İngiltere'de *manor*, Almanya'da *hof* Latin dillerinin konuşulduğu ülkelerde *cour* diye anılan) bir *curtis*'in yargı alanına giren çeşitli bölümlere ayrılmıştı. Burada çiftlik binaları, ambarlar, sığır barınakları, ahırlar vs. ile birlikte, ev işlerine bakmakla görevli serfler *(servi quotidiani, dagescalci)* yer alıyordu. Burada ayrıca, *ministeriales*, yani mahrem adam olarak lordun evinde görevlendirilen ve yönetimden sorumlu olan *villicus* ya da *major* (kıtada *maire, mayeur*, İngiltere'de *seneschal, steward* ya da *bailiff)* yaşıyordu. Ortaçağların tarımsal dönemine özgü genel evrim sonucu, başlangıçta azledilebilen bu görevli, kısa sürede, görevine ilişkin olarak kalıtımsal bir hakka sahip oldu.

Bir *cour*'ün yargı alanına giren toprağın tümü ya da manor, üç kısma ayrılmıştı: demesne (hassa çiftlik), köylü işletmeleri ve ortak alanlar (commons). *Demesne, (terra indominicata, mansus indominicatus)* senyör hakkını oluşturuyor ve yalnızca lordun kullanımı için ayrılan araziden meydana geliyordu. Değişik manor'larda oldukça farklılık gösteren bu kısımların oransal önemini kesin bir şekilde belirlemek olanaksızdır. Genel bir kural olarak, bunlar, köylü işletmeleri arasında, uzun ensiz parçalardı. Öte yandan, köylü işletmelerinin büyüklüğü, değişik yörelerde oldukça büyük farklılıklar göstermekle birlikte, her *villa*'da, dikkate değer bir kararlılık gösteriyordu. Aslında bunlar, toprağın verimliliğine göre değişen büyüklüklerde olmakla birlikte, bir aileye yetecek kadar topraktan oluşuyordu.[5] Bunlar Latince'de *mancus (manse, mas)*, Almanca'da *hufe*, İngilizce'de ise *virgate* ya da *yardland* adıyla bilinirlerdi. Hepsi de, lordun yararına (ge-

5 Bibliyografyada sözü edilen (dipnot 1'de) Des Marez'in eserine göre, Brabant'da olağan bir *manse*, 10 ilâ 12 *bonniers*'den, yani *bonniers*'lerin alanının farklı olduğu dikkate alınırsa, yaklaşık (yaklaşık 20 - 37.5 acre) 8-15 hektardan oluşmaktadır. Marc Bloch'a göre ise, *a.g.e.*, s. 159, Fransa'da çiftliklerin yüzölçümü 5 ile 30 hektar arasında değişmekte ve ortalama olarak 13 hektarı bulmaktadır.

nellikle aynî) resimler ve çalışma yükümlülüğü içeriyordu. Bu yerler, zilyedlerine, çayırlar, bataklıklar, fundalık ya da ormanlar gibi ekili araziyi çevreleyen ve kaynaklarda *communia* ya da *warescapia* olarak geçen yerler üzerinde ortak kullanma hakkı veriyordu. Bu ortak arazilerde, sözde kollektif mülkiyetin izlerini bulmak için nafile çabalar harcanmıştır. Aslında buraların mülkiyeti lordun elindeydi.

Lordun dışında bir manorun arazisi içinde yaşayan herkes ya serf ya da deyim yerinde ise, yarı-serfti. Her ne kadar antik dünyaya ait kölelik ortadan kalkmış idiyse de, bunun kalıntıları, bizzat şahısları lorda ait olan, onun tarafından beslenen ve onun hizmetine tahsis edilen *servi quatidiani* ve *mancpia* statüsünde hâlâ varlığını sürdürüyordu. Lord, demesne'sindeki çalışanları yani sığırtmaçları, çobanları ve tekerlekçilerin, demircilerin, bira yapanların ve öteki zanaatkârların çalıştığı, mülkte üretilen keten ve yünün dokunduğu manor *curtis*'inin "gynecea" adı verilen atölyelerinde çalışanları, bu yarı-serfler arasından seçiyordu. Mülklerdeki yerleşik kiracılar ya da (onikinci yüzyıla kadar yaygın olan terimi kullanmak gerekirse) *casati* arasında, hâlâ çok sayıda ince farklılıklar olmasına rağmen, kişisel anlamda serflik daha az belirgindi. Oysa gerçekte, hepsi işledikleri toprağın kalıtım yoluyla geçen zilyedliğini, her ne kadar başlangıçta pek çokları bunu başkasının keyfine tâbi bir hak olarak ellerinde tuttularsa da, sonunda kazanmışlardı. Bunlar arasında çoğu kez, özgürlükleri, işledikleri arazinin payına düşen ağır çalışma yükümlülüğü ve resimleri yerine getirme ya da ödeme koşuluyla büyük ölçüde kısıtlanmış olan eski özgür köylüleri bile bulmak mümkündü. Manastırlara ait manor'larda, manor ahalisinin içinde imtiyazlı bir sınıf oluşmuştu. Kendisini bir manastırın himayesine terk eden, gelirlerine sahip olmak ve her yıl yapılan büyük kilise festivallerinde balmumu temin etme koşuluyla, arazilerinin mülkiyetini manastı-

ra devreden, çoğunlukla özgür kökenli dul kadınların neslinden olan bu kişilere *cerocensuales* deniyordu.[6] Özgür kiracılardan biraz farklı, küçük bir toprağa tasarruf eden ve haklı olarak fakir köylü *(cotarii, bordarii)* diye adlandırılan bu serfler,* lordun ya da tam çift sahiplerinin *(virgater)* hizmetinde tarım işçileri olarak istihdam ediliyorlardı.

Manor ahalisinin lorda olan bağımlılığı, ikincilerin birinciler üzerinde yargı hakkı kullanmasıyla daha da artıyordu. İstisnasız bütün serfler, bu yargı hakkına tâbi iken, öteki kiracılar cinayet ve cünha (hafif cürümler) konusunda çoğu kez ortak hukuk mahkemelerinin yargısına tâbi oluyorlardı. Senyörlerin yargılama yetkisi, kralın egemenliği üzerindeki feodal sınırlamaların genişliğine bağlı olarak ülkeden ülkeye değişiklik gösteriyordu. Bu yetki Fransa'da en çok İngiltere'de ise en azdı. Ancak bu yetki, her yerde, en azından toprağın işlenmesi, resimler, çalışma yükümlülüğü, köylü işletmeleri konusundaki tüm sorunlar için geçerliydi. Her manor'un, kâhya ya da *villicus*'un başkanlığında köylülerden oluşan ve "manor'un âdetine göre", yani halkın uzunca aralıklarla lorda da danışarak, *costumal* ya da *weistümer* denilen yazılı belgelerde açıklanan teamüle göre hüküm veren mahkemeleri vardı.

Her manor, yargısal bir bütünlük ortaya koyduğu gibi, dinsel yönden de bir bütünlük ortaya koyuyordu. Lordlar asıl olarak oturdukları yerde, toprak vakfettikleri ve görevlileri de kendilerince atanan bir şapel ya da kilise inşa ettiriyorlardı. Pek çok sayıdaki kırsal kilise bölgesinin (parish) kökeni buydu. O dinsel örgütlenme ki, piskoposluk bölgesi olarak uzun süre Roma "kentlerinin" sınırlarını korumuş-

---

6 Hainault ve komşu yörelerde bunlar *sainteurs* diye adlandırılmaktadır.

(*) Latince cotarii ve bordarii, İngilizce'de ise cotters ve borders kelimeleriyle karşılanan yoksul köylüler, Osmanlı toprak düzeninde *bennak, kara, bekâr ve nîm-çift sahibi* gibi adlar alıyorlardı. (ç.n.)

tu; zaman zaman bugün bile pek çok erken Ortaçağ lordluğunu, bir papazın yönetimindeki kilise bölgesi olarak ana çizgileriyle muhafaza etmektedir.

Böylece manor, yalnızca ekonomik değil, fakat toplumsal bir kurumdu. Sakinlerinin tüm hayatı üzerinde kendisini zorla kabul ettiriyordu. Bu sakinler lordun yalnızca kiracısı değillerdi; kelimenin her anlamıyla onun adamı idiler ve senyörlük otoritesinin, bu yetkiye sahip olan kişinin toprağa dayanan mülk sahipliği sıfatından çok, onun reislik sıfatına dayandığı haklı olarak ileri sürülmüştür. Manor örgütü esasen patriyarkaldi. Dilin kendisi buna tanıklık etmektedir. *Seigneur* (yaşça büyük), üzerlerinde otoritesi olan ve onun tarafından korunan ailenin, *familia*, büyüğü değil de nedir? Savaş sırasında onları düşmana karşı koruyan ve şatosunun sınırları içinde barındıran senyör, bunu açıkça kendi çıkarı için yapıyordu çünkü onların emeğiyle yaşıyordu. Senyörlerin sömürüsüne ilişkin oluşturmaya alışık olduğumuz düşünce, belki bir parça kestirmedir. İnsanın sömürülmesi, en fazla üretimin elde edilmesi için onun bir araç olarak kullanılması isteğini ifade eder. Antik dünyanın kırsal köleliği, onyedi ve onsekizinci yüzyılda sömürgelerdeki köleler ya da ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında büyük endüstrideki işçinin durumu bize bilinen örnekler sunmaktadır. Fakat bütün bunlar, insanın haklarını ve sorumluluklarını o çok güçlü geleneğin belirlediği ortaçağ manor'undan çok farklıdır. Tek başına bu gerçek, ekonomik egemenliğin, kâr saiki ile özgürce kullanılmasının yol açtığı acımasız şiddeti önlemeye yeterlidir. Üstelik her türlü kâr düşüncesi ve kâr sağlama olanağının kendisi, büyük ortaçağ mülk sahibinin işgal ettiği konumla bağdaşmazlık içindedir. Pazar talebine bağlı olarak, satış için üretim yapmadığından, yalnızca yük olacak bir fazlayı, adamlarından ve toprağından sökûp almak için dehasını zora koşmaya ihtiyaç duymuyor ve ürettiğini ken-

disi tüketmek zorunda olduğu için, üretimini ihtiyaçlarıyla sınırlı tutmak ona yetiyordu. Varoluşunun temelleri, geliştirmeye çalışmadığı bir örgütün geleneksel işleyişi tarafından garanti edilmişti. Onikinci yüzyılın ortalarından önce, kendisine ait olan arazisinin büyük kısmı fundalık, orman ve bataklıklara dönüşmüştü. Hiçbir yerde, ekilen ürünü, toprağın özelliklerine uydurmak için o köhnemiş rotasyon sisteminden ayrılmak ya da tarımsal araçları geliştirmek konusunda en küçük bir çaba görmeyiz. Kilise'nin ve soyluların elinde bulunan toprak biçimindeki muazzam sermaye, potansiyel kapasitesi hesaba katılırsa, çoğu kez önemsenmeyecek bir hasılattan başka bir şey üretememiştir.

Her ne kadar olanaksız ise de, işletme sahiplerinin kâr amaçlamadığı bu manor'larda, haftada bir ilâ üç gün lordun toprağında çalışan köylülerin, topraklarının kendilerine yüklediği aynî resimleri, belirlenmiş olan tarihlerde ödedikten sonra, ne kazandıklarını gösterebilmek ilginç olurdu. Bu, eğer hiçbir şey değilse, çok az bir şey olmalıdır. Fakat bu az şey, lordları gibi, kendilerinin de tek amacı, ihtiyaçlarına yetecek kadar üretmek olan insanlar için yeterliydi. *Villain*, toprağı miras olarak intikal ettiği için, her türlü yerinden atılma korkusundan ıraktı ve güven içinde olmak gibi bir avantajdan yararlanıyordu. Fakat öte yandan, tarımsal sistem ona, bireysel sömürü için ne bir istek ne de olanak veriyordu. Aslında sistem, zorunlu olarak, ortak çalışmayı gerektiriyordu. Kökeni, kuşkusuz tarih öncesi zamanlara kadar giden, uzun ve ensiz ya da gayri muntazam tarlalarda yapılan iki büyük tarım yönteminde durum budur. Her ikisinde de, ister iki tarla, ister üç tarla sistemi yürürlükte olsun (yani ekilebilir arazinin her yıl ya yarısı ya da üçte biri nadasa bırakılsın) ekimin rotasyonu, her iki durumda da toprağın kollektif olarak işlenmesini zorunlu kılıyordu. *Shot* veya *quartier* veya *gewann* denilen her bü-

yük tarlanın her bir parçacığı, birlikte sürülmek, ekilmek ve hasattan sonra ise başak toplanmasına birlikte açılmak zorundaydı. Bu küçük toprak parçalarının birbirine karışmış olmaları durumu, ekilen mısırın filizlenmesine kadar açık kalmaları, bundan sonra ise geçici bir çit içine alınmaları anlamını taşıyordu. Topluluk, hasattan sonra hakkını kaybetmiyordu. Mısırın ambarlanmasından ve çitlerin kaldırılmasından sonra, sürülen tarlalardaki ekin diplerini yiyebilmek için, köydeki tüm hayvanlar tek bir sürü halinde buralara sokuluyordu.

Bir kişinin faaliyetinin bütün ötekilerin faaliyetine bağlı olduğu böylesi bir durumda ve bu durum devam ettiği sürece, köylü-çiftçiler arasındaki genel kural eşitlik olmalıdır. Hastalık ya da malûllük hallerinde komşular yardıma geliyordu. Açıktır ki, daha sonra köylülerin bir özelliği olacak olan, biriktirme eğilimi, kendisini açıkça ortaya koyma olanağını bulamıyordu. Eğer bir aile çok kalabalıksa, küçük erkek çocuklar fakir köylüler *(cotarii)* grubuna katılıyor ya da kırsal alanda yığılan serseri kalabalıkların artırmaya gidiyorlardı.

Bundan başka lordun hakları, kişilere göre değişen ölçülerde, bireysel faaliyeti engelliyordu. Haklı olarak böyle adlandırılan serfler, ne vergi ödemeden evlenebilir, ne de izin almaksızın manor dışından *(formarier)* bir kadın alabilirlerdi. Ölmeleri halinde lord, miraslarının tümü ya da bir kısmına *(corimedis, mort-main, heriot)* sahip olurdu. Çalışma yükümlülüğü ve aynî resimler, kiracılar ya da daha doğrusu bütün kiralanmış mülkler üzerinde ağır bir yük oluyordu. Çünkü zamanla bunlar kişisel olmaktan çıkıp, gayri menkule ilişkin yükümlülükler haline dönüşüyordu. Bu bağlamda, birbirinden farklı, çeşitli *mansi* kategorileri vardı. Bunların kimisi *ingenuiles*, kimisi *serviles*, kimisi de *lidiles* idiler ve bunların yükümlülükleri aslen "tam serf", *lite* (yarı-özgür) ya da özgür bir kişinin elinde olmasına bağlı ola-

rak değişiklik gösteriyordu. Lordun, ihtiyaç halinde, adamlarından, normal vergilere ek olarak ayrıca talep ettiği bir vergi olan avarız (tallage), tartışma götürmez bir şekilde bunların karşılaştıkları en ağır vergi ve en fazla nefret uyandırıcı angarya idi. Bu onları, yalnızca ücretsiz ve keyfî bir yükümlülükle karşı karşıya bırakıyor ve böylelikle ağır bir suiistimale olanak veriyordu. *Vilain*'leri, tahıllarını lordun değirmeninde öğütme, birasını onun birahanesinde yapma ya da üzümünü onun cenderesinde sıkma zorunda bırakan "örfî vergiler" *(banalites, banalities)** sözkonusu olduğunda durum farklıydı. Çünkü bütün bunlar için ödenen vergi, hiç değilse, lordun kendi cebinden harcayarak kurduğu bir tesisin kullanılmasıyla karşılanmış oluyordu.

Sonuç olarak, lordun, manor'da toplanan her türlü vergiden bir kazanç sağlamadığı dikkate alınmalıdır. Lordun toprakları, çoğu kez, mülkiyetten değil, egemenlikten doğan haklarla, yani "adlî ve idarî" haklarla ipotek edilmiş oluyordu. Örneğin, toprakta, Roma dönemindeki genel verginin çok uzak bir kalıntısı sayabileceğimiz *champart* ya da *medem*'de durum çoğu kez budur. Pek çok toprak sahibi buna kendi çıkarı için el koymuştu, ancak zaman zaman yöresel bir büyük lordun ya da onun tarafından yetkili kılınan birisinin yararına toplandığı da olmuştu. Çok farklı türden olan ondalık toprak vergisi (aşar) dayanılması çok daha zor ve her şeyden önce, çok daha genel bir yükümlülüktü. Kuramsal olarak Kilise tarafından toplanması gerekiyordu; gerçekte ise pek çok lord bu hakkı ele geçirmişti. Her halde, bu vergilerin kökeni, köylüler için pek fazla önem taşımıyordu, çünkü nitelikleri ne olursa olsun, hepsi aynı şekilde onun sırtına yükleniyordu.

(*) Banalités, banalities: Kökeninde, eski Cermen askerî şeflerinin maiyetleri mensuplarına emretme hakkı, *(bannum, ban)* yatan vergiler grubu; Osmanlı'daki örfî vergiler ya da tekâlif-i örfiyye– ç.n.

2. Onikinci Yüzyılın Başından İtibaren Tarımdaki Değişmeler[7]

Sonunda, Sarazen'lerin, Kuzeylilerin ve Macarların yağmasından kurtulan Batı Avrupa'nın nüfusu, onuncu yüzyılın ortalarından itibaren, tam ayrıntılarını bilemediğimiz ama sonuçları bir sonraki yüzyılda açıkça ortaya çıkan bir artış gösterdi. Açıktır ki, manor örgütü, ölümleri aşan doğumlarla artık uyum sağlayamıyor ve artan sayıda insan baba mülkünü terk etmek zorunda kalarak yeni hayat kazanma yolları arıyordu. Özellikle fief'leri miras yoluyla büyük oğula geçen ikinci dereceden soylular, bir küçük erkek çocuklar kalabalığı ile bunalıyorlardı. Güney İtalya'yı fetheden ve Dük William'ı izleyerek İngiltere'ye giden Norman maceracılar -birinci Haçlı seferinin askerlerinin çoğunu bunlar oluşturuyordu- bunlar arasından seçilmişti. Kırsal alanlardan, doğmakta olan kentlere göç ve hemen hemen aynı zamanda yer alan bir tüccar ve zanaatkâr sınıfının oluşumu, kent sakinlerinin sayısındaki önemli artışlar dikkate alınmaksızın kavranamaz. Bu artış onikinci yüzyılın başında daha da çarpıcıdır ve onüçüncü yüzyılın sonuna kadar da devam etmiştir. Bundan iki önemli olgu ortaya çıkmıştır: Bir yandan eski yerleşim bölgelerinde daha yüksek bir nüfus yoğunluğu, diğer yandan Alman göçmenlerin, Elbe ve

7 Bibliyografya: Yukardaki dipnot 1'e bakınız. Ayrıca: Bonvalot (ed.), *Le tiers-état d'après la charte de Beaumont et ses filiales*, Paris, 1884; M. Prou, *Les coutumes de Lorris et leur propagation au XII et XIII siècle*, bkz. *Nouv. Rev. hist. du droit français*, bkz. *Mélanges P. Fredericq*, Brüksel 1904; M. Bateson, *The Laws of Breteuil*, bkz. *English Hist. Review*, c. XV, 1900; F. Goblet d'Alviella, *Histoire des bois et forets en Belgique*, c. I, Brüksel, 1927; A. Schwappach, *Grundriss des Forts- und Jagdwesens Deutschlands*, Berlin, 1892; E. de Borchgrave, *Histoire de colonies belges qui s'etablirent en Allemagne pendant le XII et le XIII siècle*, Brüksel 1895, (Belçika Akademisi'ne sunulmuş çalışma); R. Schroeder, *Die Niederlandischen Kolonien im Norddeutschland zur Zeit des Mittelalters*, Berlin, 1880; E.O. Schulze, *Niederlandische Siedelungen in den Marschen an der unteren Weser und Elbe im XII und XIII Jahrhundert*, Hanover, 1889.

Saale nehirlerinin sağ yakasındaki Slav ülkelerini yerleşmeye açmaları. Sonuç olarak, nüfusun artan yoğunluğu ve yayılması, onun, ekonomik durumunda ve yasal statüsünde muazzam değişiklikleri de beraberinde getirdi. Değişik ülkelerde hızı az ya da çok olmakla birlikte, ayrıntılarda farklılıklar olmasına rağmen, bütün Batı'da aynı genel eğilimi ortaya koyan bir evrim süreci başladı.

Kâr düşüncesinin büyük mülkün patriyarkal örgütüne tamamen yabancı olduğunu daha önce görmüştük. Büyük mülkün işlevi, yalnızca lordun ve adamlarının geçimini sağlamaktı. Her insanın hak ve ödevlerini değişmez bir şekilde belirleyen geleneğin yönettiği bu kurum, kendisini yeni koşullara uyarlamak yeteneğinden yoksundu. Hiçbir yerde, büyük toprak sahiplerinin mülklerini, değişen çevreye uyumlu hale getirmek için ilk adımı attıklarını görmeyiz. Açıktır ki bu değişen çevre onların düzenini bozuyordu ve onlar ellerindeki toprak şeklindeki muazzam sermayenin sağlayabileceği avantajla kazanç peşinde koşmaksızın, kendilerini olayların akışına bırakıyorlardı. Daha onikinci yüzyılın ilk yarısında, en ileri ülkelerde manor sisteminin bozulmasına yol açan değişiklikleri başlatan lordlar değil, onların kiracılarıydı. Ancak bu, yalnızca Karolenj döneminde egemen olan ilkelerle kurulmuş Benediktin manastırlarının, piskoposların ve lâik aristokların eski mülkleri için doğruydu. Öte yandan onbirinci yüzyılda, yani geleneksel dengedeki bozulmanın ilk belirtilerinin kendisini göstermeye başladığı bir sırada kurulan Cistercian* manastırları tamamen yeni tip bir yönetim ortaya koyarlar. Bunların ortaya çıktığı dönemde, tüm ekilebilir topraklar çoktan

(*) Fransa'nın Burgandiya bölgesinde Citeaux'da 1098 yılında Robert de Molesme tarafından kurulan bir tarikat. Onikinci yüzyılda altın çağını yaşayan bu tarikatın keşişleri Batı Avrupa'da endüstrinin alt yapısının oluşmasına, özellikle yol ve köprü yapımıyla katkıda bulundular – ç.n.

işgal edilmiş olduğundan, bunlar hemen hemen her zaman el değmemiş ve ekime açılmamış alanlarda, ormanların, fundalıkların ve bataklıkların ortasında manastırlarını kurdular. Hayır sahipleri, demesne'lerinde bolca bulunan boş arazilerden bunlara büyük bağışlarda bulundular ve böylece keşişler, inanışlarının öngördüğü şekilde bedenen çalışma imkânını buldular. Çoğunlukla önceden tarıma açılmış alanların geniş ölçüde vakfedilmesiyle oluşan Benediktin manastırlarının tersine, Cistercian'lar, kendilerini daha başlangıçta araziyi temizlemeye hasrettiler. Onlar bu işte, kendi tarımsal ekonomilerinin yeni buluşları olan büyük çiftlikler ya da çiftlik evi ile ahır ve ambarları işletme görevini verdikleri din dışı biraderlerin ya da *conversi*'lerin yardımını gördüler. Buraları, genellikle 500'den 700 acre'ye kadar olan ve çeşitli parçalara bölünmüş olmak yerine bir keşiş *(grangiarius)*, *conversi* ya da hatta tarım işçisi olarak istihdam edilen dışardan adamların yönetiminde büyük alanları kapsıyordu.

O zamana kadar köylülerin normal statüsü olan serflik, Cistercian arazilerinde hemen hemen hiç yoktu ve biz buralarda ne angarya ne de kâhyaların *(villici)* ehliyetsiz ve ezici yönetimini görürüz. Merkezi yönetimleri, toplu haldeki yerleşmeleri ve rasyonel işletmeleriyle bu güzel Cistercian çiftlikleri ile eski manor mülklerinin demesne'leri arasında ne kadar büyük farklar vardır. Böylece manastırların tarıma açtıkları "yeni topraklar" kendileriyle birlikte yeni bir ekonomik örgüt türü ortaya çıkardılar. İşte bu, nüfus artışından nasıl sonuna kadar kazanç sağlanacağını keşfeden akıllı bir sistemdi. Bu sistem, eski toprak düzeninde istihdam edilemeyen o işgücü fazlasına başvurdu. Onüçüncü yüzyılın ikinci yarısına kadar sayıları artmaya devam eden din dışı biraderlerin, bunlar arasından seçildiği kesindir. Dunes Manastırı, 1150 yılında, bunlardan 36 tanesine sahipken, yüz

yıl sonra bu sayı 1248 oluyordu ve bunların yanısıra *hôte*'lerin sağladığı özgür işgücü aynı hızla artıyordu.[8]

Onikinci yüzyılın başından itibaren artan bir sıklıkla görülen *hôtes* terimi (kelime anlamı 'konuklar'), o zaman kırsal alanlarda yürürlükte olan harekete özgüdür. Adının da işaret ettiği gibi *hôte* yeni gelmiş bir kişi, bir yabancıydı. Kısaca o, bir kolonizatör, tarıma açmak için yeni topraklar peşinde olan bir göçmendi. Bu kolonizatörler, kuşkusuz, ya işsiz güçsüz takımı arasından -ki aynı dönemde kentlerin ilk tüccar ve zanaatkârları da bunlar arasından çıkıyorduya da böylece serfliğini silkip attıkları büyük mülklerin sakinleri arasından seçiliyorlardı. Çünkü *hôte*'nin asıl statüsü, özgür bir statüydü. Hemen hemen her zaman özgür olmayan ana babadan doğdukları kesindir, ama kendileriyle doğdukları mülk arasında bir mesafe koymayı başarabildiklerinde ve lordun takibinden kaçabildiklerinde, artık onların ilk statülerini kim bilebilirdi? Hiç kimse artık onların kişiliği üzerinde bir hak iddia edemezdi ve o andan itibaren kendi kendilerinin efendisi olurlardı. Bu *hôte*'ler için bol miktarda boş arazi vardı. Uçsuz bucaksız "ıssız yerler", ormanlar, ağaçlık ve bataklıklar, yalnızca büyük lordun yargısal ve yönetsel otoritesine dayanan, özel mülkiyet dışında kalan yerlerdi buraları. Buralarda yerleşmek için gerekli olan yalnızca basit bir izindi ve bu yeni gelenler, herhangi bir yerleşmiş hakkı ihlâl etmediklerine göre, bu izin niye esirgensindi? Her şey gösteriyor ki, pek çok durumda bunlar, yeni ülkelerdeki kolonizatörler gibi, toprağı temizlemeye ve drenaja kendi inisiyatifleriyle başladılar. Örneğin oni-

8 Cistercian mülklerinin örgütlenişi konusunda örneğin, *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, c. XXXII ve XXXIII (1906-1907) de E. de Moreau ve J.B. Goetstouwers'in derledikleri *Le polyptyque de l'abbaye de Villers* (13'üncü yüzyıl ortaları) ile E. de Moreau, *L'abbaye de Villers en Brabant*, Brüksel, 1909'a bakınız.

kinci yüzyılın başından itibaren özgür göçmenler, Liege lord-piskoposunun elinde bulunan "Theux ormanı"nın geniş mekânında, adı geçen lord piskopos tarafından davet edilmedikleri halde yerleştiler. Bu vahşi alanlara ilk girip yerleşen onlardı; bu yerleşmeler o özgür öncülerin eseriydi ve *Ancien Régime** döneminin sonuna kadar oralarda serflik hâlâ bilinmiyordu.

Kuşkusuz bu ilkel uğraş biçiminin pek uzun ömürlü olmayacağı açıktır. Manor *communia*'sı dışındaki tüm bakir toprakları ellerinde bulunduranlar, bir süre sonra, giderek artan emek gücünden yararlanmaya başladılar. Hôte'leri buralara çekmek ve kira karşılığında yerleştirmek şeklindeki basit düşünce kendini kabul ettirmekten geri kalamazdı. Ayrıntılarda gerekli değişiklikler yapıldığı takdirde *(mutatis mutandis)*, ondokuzuncu yüzyılda Amerika'nın uzak batısında pek sık karşılaştığımız, aynı yerleşme ve iskân yöntemlerini kullandılar. Onbir ve onikinci yüzyılın "yeni kent"leriyle, Amerikalı müteahhitlerin tren yolu boyunca önceden kurdukları kentler arasında gerçekten, ayrıntılarda bile, çarpıcı bir benzerlik vardır. Her iki durumda da, göçmenleri çekebilmek için, ona en elverişli malzemeyi ve kişisel şartları sunmanın yolunu bulmaya çalışıyorlar ve onu ayartmak için reklâma başvuruyorlardı. Kurulacak *yeni kentin* imtiyaz beratı, aynen günümüzde basının, kurulmakta olan bir kentin kaynak ve olanaklarını en parlak broşürlerle yayımlaması gibi, bütün ülkeye duyuruluyordu. "Yeni kentin" adı bile, buraların tahsis edilmiş olduğu *hôte*'lerin adından daha az önemli değildi. Bu kentlerin, yeni gelenler, yabancılar ve göçmenler yani kolonizatörler için kurulmuş olduğunu açıkça belli ediyordu bu ad. Bu açıdan büyük manor mülklerine göre, ilk bakışta önemli bir zıtlık

(*) Fransa'da 1789 İhtilâli'yle sona eren dönemi anlatmak için kullanılan bir deyim – ç.n.

ortaya koyuyordu ki bu olgu, yeni kentin kurucusunun hemen hemen her zaman bir ya da daha fazla manor'un lordu olması gerçeğiyle daha da ilginç bir nitelik kazanıyordu. Lord manor örgütünü iyi biliyor, fakat, buraya çekmeyi tasarladığı insanların istek ve ihtiyaçlarıyla bağdaşmayacağını açıkça gördüğü için o örgütlenmeyi taklit etmekten dikkatle kaçınıyordu. Hiçbir yerde, eski manor'larla yeni kentler arasında en küçük bir ilişki, kentleri manor'ların *curte*'lerine bağlamak konusunda en küçük bir çaba ya da buraları *villici*'lerin yargı yetkisine terk etmek gibi bir şey görmeyiz. Manor ve yeni kent, iki ayrı dünya imişler gibi, tamamen birbirinden bağımsızdırlar.

Tarımsal açıdan yeni kentlerin başlıca özelliği özgür işgücüydü. Onikinci yüzyılın başından, onüçüncü yüzyılın sonuna kadar sayıları pek çok olan imtiyaz beratları, her yerde aynı izlenimi verir. Kişisel anlamda serflik buralara tamamen yabancıdır. Üstelik, dışardan gelen serfler buralarda bir yıl bir gün oturduktan sonra özgürlüklerini kazanıyorlardı. Ancak buraların kurucuları, kendi manorları kent lehine nüfus kaybına uğramasın diye, zaman zaman, serflerini bu kuralın dışında tutabiliyorlardı. Çalışma yükümlülüğü konusunda da aynı şey geçerliydi. Ne de olsa bu hizmet, lordun demesnesindeki toprağın işlenmesi için kullanılıyordu ve burada (yeni kentte) demesne arazisi yoktu. Bütün arazi köylü işletmelerinden oluşuyordu ve her köylü emeğinin tümünü kendi toprağına harcıyordu. En çok, şurada burada birkaç ortak çalışma yükümlülüğü ahaliye empoze ediliyordu. Örneğin, Lorris'in beratında (1115) görülen, yılda bir kez kralın şarabını Orleans'a taşıma yükümlülüğü, bu türdendi. Manor dışından bir kadınla evlenmemek (formariage), caize ödemek (mortmain) ve meşruta (heriot) gibi eski senyörlük haklarına gelince, doğal olarak bunlar artık sorun değildi. Avarız *(tallage)* ve askerlik yapma

yükümlülüğü devam ediyordu, ancak bunlar artık kamusal yükümlülük niteliği kazanmışlardı ve ayrıca sınırlandırılmış ve düzenlenmişlerdi. Şarap cenderesi ve değirmene ilişkin örfî yükümlülükler *(banalité)* ortadan kalkmadı. Ancak bunlar da kişisel statüye halel veren haklar olmadığı gibi, ilgili tesis kaçınılmaz olduğu ve lorddan başka hiç kimse bunu kuramayacağı için, bu hakların kullanılması da sömürü sayılmıyordu.

Burada yeni kentin köylülerinin manor'un *villain*'lerinden farklı olması kadar, burg'lularla da pek çok benzerliklerinin olduğunu görmek önemlidir. Buraların yönetimini düzenleyen imtiyaz beratları, doğrudan kent hukukundan etkilenmişti; o kadar ki yeni kentin sakinleri çoğu kez burg'lu olarak tanımlanmıştır. Gerçekten de, burg'lular gibi onlar da ihtiyaçlarına uygun konularda yönetsel özerklik elde ettiler. Başlarına getirilen belediye reisi, hiçbir yönden manor kâhyasına *(villici)* benzemiyordu. O, köyün çıkarlarının koruyucusuydu ve azatlık beratları, Argonne'daki Beaumont (1182) örneğine göre çıkartılan çok sayıdaki yeni kentte *(villes neuves)* olduğu gibi, çoğu kez köylüler tarafından aday gösteriliyordu. Benzer şekilde, *ville neuve*'ler, kentleri taklit ederek, sakinlerine hukuk ve adalet hizmeti sağlayan kendi meclislerine sahiptiler. Böylelikle yeni kırsal sınıf, burjuvazinin sağlamış olduğu erken gelişmelerden yararlandı. Bunun için, bazen sanıldığı gibi, kentlerin köylerden doğmasının tam tersine, kendilerine uygulanabilir olduğu ölçüde, kent hukuku bahşedilenler, özgür köylerdi. İlginç bir olgudur ki, dönemin büyük bir bölümünde, ikinci derecedeki yarı kırsal kentlerin değil de, büyük kentlerin yasaları tüm kırsal alanlara yayıldı. Örneğin, Brabant'da dükler 1160'ta Baisy'ye, 1216'da Dongelberg'e, 1222'de Wayre'ye, 1228'de Courrieres'e ve 1251'de Merchtem'e verilen imtiyaz beratlarını, Louvain'inkini esas alarak tescil etti-

ler. Yeni kentlerden bazılarının imtiyaz beratları o kadar mükemmeldi ki, uygulamada bunlar her yere yayıldılar. Lorris'inki 1155 yılı başında, Gatinais ve Orleanis'de 83 yere, Beaumont'unki 1182 yılı başlarında Champagne, Burgonya ve Lüksemburg'un 500'den fazla köy ve burg'una, Priches'inki (1158) Hainault ve Vermondais'in pek çok yeni kentine verildi. Aynı şekilde, Normandiya'daki Breteuil'ün yasaları, onikinci yüzyıl boyunca İngiltere, Galler ve hatta İrlanda'da geniş çapta uygulama alanı buldu.

Bununla birlikte karşılaştırma çok ileriye götürülmemeli ve *villes neuve*'nin köylüleriyle, asıl kentlilerin burgluları arasındaki benzerlikleri abartmaktan kaçınmalıdır. Köylünün kişisel özgürlüğü, lordun köy arazisine ilişkin olarak sahklı tuttuğu haklarla hâlâ sınırlıydı. Aslında *hôte*, bir kira (*cens*) karşılığı, yalnızca toprağın miras yoluyla geçen kullanma hakkından yararlanıyor, fakat çıplak mülkiyet lordun elinde bulunuyor ve arazi tasarruf hakkına ilişkin tüm sorunlar senyöre ait yargı hakkına tâbi bulunuyordu. Gerçeğe sadık kalarak, *villes neuve*'deki köylü tarımının, büyük mülkle elele gittiği söylenebilir. Büyük mülk tüm yapının hukukî esas tabakasını oluşturuyor ve her ne kadar insanların durumunu belirlemiyor ise de, toprağın durumunu belirlemeye devam ediyordu. Kuşkusuz, uzun dönemde, köylünün elindeki toprağa olan sahipliği öylesine güçlendi ki, yalnızca lorda itibarî bir ödemeyi üstlenmiş bir tür mülkiyet hakkı görünümü aldı. Bununla birlikte köylü mülkiyeti, *Ancien Regime*'in sonuna kadar, kendisini bağlayan sınırlılıkları, hiçbir zaman tamamen koparıp atamadı.

Ville neuve Avrupa toprağını onbirinci yüzyılın sonundan itibaren dönüştürme, o büyük toprakları tarıma açma işinin yalnızca bir görünümüydü. Üstelik bunları, Fransa'nın kuzeyinde, Loire ve Meuse nehirleri arasından başka hiçbir yerde, anlattığımız biçimiyle görmek, olanaklı değildir. Lo-

ire'ın güneyindeki durum, prens ya da büyük lordların aynı şekildeki girişimlerinin ürünü olan *bastide*'lerle* karşılaştırılabilir. İspanya'da, Hıristiyanlarca Müslümanlardan geri alınan yörelerin ahalisi *(poblacione)*, askerî kolonizasyona özgü oldukça farklı bir nitelik gösterirler. İtalya'ya gelince, burada, tarımın gelişmesinin, Sarazen'lerin yıkımından ve onuncu yüzyılın iç savaşlarından sonra, kökenleri antik zamanlara kadar geri giden eski tarımsal birimlerin yeniden ele geçirilmesi sonucu, buralarda yaşayanların artışıyla birlikte gerçekleşmiş olması pek muhtemel görünmektedir. Ancak, ayrıntılardaki farklılıklara rağmen, genel olarak olay her yerde aynıydı. Eski Karolenj İmparatorluğu'nun kapsadığı dönem boyunca, nüfusun artan yoğunluğu, yerleşilen merkezlerin sayısında büyük bir artış meydana getirdi ve özgür işgücü, yeni tarlalar ele geçirmek için büyük bir enerji ile buralardan boş ve işlenmemiş arazilere akın ettiler.

Felemenk'te bu durum, deniz ve nehirlere karşı aynı anda yürütülen bir mücadele halini aldı. Burada pek bariz olan aşırı nüfus, drenaj konusundaki ilk girişimlerin tartışmasız nedeni oldu. Kaynaklardan biliyoruz ki, onbirinci yüzyıl boyunca Flander ülkesi, sakinlerini beslemekte güçlükle karşılaşmaya başladı. Gerçekten çok sayıda Flaman 1066'da Fatih William'ın ordusuna yazıldı ve sefer sona erdiğinde İngiltere'de kaldılar ve yüzyıl boyunca aynı ülkeden insanlar, güruhlar halinde gelerek onlara katıldılar. Bir süre sonra aynı ülke birinci Haçlı seferinin en büyük ordularından birisini meydana getirdi ve komşu prensler, *geldungi, coteraux* ya da *Brabançons* adıyla anılan ve onaltıncı yüzyılın askerlik tarihinde İsviçrelilerin oynadığına benzer bir rolü onbir ve onikinci yüzyıllarda oynayan paralı asker-

(*) Bastide: Şato ya da kale gibi müstahkem yerler. – ç.n.

leri bunlardan temin ettiler.[9] Nihayet, Flander kentlerinin aynı dönemdeki olağanüstü hızlı gelişmesi, kırsal nüfusun kentsel merkezlere akışının açık ve karakteristik bir ifadesidir. Yeni geçim vasıtaları bulmak konusundaki aynı zorunluluk ilk kanalların ortaya çıkmasına yol açmış olmalıdır. Flander kontları bunları teşvik etmek ve korumak için daha başlangıçta önlem almışlardı. Gerçekten de, tarıma açılması halinde kazançlı çıkılacak olan bataklıklar *(meerschen, broeken)* ve alüvyonlu topraklar büyük lordların otoritesine tâbi idi. V. Baldwin'in zamanında (1035-1067) sağlanan gelişme, Rheims başpiskoposunu, o zamana kadar verimsiz olan alanları, sürüleri otlatmaya elverişli münbit topraklara dönüştürdüğü için Kont'u kutlamaya yöneltecek kadar önemli olmuştu. O zamandan itibaren bu denizcilik yöresi, koyun ağıllarıyla *(vaccariae, bercariae)* bezenmişti ve yüzyılın sonunda bunların gelirleri, profesyonel noterlerce tutulan karmaşık hesaplara konu olabilecek kadar artmıştı.

Bu durum kontların, denizci Flander'in "yeni arazi"lerine manor örgütlenişini sokmadıklarını göstermeye yeter. Suları boşaltılacak ya da kanallar açılacak alanlar, iç kısımlarda *ville neuve*'lerin toprakları gibi, yerleşmek için buralara gelen *hôte*'lere bağışlanmıştı. Bunların statüleri de, yine *ville neuve*'lerde olduğu gibi, yalnızca aynî ya da nakdî kira ödemekle yükümlü özgür insan statüsüydü. Ancak, denizle mücadelenin gerektirdiği özel şartlar, bu insanlardan, karadaki köylülerinkinden çok daha sıkı bir işbirliğini talep ediyordu. Her ne kadar *wateringues* birlikleri, yani, aynı bölge-

9 H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, c. I, 5'inci baskı, s. 156. Flander'a bitişik Latin ülkeleri de onikinci yüzyılda çok yoğun bir nüfusa sahip görünmekte ve Silezya ve hatta Macaristan gibi ülkelere pek çok göçmen göndermektedir. Gran kasabası kökenini bu göçmenlere borçludur. Onikinci yüzyılda burada, sakinleri daha çok Lotharingia ve Artois'tan gelme insanlardan oluşan bir *vicus latinorum* vardı. K. Schünemann, *Die Entstehung des Stadtswesen in Südosteuropa*, (Breslau, 1929).

deki kanalların bakımı ve suların akışını düzenlemek üzere kurulan zorunlu gruplar, ilk metinlerde yer almıyorsa da, bunların başlangıçtan beri varoldukları konusunda kuşkuya yer yoktur. Daha onikinci yüzyılda, her yanda, Scheldt Nehri'nin halicinde, Kuzey Denizi'nin kıyıları boyunca, *polder*'lere rastlanır ki, terim, kanallar açılarak denizden kazanılan arazi anlamına gelir. Bu dönemde manastırlar da Kont'un örneğini izleyerek, büyük bir gayretle mülklerinin bataklık kısımlarındaki suları boşaltmaya başladılar. Bunlar arasında Cistercian'lar başı çekti. Onüçüncü yüzyılın ortasında, yalnızca Hulst arazisinde, Dunes Manastırı, 5000 ölçü kanal açılmış, 2400 ölçü (sırasıyla 5500 ve 2750 acre) kanal açılmamış toprağa sahip oldu.

Flander'in kuzeyinde, Hollanda ve Zealand yöreleri de aynı faaliyetin kanıtlarını ortaya koyar. Belge yokluğu nedeniyle ayrıntıları bilmiyoruz, ancak aldığı sonuçlar ve kazandığı ün, bunun gelişmesini kuşkuyla karşılamaya hiç yer bırakmıyor. Felemenk ahalisi, kanal yapıcıları olarak aslında öylesine ün kazanmışlardı ki, onikinci yüzyılın başında Alman büyük lordları onları Aşağı Elbe'nin kıyılarında kanallar açmak için davet ediyorlar ve böylelikle onlar Brandenburg ve Meclenburg gibi, toprağın görünümü, eserlerinden bugün bile izler taşıyan yerlere kısa sürede nüfuz ediyorlardı. Onları davet eden büyük lordlar, doğal olarak onların kişisel özgürlüklerini tanıyor ve kendi ülkelerindekine benzer koşullarda toprak bağışlarında bulunuyorlardı. Bu kişilerin beraberlerinde getirdikleri hukuk, *flaemisches Recht* olarak biliniyor ve öylesine canlı temsilcileri oldukları özgür köylü sınıfını Almanya'ya tanıtıyordu. Bundan böyle *flaemisches Recht*'in bağışlanması, kırsal nüfusun azat edilmesine eşit kabul ediliyordu. Flander'li kolonizatörler aynı yolla Thuringia, Saksonya, Lausitz ve hatta Bohemya'ya nüfuz ettiler. Dolayısıyla bunlar, Elbe'nin sağ kıyısında ve Saale yörelerin-

de Almanya'nın yürüttüğü büyük kolonyal yayılışın öncüleri olarak kabul edilebilirler. Buradaki yerleşme, tamamen fetihlerin bir devamı ve sonucuydu. Saksonya'nın dükleri ve Brandenburg'un *margrav*'ları bu yörelerin Slav ahalisini geri püskürterek ve öldürerek bu yöreleri Alman işgaline açtılar. Ayrıca, bu sırada anavatan toprağı, oranın sakinleri için yetersiz olmasaydı, bu işgalin hiçbir zaman böylesine büyük bir gayret ve yaygınlıkla gerçekleşmeyeceği açıktır. Köylüler Saksonya ve Thuringia'dan kalkarak Elbe ve Saale arasında yerleşmeye koyuldular. Kısa süre sonra bunları Westphalia'hlar izledi ve birlikte Meclenburg, Brandenburg ve Lasuitz'e akın ettiler. Onikinci yüzyılın sonunda Meclenburg, onüçüncü yüzyılda ise Brandenburg tamamen yerleşmeye açılmıştı. 1230'dan itibaren Doğu Prusya, Livonya ve Litvanya'dan Finlandiya Körfezi'ne kadar uzanan Alman yayılmasını gerçekleştirmede, silah zoruyla yolu açma görevi Töton Şövalyeleri'ne bırakılmıştı. Ancak, Bavyera ve Rhineland'lılar da aynı zamanda Bohemya, Moravya ve Silazya'ya, Tirollere ve Macaristan sınırlarına kadar ilerliyorlar ve bu ülkenin asıl ahalisi olan Slavlarla yan yana yerleşiyorlar ya da onlara egemenliklerini kabul ettiriyorlardı.

Bu hareket büyük bir enerjiyle olduğu kadar ustalıkla da yönetiliyordu. Büyük lordlar, ele geçirilen arazileri, görevleri buralara insan çekmek ve onlara toprak dağıtmak olan *locatores* adı verilen kolonizatör ajanlara paylaştırıyorlardı. "Barbarlar"dan kazanılan bu alanlar, cömertçe Cistercian manastırlarına vakfediliyor ve onlar da derhal buralarda çiftlikleriyle ahır ve ambarlarını kuruyorlardı. Buraların sakinlerinin koşulları da, *ville neuve*'lerdeki *hôte*'lerin koşullarının aynıydı. Nihayet kolonyal Almanya'nın bu göçmenleri de, her şeyden önce, yeni gelmiş kişilerdi. Bu arazileri mütevazı bir *cens* (kira) karşılığında miras yoluyla geçen bir hak olarak elde ediyorlar ve aslında tüm kolonyal topraklar

için kaçınılmaz olan kişisel özgürlük hakkını kazanıyorlardı. Böylece yeni Almanya, yalnızca arazisinin dağılımı açısından değil, fakat aynı zamanda sakinlerinin statüsü açısından da eski Almanya'dan farklıydı.

Oniki ve onüçüncü yüzyıllarda kırsal sınıfların büyük dönüşümü yalnızca artan nüfus yoğunluğunun bir sonucu değildi. Bu aynı zamanda büyük ölçüde kentlerin gelişmesine ve ticaretin canlanmasına bağlıydı. Pazarların mevcut olmadığı bir çağda toprağın ürünlerinin yerinde tüketilmesini zorunlu kılan eski manor örgütü, sürekli pazarların düzenli satış imkânı sağlamasıyla değişmek zorundaydı. Kentlerin, varlıkları için kaçınılmaz olan kırsal alanların ürünlerini talep etmeye başlamalarından itibaren durum buydu. İlk kentsel toplulukları, kendilerini beslemeye yeterli yarı-kırsal merkezler olarak sunmak bütünüyle hatalıdır. Başlangıçtan itibaren burjuvazi, bir tüccar ve zanaatkârlar sınıfı olarak ortaya çıkmıştır ve bütün büyük merkezlerinde bu özelliğini elinde bulundurmuştur. Böylece o, onsekizinci yüzyıl fizyokratlarının dilinde, hayatı sürdürmeye yarayacak doğrudan hiçbir şey üretemediği için, kısır bir sınıftı. Onun günlük yaşamı, günlük ekmeği çevredeki köylülüğe bağlı idi. O zamana kadar köylüler, kendileri ve lordları için toprağı sürmüş ve hasadı kaldırmışlardı; şimdi ise burg'luların tüketimi için bir üretim fazlası sağlamaya ve kentlerin sayı ve önemi arttıkça da artan bir oranda bunu sağlamaya zorlanıyorlardı. Tahıl, zahire ambarlarından çıkıyor, ya komşu kente bizzat köylünün kendisi tarafından taşınmak ya da bu işin ticaretini yapan tüccara yerinde satılmak suretiyle dolaşıma giriyordu.[10]

---

10 Kentlerin kırsal bölgeler üzerindeki etkisi, kırsal alanların büyük komünlerin etkisi altında olduğu İtalya'da özellikle güçlüydü. Bu olgunun en son değerlendirmesi için A. Deron, *Italienische Wirtschaftsgeschichte*, c. I, s. 193 ve devamına bakınız.

Toprağın ürünlerinin hareketliliği, zorunlu olarak beraberinde, parasal dolaşımın ülkede gelişmesini getirdi. Bu gelişme, başlangıç olamazdı, çünkü pek sık ileri sürülen, Ortaçağların ilk yüzyıllarının yani sekizinci yüzyılı izleyen yüzyıllarının parasal değil fakat aynî bir değişim çağı olduğu konusundaki inanç kadar gerçeğe aykırı bir şey olamaz. Aslına bakılırsa, doğal ekonomi *(Naturalwirtschaft)* denen şey, saf biçimiyle hiçbir zaman var olmamıştır. Büyük mülklerin *familia*'larından lorda ödenmesi gereken vergiler, kuşkusuz, genellikle toprağın ürünleriyle ödeniyordu. Bu tür kiraların tek amacının, toprak sahibinin geçimini sağlamak olduğu bir sistemde, bundan daha pratik ya da daha anlaşılabilir başka bir şey olamaz; ancak ürünün bir değişim nesnesi olmaya başlamasıyla fiyatı da para ile ifade ediliyor ve ödeniyordu. Bu durum, kıtlık zamanlarında başvurulmak zorunda kalınan ve fasılalarla yapılan ticarette de zaten söz konusuydu; çok gerekli olan tahılın, hazır para ile satın alınmak yerine, takas edildiğine ilişkin hiçbir işaret yoktur. Üstelik, zamanın küçük piyasalarında, paranın etki alanına giren en önemsiz muamelelerde bile düzenli olarak para kullanıldığı konusunda ikna olabilmek için Karolenj belgelerini açmak yeterlidir. Para kullanımının sınırlılığı doğru olmakla birlikte, bunun nedeni paranın bilinmemesi değil, fakat gerçek ticarî faaliyetle bağdaşmayan dönemin ekonomik yapısının bunu en aza indirgemiş olmasıdır. Fakat bu faaliyet yeniden normal ve düzenli bir hal alır almaz, hiçbir zaman ortadan kalkmamış olan parasal dolaşım ticaretle gelişti. Aynî resimler ortadan kalkmadı -bunlar hiçbir zaman, hiçbir dönemde, hatta günümüzde bile ortadan kalkmamıştır- ancak değişimin arttığı bir toplumda daha az yararlı olduğu için daha seyrek kullanılır oldular. Olan, doğal ekonomi yerine para ekonomisinin *(Geldwirtschaft)* geçmesi değil, fakat yalnızca para-

nın bir değişim aracı ve değer ölçüsü olarak yerini almasıydı.[11]

İşin gerçeği odur ki, para kullanımının yaygınlaşması nakit hacmini artırdı. Oniki ve onüçüncü yüzyıllarda tedavülde olan para miktarı, dokuzuncu yüzyıldan onuncu yüzyılın sonuna kadar var olan para miktarından oldukça fazlaydı ve sonuç, doğal olarak, her yerde üreticilerin yararına olan bir fiyat artışı oldu. Şimdi bu fiyat artışı, isterleri giderek daha pahalılaşan bir yaşam biçimiyle el ele gidiyordu. Ticaret, yayıldığı her yönde, kendisiyle birlikte getirdiği yeni tüketim nesnelerine istek yaratıyordu. Her zaman olduğu gibi soylular kendilerini lüksle ya da en azından kendi toplumsal düzeylerine uygun düşen bir konforla kuşatmak istiyorlardı. Örneğin, onbirinci yüzyıldaki bir şövalyenin hayatını, onikinci yüzyıldakiyle karşılaştırdığımızda, yiyecek, giyim, ev eşyası ve hepsinden çok silâhlar için yapılan harcamaların iki dönem arasında artmış olduğunu derhal görürüz. Eğer gelirler aynı ölçüde bir artış gösterseydi bu harcamalar daha da artardı. Ancak, soyluluk gibi toprak sahibi bir sınıfta, hayat pahalılığı artarken gelirler eskisi gibi kalıyordu; gelenek tarafından belirlenen toprak kiraları değiştirilemiyordu. Toprak sahipleri kiracılarından, eski hayat tarzlarını sürdürmeye yetecek kadar gelir elbette elde ediyorlardı, ancak bu, şimdi yaşamak istedikleri hayat için yeterli değildi. Onlar, toprak halindeki sermayelerinin değeri ile orantılı olan bir rantı elde etmelerini önleyen modası geçmiş ekonomik bir sistemin kurbanıydılar. Gelenek, kiracıların vergilerinin ya da serflerin çalışma yükümlülüklerinin artırılmasının düşünülmesini bile olanaksız kılıyordu. Çünkü bunlar yüzyılların teamülüyle belirlenmişti ve çok

11 H. Van Werveke, *Monnaige, lingots ou marchandises? Les instruments d'échange aux XI et XII siècles*, bkz. *Annales d'histoire économique et sociale*, 1932, s. 452 ve devamı.

tehlikeli ekonomik ve toplumsal yansımalara yol açmaksızın tecavüz edilemeyecek haklar halini almışlardı.

Yeni ihtiyaçlara mukavemet etmekte ve bunları tatmin edecek parasal kaynakları bulmakta aynı derecede aciz olan çok sayıda soylu, önce borca daha sonra da iflasa sürüklendi. Thomas de Cantimpre, onüçüncü yüzyılın ortasında, kendi bölgesindeki şövalyelerin sayısının altmışa düştüğünü, bir sonraki yüzyılda ise bu sayının bir ya da iki[12] olduğunu nakleder. Bu durum genel bir olayın yalnızca yöresel bir örneğidir. Kilisenin kendisi de bundan etkilenmiştir. Aşağı yukarı aynı yıllarda Rouen Başpiskoposu Eudes Rigaud, kendi piskoposluk bölgesindeki küçük manastırların çoğunun durumunu, aşırı derecede utanç verici olarak tanımlar.[13] Gerek kilise gerekse kilise dışındaki büyük toprak sahipleri, bu krize dayanmada, açıkça daha iyi bir durumdaydılar. Ne var ki bunun maliyeti, geleneksel manor örgütünden az ya da çok, ama kesin bir kopuş oldu. Manor örgütü, değişikliğe izin vermek için her ne kadar gereğinden fazla yaşamış idiyse de, hiç değilse maliyetler azaltılabiliyor ve bir parça daha kazançlı bir mahsul elde edilebiliyordu. Manor örgütünün kurumlarının pek çoğu, ticaretin canlanmasıyla lüzumsuz hale gelmişti. Kumaş imal etmek ya da tarım aletleri yapmak için, bu işi komşu kentteki zanaatkârların yarısı kadar iyi beceremezken, çok sayıda serfi barındıran ve her önemli manor'da bulunan yerli atölyelerin *(gynecea)* şimdi ne yararı kalmıştı? Bunların, onikinci yüzyıl boyunca her yerde ortadan kalkmasına boyun eğildi. Şarap üreten yörelerde, üzüm bağları bulunmayan manastırların uzaktaki mülklerinin satışını da aynı

12 Thomas de Cantimpré, *Bonum Universale de apibus*, II, 49, s. 446, Douai baskı, 1605.

13 *Journal des visites pastorales d'Eudes Rigaud, archeveque de Rouen* (1248-69), ed. Th. Bonnin (Rouen, 1852).

etken çabuklaştırdı.[14] Şarap, pazardan elde edilebildiğine göre, bunu daha yüksek maliyetle insanın kendi arazisinden sağlamaya devam etmesinin ne gereği vardı? Lordun demesnesine gelince, çalışma yükümlülüğünün verimsiz olması ve araziyi nakit kira karşılığı icara vermenin, yangın ya da bozulma tehlikesi karşılığında ürünü toplamaktan daha akıllıca olması nedeniyle, demesnenin mümkün olduğunca büyük bir kısmını köylü işletmelerine dönüştürmek akıllıca oluyordu.

Açıktır ki bu andan itibaren en akıllı mülk sahiplerinin amacı, nakit gelirlerini, olanaklar ölçüsünde artırmak oluyordu. Bu ise onları, serfliği ortadan kaldırmak ya da değiştirmeye yöneltiyordu. Bir miktar para karşılığında bir adama özgürlüğünü vermek iki yönden kârlıydı, çünkü bir yandan özgürlüğünü serfe para ile satıyor, bir yandan da onun kişiliği üzerindeki sahiplikten vazgeçmesi, kira ile tuttuğu araziyi işlemekten geri kalmasını gerektirmiyordu. Eğer isterse, lordun daha çok işine gelecek koşullarda bu araziyi elinde bulundurabiliyor; yok eğer ayrılmak isterse, yerine bir başka çiftçiyi koymak çok kolay oluyordu. Her ne kadar onikinci yüzyılda çok sayıda örneği varsa da, bildiğimiz gibi, bu azat etmeler, bir köle sınıfının varlığını sona erdirmedi. Ancak kölelik varlığını sürdürmekle birlikte, aslî niteliğinin çoğunu kaybetti; köylüler, yükümlü oldukları emek hizmetleri ve öteki resimleri parayla ödeyebiliyorlardı ve her ne kadar meşruta, caize ve manor dışından evlenmeme yükümlülükleri *Ancien Regime*'in sonuna kadar aralıklarla devam ettiyse de, uygulamada oldukça yumuşamıştı. Angarya varlığını sürdürmekle birlikte, eskiden gerektirdiği yükümlülüklere oranla hafiflemişti. Derebeyi oto-

14 Saint-Trod Keşişi 1264 yılında, Pommeren ve Briedel'deki üzüm bağlarını Himmerode manastırına sattı. Bu konuya ilişkin metinler için Lamprecht'in *Deutsche Wirtschaftsleben*, c. III, s. 24 ve devamına bakınız.

ritesi hiçbir yerde ortadan kalkmadı, ama gücü giderek azaldı ve o eski ataerkil özelliğinden çok az şey kaldı. Bu evrimin sonucu o oldu ki, büyük mülk sahiplerinin durumları, toprak rantiyelerinin durumuna, yani modern anlamda toprak sahibine giderek daha çok benzemeye başladı. Özgürlüklerini kazanmış köylülerin büyük çoğunluğu, bir *cens* (kira) karşılığı kendisine toprak bağışlanan ve hemen hemen her zaman miras yoluyla toprağa tasarruf eden kiracılar haline geldiler. Ve onüçüncü yüzyıl boyunca, birkaç yıl süreli kiralamalar, gelişmiş yörelerde yaygınlaştı. Eski demesnelerin çoğu, varlıklı tarım işçilerine iltizama verildi. Eudes Rigaud, kendi piskoposluk bölgesindeki manastır reislerine, topraklarını mümkün olduğunca çok kiraya vermelerini tavsiye etmektedir.[15] Örneğin Güney'de, Roussillon'da, arazileri iki ile altı yıl süreyle kiraya vermek âdetti ve bunun yamsıra yarıcılık *(metayer)* ya da ürünün bir kısmıyla ödeme yaygındı.[16]

Ticaretin gelişmesiyle orantılı olarak senyörlük sisteminin çöküşünün hızlanışı tipik bir gelişmedir. Başka bir deyişle, bu çöküş, Lombardiya, Toskanya, Fransa'nın kuzeyi, Flander ve Ren kıyıları gibi büyük kentleri ve gelişmiş ticareti olan yörelerde, Orta Almanya ya da İngiltere'ye göre daha hızlıydı. İkincilerde manor sisteminin çözülmeye başlaması ancak onüçüncü yüzyılın sonlarında görülürken, Flander'de bu çözülüşün pek çok işareti, daha onikinci yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkmıştı. Ekonomik gelişmenin serfliğin ortadan kalkışma yol açışı, burada her yerden daha çok görülür. Ypres *échevin*'leri, 1335 yılında

15 Dipnot 13'de anılan *Journal*'ına bakınız. 1268'de bir manastır reisine şöyle akıl veriyordu: "quod quam melius posset, maneria ad firmam traderet" (s. 607). Kendisi de birkaç manor'u, iki, üç ya da dört yıllığına kentlilere ve kâtiplere kiralıyordu. *a.k.*, s. 766 ve devamı.

16 A.J. Brutails, *Étude sur la condition des populations rurales du Rousillon au Moyen Age*, s. 117 ve devamı.

şöyle yazabiliyorlardı:* "Oncques n'avons oy de gens de serve condicion, ne de morte main, ne de quel condicion qu'il soient."[17]

Ticaretin artan etkisinin daha da ileri bir sonucu, en azından büyük transit yolları boyunca ve limanların hinterlantında, iklimin ve toprağın özelliklerine uygun olarak tarımda bir uzmanlaşmayı meydana getirmesi oldu. Ticarî alışverişin var olmadığı ya da önemsiz olduğu sürece, her manor, mümkün olan en çok tahıl çeşidini üretmek zorunda kalıyordu, çünkü bunlar piyasadan sağlanamıyordu. Ancak onikinci yüzyılın başında, ticaretin gelişmesi, daha rasyonel bir ekonominin oluşmasına yol açtı. İhracat yapma imkânı olan her yerde toprak, en ucuz ve en bol verebileceği ürüne göre işlenmeye başlandı. Onikinci yüzyıldan itibaren İngiltere'deki Cistercian manastırları yün üretiminde uzmanlaştılar, Ortaçağların çiviti olan çivitotu, Fransa'nın güneyinde, Picardy'de, Aşağı Normandiya'da, Thuringia'da ve Toskanya'da yetiştiriliyordu. Özellikle çok miktarda iyi şarap üretilen ve kolay taşınabilen yörelerde üzüm bağları, tahılın aleyhine gelişti. Salimbene, Auxerre Vadisi'ndeki köylüler "ne ekip ne biçmiyorlarsa", bunun nedeninin, Paris'te pek soylu bir pazarı olan şaraplarını taşıyacak iki nehre sahip olmalarıdır diyerek, zekice bir gözlemde bulunuyor.[18] Bordeaux yöresi, ne yetiştirileceğinin ticaret tarafından belirlendiği bir bölgenin en tipik örneğidir. Gironde Körfezi ve La Rochelle kenti kanalıyla bu bölgenin şarapları Atlantik kıyılarına, İngiltere'ye, Kuzey Denizi ve Baltık havzasına giderek artan bir şekilde ihraç ediliyordu. Bordeaux şarabı, onikinci yüzyılın sonunda, çoktan Bruges Limanı'ndan Li-

(*) "Bizde serfliğin kısıtlamalarına, ne *mortmain* ne de herhangi bir kısıtlamaya tâbi hiç kimse yoktur." – ç.n.

17 Beugnot, *Les Olim.*, c. II, s. 770.

18 MarcBloch, *a.g.e.*, s. 23.

ege'e kadar yayılmıştı ve orada Ren ve Moselle şaraplarına rakip olmuştu. Avrupa'nın öteki ucundaki Prusya ise, Hansa gemilerinin Kuzey Avrupa limanlarına taşıdığı tahılın üretimine ağırlık vermişti.

Son olarak, ekonomik hareketin artan yoğunluğunun, toprağa, onun bölünmüş olduğu geleneksel arazi büyüklüklerini bozan bir hareketlilik verdiğini görmek önemlidir. *Mansi*'nin ilkel eşitliği ve *hufen* (çift yeri), yavaş yavaş yerini, her biri tek başına bir çiftlik oluşturan ve bir kiracının sahip olduğu değişik parçalardan meydana gelen muhtelif büyüklüklerdeki arazilere bırakmıştı. Şimdi artık köylü, ürünleri için komşu kasabada bir pazar bulabildiğine göre, kâr etmenin tadıyla birlikte tasarruf etmenin de tadına vardı. Tasarruf etmenin ise toprağa sahip olmaktan daha iyi bir yolu yoktu. Ancak burjuvazi de ayrıca toprak peşindeydi. Kentin varlıklı tacirleri için, ticaretten elde edilen kârı yatırmanın en iyi yolu toprak satın almaktı. Pek çoğu, onüçüncü yüzyılda, kırsal alanlarda *censive*'ler (etrafı çevrili alanlar) satın aldılar. Kapitalistler Flander'de deniz seviyesinin altındaki arazilerde suları boşaltma işine kendilerini adadılar; İtalya'da Siena ve Floransalı bankerler, malikâneler satın aldılar ve bunların Fransa, İngiltere ve Flander'de işlerini takip eden ortakları da toprakları kendi ellerine geçirmekte aynı derecede istekli göründüler.

Bununla birlikte birkaç ülkeye özgü olan ve buralarda kapitalizmin bütün sonuçlarını ortaya koymasına olanak veren bir olayı çok fazla genelleştirmemeliyiz. Aslında, tarımsal örgütlenmedeki ve kırsal sınıfların durumlarındaki değişiklikler, Avrupa'nın büyük ticaret yollarıyla açılmamış kesimlerinde çok yavaştı. Üstelik, gelişmenin en hızlı olduğu yerlerde bile geçmişin ağırlığı bütün gücüyle kendini hissettiriyordu. Ekilen alan, önceki herhangi bir döneme göre daha fazla görünmektedir ama bugünküne göre yine

son derece azdır. Tarım yöntemleri sabit kalmış görünmektedir; gübre kullanımı, birkaç ayrıcalıklı yöre dışında bilinmemektedir ve her yerde insanlar geleneksel rotasyon sistemine bağlı kalmışlardır. Serflik ne kadar değişikliğe uğramış olursa olsun, köylü yine de senyörün yargı hakkı, ondalık vergiler, örfî resimler *(banalités)* ve yönetimlerin onu korumadığı ya da yetersiz derecede koruduğu her türlü güç suiistimalleriyle karşı karşıya bulunuyordu. Her şey dikkate alındığında, sayısal olarak nüfusun büyük çoğunluğunu meydana getiren kırsal kitleler tamamen pasif bir rol oynuyorlardı. Toplumsal hiyerarşide *vilain*'in yeri yoktu.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ONÜÇÜNCÜ YÜZYILIN SONUNA KADAR TİCARET

1. Ticaret Hareketleri[1]

Ortaçağların ticarî canlılığı, bu dönemde insanların ve eşyanın taşınmasında karşılaşılan güçlüklerin ışığında daha da dikkate değer görünmektedir. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren yolların durumu çok kötüydü. Hayranlık uyandıran Roma yol şebekesinden geriye kalanların tümü de artık tamamen ortadan kalkmıştı. Üstelik, yalnızca bu yolların bakımını sağlamaya yönelik geçiş resimleri varlığını sürdürmekle kalmamış, antik *teloneum* ya da bac-ı bazar (market toll) adıyla bilinen eski uygulamaları da içerecek şekilde

1 Bibliyografya: A. Schulte, *a.g.e.*, s. jx; W. Vogel, *a.g.e.*, s. 17, n. 4; W. Götz, *Die Verkehrswege im Dienste des Welthandels*, Stuttgart, 1888; T.H. Scheffel, *Verkehrsgeschichte der Alpen*, Berlin (1908-13) 2 c.; R. Laur-Belart, *Studien zur Eröffnungsgeschichte des Gotthardpasses*, Zurich, 1934; J.E. Tyler, *The Alpine Passes in the Middle Ages*, (962-1250), Oxford, 1890; R. Blanchard, *Les Alpes françaises*, Paris, 1925; Ch. de La Ronciere, *Histoire de la marine française*, Paris, 1899-1932, 6 c.; E.H. Byrne, *a.g.e.*, s. 24, n. 9; Ed. von Lipmann, *Geschichte des Magnetnadels bis zur Einführung des Compasses*, Berlin, 1932; A. Bardwood, *Alien Merchants in England, 1350-1377, Their Legal and Economic Position*, Cambridge (Mass.), 1931.

yenileri yaratılmıştı. Ne var ki bunlar, özgün kamusal amaçlarından tamamen saptırılmış, yararsız ve can sıkıcı bir verginin kalıntılarıydı yalnızca. Yöresel büyük lordlarca gaspedilen Ortaçağların *tonlieu*'su, ulaşım üzerinde acımasız bir yük ve yalnızca haksız bir malî zorlama haline geldi. Bunun bir tek meteliği bile yol onarımına ya da köprülerin yeniden yapımına ayrılmıyordu. Senyörlük haklarının toprak üzerindeki baskısı gibi, bunlar da ticaret üzerinde ağır bir yüktü. Bunu ödeyen tüccar, söz konusu ödemeyi yalnızca bir "zor alım", bir "gümrük belâsı", eşyası üzerine bindirilen haksız bir vergi, tek kelimeyle bir kötülük olarak görüyordu ve bu, gerçekten de başka bir şey değildi. Ulaşımın önüne konan tüm engeller içinde, bundan daha genel ve daha can sıkıcı bir başkası yoktu.

Doğal olarak gelişmekte olan kentlerin ilk taleplerinden birisi, ya kısmen ya da kendi büyük lordlarının yargı alanına giren tüm bölgede hemşehrilerinin bundan kurtarılmasıydı ki kendilerinden önce pek çok manastır, dinsel nedenlerle, bundan bağışıklık elde etmişti. Onikinci yüzyıldan itibaren en zengin kentler, kendi tacirlerinin sık sık ziyaret ettiği yabancı ülkelerde bu geçiş resmine tâbi olmama ayrıcalığını elde etmeyi bile başarmışlardı.[2] Ancak bu ayrıcalıklar ne kadar çok sayıda olursa olsun, geçiş resimleri, bütün ulaşım yollarında bir engel olmaya devam ediyordu. Onbeşinci yüzyılın sonunda, bu geçiş yerlerinden Ren'de 64, Elbe'de 35, Tuna'nın yalnızca Aşağı Avusturya'daki kesiminde 77 tanesi hâlâ varlığını sürdürüyordu.[3]

Böylece ulaşım, yolların kötü durumu kadar malî sömü-

2 1127'de Saint-Omer sakinleri, Normandiyalı William'dan, İngiltere Kralı'nca muaf tutulacakları yolunda söz aldılar. Aynı dönemde, Bruge'lü Galbert'in açıklaması, bu kentlerin, geçiş resminin kaldırılmasına verdikleri önemi gösterir.

3 Kulischer, *a.g.e.*, c. I, s. 301. 1271'de, Scarpe ve Scheldt' üzerinde, Douai ve Rupelmonde arasında 22 geçiş yeri saydım. Warnkoening and Gheldorf, *Histoire de la Flandre et de ses institutions*, c. II, s. 460 ve devamı.

rüyle de geciktiriliyor ve engelleniyordu. Kışın su ve çamur batağı halinde olan yollarda bir yerden başka bir yere gitmek hemen hemen olanaksızdı. Yolların bakımı, bunların arazisinden geçtiği kişiler ya da yolların bakımından çıkarı olanlara bırakılmıştı. Lombardiya'nın kamusal otoriteleri, İtalya'nın Kuzey Avrupa ile ulaşımı açısından öylesine kaçınılmaz olan Alpler'deki geçitleri iyileştirmek için, herhangi bir girişimde bulunmuş görünmüyorlar. Bu konuda sağlanmış olan tek gelişme, yalnızca yolcuların, hacıların ve tacirlerin inisiyatifine bırakılmış görünüyor. Mont-Cenis, Brenner, Septimer ve Saint-Bernard geçitleri ilk zamanlar en çok kullanılan geçitlerken, onüçüncü yüzyılın başında Saint-Gothard geçidi kullanılmaya başlandı. Varlığına ilişkin bilgimiz olan ilk asma köprü, isimsiz bir mucit tarafından ve kuşkusuz bu yolu kullananların kesesinden Saint-Gothard geçidi üzerinde kurulmuştu ve böylelikle Ren ve Tuna vadileriyle Milano arasındaki en kestirme yol açılmış oldu. Ancak, Bizans İmparatorluğu ve Müslüman Sicilya örneğinden yararlanan Napoli Krallığı'nda, Hohenstaufen ve Angevin mutlak monarşisi, karayollarını onarmak için, yönetimce önlemler aldı.[4] Fransa'da kraliyet hükümeti, başkent yakınlarında bile, yol masraflarını buraları kullananların üzerine yıktı. 1332'de, Ghent ahalisi, ticarî eşyalarının Paris'e ulaştırılmasını hızlandırmak amacıyla, Senlis yolunu kendi ceplerinden onarmak zorunda kaldılar.[5]

Köprülerin yapımı, yolların bakımından daha çok ilgi uyandırıyordu. Bunlar olmaksızın büyük nehirler de aynı şekilde, son derece zahmetli engeller meydana getirmiş olacaktı. Bununla birlikte, gerçekten önemi olan ve dolayısıyla büyük masraflar gerektiren bütün köprüler kentlerde

4 G. Yver, *Le commerce et les marchands dans l'Italie méridionale*, s. 70.

5 *Cartulaire de la ville de Gand. Compte de la ville et des baillis*, ed. J. Vuylsteke, s. 801 (Ghent, 1900).

ve kuşkusuz büyük ölçüde burg'luların kesesinden yapılıyordu. Meuse üzerindeki Maastricht, Liege, Huy, Namur ve Dinant; Sen üzerindeki Paris, ve Rouen; Rhone üzerindeki Avignon ve Thames üzerindeki Londra köprüleri vs. böyledir.

Ulaşım araçları da doğal olarak yolların kötü durumuna uyarlanmak zorundaydı. Eşya taşınması için genellikle iki tekerlekli hafif arabalar kullanılıyordu ama at sırtında da pek çok eşya taşınıyordu. O dönemlerde ağır ticarî eşyayı yollamak için, yükü, çok sayıda araç ya da hayvana dağıtmak kesinlikle zorunluydu. Dört tekerlekli ağır arabalar, kuşkusuz, üzeri taş vs. ile döşenmiş olmayan yollarda çok sınırlı bir kullanım alanı buluyordu. Yük beygirlerinde onuncu yüzyılda sağlanan gelişme, ulaşım araçları daha az kötü olsaydı, aynı sonuçları veremezdi.[6]

Kara ulaşımındaki bu boşluk, her ne kadar yaz aylarındaki kuraklık kış aylarındaki don, ilkbahar ve sonbahardaki seller, sık sık nehir ulaşımını engellemiş olsa da, su yollarını belli başlı ticaret yolları haline getirdi. Fakat böyle de olsa, nehirler, değişim ve ulaşımın önemli araçlarıydılar. Bunları geliştirmek için hiçbir çaba esirgenmiyordu. Kanallar inşa ediliyor, uygun noktalarda rıhtımlar ve iskeleler kuruluyordu. Karalarca kuşatılmış suların çok ağır aktığı Flander düzlüğünde, nehirlerce beslenen kanallar kazmak ve böylece bunları ulaşıma açmak mümkündü. Bu *vaaten*'lerin en eskisi, onikinci yüzyıla kadar geri gider. Ancak onüçüncü yüzyıl boyuncadır ki, bunların sayısı, yörenin ticarî faaliyetlerine çarpıcı bir biçimde tanıklık edecek bir düzeye ulaştı. Aralıklarla kurulan ahşap bentlerde, su seviyesi gerekli yükseklikte tutuluyordu. Kayıklar bu kanalları, bir

6 Onuncu yüzyıldan önce, hayvanların taşıma gücü olarak yetersizliği konusunda bkz. Lefebvre des Noettes, *L'attelage et le cheval de selle à travers les âges* (Paris, 1931).

bucurgatm çektiği halatların yardımıyla üzerinden kaydıkları rampa kızaklarını aşarak geçiyorlardı. Bu tesisatın bütününe *overdrag* deniyordu. Kanalların yapımı için gerekli masraflar, bazen kentler, bazen de tüccar grupları tarafından karşılanıyordu. Feodal geçiş resimlerinden çok farklı olan bu vergiler, geçen gemilerden alınıyor ve hasılat, tesisat ve bakım masraflarını ödemek için kullanılıyordu.[7]

Deniz ticareti doğal olarak nehir ticaretinden daha da büyük bir önem kazandı. Ondördüncü yüzyıla kadar Akdeniz'de ve onbeşinci yüzyıla kadar Kuzey Denizi'nde, yani pusulanın yaygınlaştığı döneme kadar, gemiler kıyı boyunca seyretmek zorunda kalıyorlardı. Çok kısa seferler dışında birlikte seyrediyorlar ve durum elverdiğinde tacirlerin kendilerinin bile başvurmaktan geri durmadığı korsanlığın böylesine yaygın olduğu bir çağda, kaçınılmaz bir önlem olarak, çoğu kez savaş gemilerince korunuyorlardı. Yük tutarı 200 ilâ 600 ton arasında değişiyordu.[8] Akdeniz'de başlıca kadırgalar kullanılıyordu. Kuzey Denizi ve Baltık'ın, Fransız yapımı *nef* ve kökeleri *(cogge)* yuvarlak ve yüksek bordalarıyla tek yelkenli gemilerdi. Onüçüncü yüzyılın başında dümenin geliştirilmesi bütün teknelerin seyir yeteneğini artırdı.[9] Ancak bunlar, kış mevsiminin rüzgârlarında yolculuğu hiçbir zaman göze alamıyorlardı. Ondördüncü yüzyılın başına kadar Cebelitarık Boğazı'm geçmek, İtalyan gemileri için kural dışıydı; ancak 1314'te Venedik ve Cenevizliler, Flander ve İngiltere'ye sefer yapabilecek donanma-

---

7 H. Pirenne, *Les overdraghes et les portes d'eau en Flander au XIII siècle*, bkz. *Essays in Medieval History presented to Thomas Frederick Tout* (Manchester, 1925).

8 Akdeniz gemileri için, Byrne, *a.g.e.*, s. 9 ve devamına bkz. Onun araştırmaları, bu gemilerin kapasitesinin, daha önce sanıldığından çok daha büyük olduğunu göstermiştir. Bu gemilerin pek çoğu 1000 ilâ 1100 yolcu taşıyabiliyordu.

9 Lefebvre des Noettes, *La gouvernail. Contribution a l'histoire de 'lesclavage*, bkz. *Mémoires de la société des antiquaires de France* 1934, s. 24 ve devamı.. Yazarın vardığı sonuçlar, hareketin önemini abartıyormuş gibi görünmektedir.

lar örgütlediler.[10] Onikinci yüzyıldan itibaren Kuzey sularında İskandinavların yerini alan Hansa'lılara gelince, onların gemileri de şarap için uğradıkları La Rochelle ve tuz için girdikleri Bourgneuf Koyu'nun yer aldığı Biskay Körfezi'nden daha güneye inmiyorlardı.

Limanların tesis edilmesi, gemilerin boşaltılması için sundurmalar, vinçler ve salapuryalar yapımına neden oluyordu. Güneyde Venedik, kuzeyde ise Bruges, Avrupa'nın en emin ve en iyi yönetilen limanları kabul ediliyordu. Kıyıya yaklaşıldığında, ulaşıma açık kanalları belirtmek üzere kilise kuleleri, müstakil çan kuleleriyle seyyar kulelerden yararlanılıyordu. Bazen bu kulelerin tepesinde, deniz feneri görevi yapmak üzere işaret fenerleri yakılıyordu. Gemiler boşaltıldıktan sonra, genellikle onarım için nehirlerin kıyılarına çekiliyorlardı.

İçeride geçiş resmi alma hakkının artışı tüm trafiği engellerken, siyasi sınırlarda hiçbir engelin olmayışıyla hiç değilse biraz denge sağlanıyordu. Onbeşinci yüzyıla kadar, ilk koruma belirtileri kendisini açığa vurmadı. Bundan önce, ulusal ticareti yabancı rekabeti karşısında kollamak konusunda herhangi bir isteğin en küçük bir belirtisi yoktur. Bu bağlamda, onüçüncü yüzyıla kadar ortaçağ uygarlığını belirleyen uluslararasıcılık, devletlerin davranışlarında özel bir açıklıkla ortaya konuyordu. Ticarî hareketleri kontrol etme konusunda herhangi bir girişimde bulunulmuyordu ve bu adı hak eden bir ekonomi politikasının izlerini aramak boşunaydı. Doğal olarak büyük lordların siyasal ilişkileri, ekonomik alanda yansımalarını ortaya koyuyordu. Savaş zamanlarında düşman ülkelerin tacirleri tutuklanıyor, malları müsadere olunuyor ve gemilerine el konuyordu. Ticaretin yasaklanması, zorlamanın sık başvurulan bir aracıy-

10 A. Schaube, *Die Anfaenge der venezianischen Galeerenfahrten nach der Nodsee*, bkz. *Historische Zeitschrift*, c. CI (1908).

dı. Onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllarda İngiltere kralları, Flander ile olan anlaşmazlıklarında, endüstriyel bir bunalım yaratarak onları boyun eğmeye zorlamak için bu ülkeye yün ihracatını durduruyorlardı. Ancak bunlar kalıcı bir çözüm değil, yalnızca zora başvurma yollarıydı. Barış sağlandığında her şey eskisi gibi oluyordu; düşmanı, onu pazarlarından yoksun bırakmak ya da endüstrisine el koymak yoluyla yıkmaya çalışmak konusunda herhangi bir düşünceye hiçbir yerde rastlanmaz. Kısaca, Ortaçağların büyük lordları, merkantilizmin en küçük bir esintisinden bile yoksundular. Bunun belki biricik istisnası, II. Frederick ve onun Napoli Krallığı'ndaki Angevin ardıllarıdır. Gerçekten burada, Sicilya ve Afrika'daki Müslümanlar ve Bizans'ın etkisi altında, en azından, ekonomik sisteme devlet müdahalesinin başlangıcını sezebiliriz. Kral, buğday ticareti tekelini kendisine ayırmış ve sınırlarda düzenli bir gümrük yönetimi kurmuştur. Onun bu konudaki çıkarları, kuşkusuz malî idi, bununla birlikte, ticareti kendi kontrolü altına almakla, modern zamanların modern monarşilerinin benimsedikleri politikayı önceden haber veren yeni bir yolu açmış olduğu da bir gerçektir."[11] Ancak Napoli kralları zamanlarının çok ilerisindeydiler; kendilerini taklit edecek kimseleri bulamayacak kadar dar sınırlar içinde çalışıyorlardı ve bu çabaları Anjou'lu Şarl'ın 1282'deki akıbetinden daha uzun ömürlü olmamış görünmektedir.

Prensliklerin maliyeleri yararına ticareti sömürme düşüncesi, doğal olarak bütün hükümetlerin aklına gelmiştir. Her yerde yabancılar özel vergilere tâbi idiler ve anlaşmalarla korunmadıkları sürece, malları, ihtiyaç halinde yöresel büyük lordlar tarafından elkonulma tehlikesiyle karşı karşıya idi. Ancak lord bunları eziyor ama aynı zamanda

---

11 Napoli Krallığı'nın ekonomik politikası için bkz. G. Yver, *a.g.e.*

da koruyordu. Tüccar her yanda, hacılar gibi, arazisinde seyahat ettiği lordun özel koruması altındaydı. Kamusal barışın korunmasından yararlanıyordu. Pek çok büyük lord, hırsızların ve soyguncuların acımasız yargıcı olarak haklı bir ün kazanmıştır. Her ne kadar Ortaçağların sonuna, hatta daha yakın zamanlara kadar tacirlerin korkusu olmaya devam eden çok sayıda baron ve şövalye varlığını sürdürmüşse de, onüçüncü yüzyıl başlarına kadar bu korkunç *Raubritter** tipinin yalnızca ıssız yörelerde ya da anarşiye terk edilmiş ülkelerde bulunduğunu söylemek doğru olacaktır. Bu tarihten itibaren, barış zamanlarında soygunculuk, hükümetlerin kendi mahkemelerinin yetkisini ve memurlarının otoritesini sağlam bir şekilde kurmuş oldukları her yerde gerçekten istisna idi. Aynı zamanda ekonomik gelişme ile bağdaşmayan çok sayıda uygulama değiştirilmişti. Denizin kıyıya attığı şeyler üzerinde lordun hak iddia edebilmesini sağlayan "enkaz" hakkı ortadan kaldırılmış ya da anlaşmalarla düzenlenmişti. Aynı şekilde, lordlarının ya da vatandaşlarının borcu nedeniyle yabancı tüccarların tutuklanmamasını garanti eden çok sayıda anlaşma yapılmıştı. Bütün bu ilkeler onüçüncü yüzyıl boyunca, artan bir baskı ve şiddetle belirlenmiş, ancak bunların uygulaması, zorlayıcı yaptırımların yokluğu nedeniyle, belirsiz ve fasılalı olmuştur. Her şeye rağmen güvenlik duygusu artmış ve kaba gücün rolü azalmıştır; uluslararası ticaret ve çalışmanın gelişmesine özellikle uygun bir ruh hali yavaş yavaş oluşmuştur.

Başlangıçta, tacirleri tehdit eden çok değişik tehlikeler, onları silahlı takımlar ve kervanlar halinde seyahat etmeye zorluyordu. Güvenlik yalnızca güç karşılığında sağlanabiliyor, güç ise yalnızca birlik ile elde ediliyordu. Ticaretin en

(*) Raubritter: Yağmacılıkla geçinen derebeyi. – ç.n.

hızlı geliştiği iki ülkede, İtalya ve Felemenk'te aynı şey olmuştur. Bu bağlamda Romen ya da Cermen halklar arasında hiçbir fark yoktur. Birliklerinin adı ne olursa olsun, bu ister *frairies, charites, compagnies, gildes* ya da *hanses* olsun realite aynıdır. Burada, başka yerlerde olduğu gibi, ekonomik örgütlenmeyi belirleyen, ulusal deha değil toplumsal ihtiyaçtır. İlkel ticarî kurumlar, feodalizmin kurumları kadar kozmopolitti. Belgeler, onuncu yüzyıldan itibaren, Batı Avrupa'da giderek artan sayıda görülmeye başlayan tüccar takımlarının oldukça canlı bir resmini oluşturmamıza olanak vermektedir. Bu takımların ok ve kılıçla silahlanmış üyeleri, çuvallar, balyalar, sandıklar ve varillerle yüklü araba ve beygirlerin çevresini sararlardı. Başta sancak taşıyıcısı *(schildrake)* yürür ve bir önder, *hansgraf* ya da *doyen*, birbirlerine sadakat yeminiyle bağlı "birader"lerden (ihvan) oluşan topluluk üzerinde otoritesini kullanırdı. Sıkı bir dayanışma ruhu bütün grubu canlı tutardı. Ticarî eşya, görünüşe bakılırsa, ortak alınır ve satılır ve kârlar, her adamın payına göre, eşit olarak *(pro rata)* dağıtılırdı.[12] Fiyatların esas olarak ithal edilen malın nedretine bağlı olduğu ve bu nedretin de mesafeye bağlı olarak arttığı bir çağda, sefer ne kadar uzun olursa, kâr olasılığı da o kadar büyük olurdu. Kazanç arzusunun, gezginci bir var oluş biçiminin tehlike ve güçlüklerini dengelemeye yetecek kadar kuvvetli oluşunu anlamak kolaydır. Onikinci yüzyıl başlarından itibaren Dinant'lılar, ihtiyaçları olan bakırı sağlamak için Goslar madenlerine kadar uzanıyorlar, Köln, Huy, Flander ve Ruen'li tacirler Londra Limanı'nı sık sık ziyaret ediyorlar ve çok sayıda İtalyan, daha şimdiden Ypres panayırında görünüyorlardı. Kış mevsimi dışında, girişken tüccar sürekli yollardaydı ve İngiltere'de bunların, çok canlı bir anlatımla "toz-

12 C. Koehne, *Das Hansgrafenamt*, Berlin, 1893. W. Stein, *Hansa*, bkz. *Hansische Geschichtsblatter*, 1909, s. 53 ve devamı.

lu-ayak" *(pedes pulverosi, piepowder)* adını almış olması sebepsiz değildi.[13]

Ticarî hayat, işlemlerinin artışıyla orantılı olarak, kaçınılmaz bir şekilde uzmanlaşma gerektirdiği için, çok geçmeden avare dolaşan kitleler arasında bazı gruplar ortaya çıktı. Sen Vadisi'nde, su-tacirlerinin Paris loncası, Rouen'e kadar uzanan nehir ulaştırmacılığına kendisini adadı.[14] Onikinci yüzyılda Flander'de, İngiltere ile ticaret yapan kent loncaları, Londra Hanse'si adı altında bir birlik kurdular.[15] İtalya'da Champagne panayırlarının çekiciliği, *Universitas mercatorum Italiae nundinas Campaniae ac regni Franciae frequentantium*'un kurulmasına yol açtı. Onyedi kentin adı geçen hansası, Champagne ile ticaret yapan Felemenk ile Kuzey Fransa'nın kumaş üreten bazı kentlerinden de tacirleri içerir olmuştu.[16]

Tüccar, deniz ticaretinde olduğu gibi, kara ticaretinde de yersiz yurtsuz bir gezginciydi. Burada da her şeyi bizzat kendisi yapıyor, satabileceği yerlere mallarını bizzat kendisi taşıyor ve ülkesine götüreceği malı kendisi satın alıyordu. Ancak, zamanla gelişen kapitalizm, işin başının, faaliyetle-

---

13 Yukardaki ikinci bölümün 13 no'lu dipnotuna bakınız. Aşağıdaki parça, Ortaçağların gezginci tacirlerinin niteliğini çok güzel anlatmaktadır. 1128 yılında Bruges ahalisi Kont William Cliton'a karşı şikâyetlerini şöyle dile getiriyorlardı: "Nos in terra hac (Flanders) clausit ne negociari possemus, imo quicquid hactenus possedimus, sine lucro, sine negotiatione, sine acquisitone rerum consumpsimus, unde justam habemus rationem expellendi illum a terra" Galbert of Bruges, *Histoire du meurtre de Charles le Bon*, ed. H. Pirenne, s. 152.

14 E. Picarda, *Les marchands de l'eau. Hanse parisienne et compagnie française*, Paris, 1901. G. Huisman, *La juridiction de la municipalité parisienne de saint Louis a Charles VII* (Paris, 1912); H. Pirenne, *A Propos de la hanse parisienne des marchands de l'eau*, bkz. *Mélanges d'histoire offerts à M. Charles Bémont*, Paris, 1913.

15 H. Pirenne, *La hanse flamande de Londres*, bkz. *Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique*, 1899, s. 65 ve devamı.

16 H. Laurent, *Nouvelles recherches sur la Hanse des XVII villes*, bkz. *Le Moyen Age*, 1935.

rin merkezinde yer almasını gerektirdi, barış ve güvenlik, seferin limanda selâmetle sona erebileceğine olan güveni artırdı ve tacirler daha iyi eğitim görerek işlerini yazışma yoluyla yürütebilecek bir duruma geldiler. O zaman, ticarî eşyaya bizzat eşlik etmek daha az gerekli ve ticarî hayat daha yerleşik oldu; ulaştırmacılık kendi personeline sahip olan özel bir faaliyet dalı olarak farklılaştı.[17] Büyük ticarî işletmelerin yöneticileri, ortaklar ya da temsilciler ("factors") tarafından temsil edildiler. Bu sistem onüçüncü yüzyılın ikinci yarısında İtalya'da, zaten epeyce gelişmişti ve o zamandan sonra da bütün ülkelerde giderek geçerli oldu. Tüccar gemilerinin uzun seferler boyunca korsanlık nedeniyle silahlanmak zorunda kalışları dışında, ticaret, ilk zamanlarda çevresini saran askerî gereçlere gereksinme duymamayı artık başarabiliyordu.

2. Panayırlar[18]

Ortaçağların ekonomik örgütlenmesinin en çarpıcı özelliklerinden birisi, panayırların, özellikle onüçüncü yüzyılın sonuna kadar oynadığı önemli roldü. Bütün ülkelerde bunlardan pek çok vardı ve her yerde uluslararası bir olay sayılmalarına yetecek ve varlığını Avrupa toplumunun koşulla-

17 Bu değişim konusunda, F. Rörig, *Hansische Beitraege zur deutschen Wirtschaftsgeschichte*, (Breslau, 1928), s. 217 ve devamına bakınız.

18 Bibliyografya: Huvelin, *a.g.e.*, s. VIII; F. Bourquelot, *Étude sur les foires de Champagne*, Paris, 1865, 2 c.; C. Bassermann, *Die Champagnermessen Ein Beitrag zur Geschichte des Kredits*, Leipzig, 1911; G. Des Marez, *La lettre de foire a Ypres au XIII siècle*, Brüksel, 1901 (Belçika Akademisi'ne sunulmuş çalışma); H. Laurent, *Documents relatifs à la procédure en foire de Champagne contre des débiteurs défaillants*, bkz. *Bulletin de la commission des anciennes lois et ordonnances de Belgique*, c. XIII (1929); H. Pirenne, *Un conflict entre le magistrat yprois et lesgardes des foires de Champagne*, bkz. *Bulletin de la Commission royale d'histoire de Belgique*, c. LXXXVI (1922); A. Sayous, *Les operations des banquiers italiens et Italie et aux foires de Champagne pendant le XIII siècle*, bkz. *Revue historique*, c. CLXX (1932).

rının doğasında bulan, aynı temel özelliğe sahiptiler. Gezginci ticaret çağında en yüksek dönemlerini yaşadılar ve tacirlerin yerleşik çalışma koşullarına geçişiyle orantılı olarak önemlerini kaybettiler. Ortaçağların sonunda ortaya çıkan panayırlar tamamen farklı türdendi ve her şey dikkate alındığında bunların ekonomik hayattaki önemi kendilerinden öncekilerle kıyaslanamaz.

Panayırların *(nundinae)* kökenini, dokuzuncu yüzyılın başından itibaren Avrupa'nın her yerinde artan sayılarda ortaya çıkan o küçük yerel pazarlarda aramak boşunadır. Panayırlar bu pazarlardan sonra gelirlerse de, herhangi bir şekilde onlarla bir ilişkileri yoktu ve aslında onlarla tam bir zıtlık ortaya koyuyorlardı. Yerel pazarların amacı, yörede yerleşik nüfusun günlük hayatı için gerekli olan ihtiyaçları sağlamaktı. Bu durum onların haftada bir kurulmalarını, çok sınırlı bir çekim alanına sahip olmalarını ve faaliyetlerinin küçük perakende işlemlerle sınırlı oluşunu açıklar. Panayırlar ise aksine, profesyonel tacirler için belirli zamanlarda buluşma yerleriydi. Panayırlar, değişimin ve özellikle toptan değişimin yapıldığı yerlerdi ve yerel endişelerden bağımsız olarak, mümkün olan en büyük sayıda insan ve eşyayı çekmek için kuruluyorlardı. Bunlar belki uluslararası fuarlarla bile karşılaştırılabilir, çünkü hiçbir şeyi ve hiçbir kimseyi dışarıda bırakmıyorlardı. Ülkesi ne olursa olsun her birey, doğası ne olursa olsun alınıp satılabilir her nesne buralarda mutlaka iyi kabul görüyordu. Bundan başka, bu panayırları aynı yerde, yılda birden fazla ya da en çok ikiden fazla kurmak olanaksızdı, çünkü bunun için yapılması zorunlu olan hazırlık pek büyüktü. Panayırların çoğunun, yarıçapı oldukça geniş alanları içerdiği doğrudur. Onikinci ve onüçüncü yüzyılda yalnızca Champagne panayırları, Avrupa'nın her yerinden tacirleri çekiyordu. Ancak önemli olan, her limanın her türlü gemicili-

ğe olduğu gibi kuramsal olarak her panayırın da her türlü ticarete açık olmasıdır. Panayırla yerel pazarlar arasındaki ayrılık, yalnızca bir büyüklük farkı değil fakat aynı zamanda bir tür farkıdır.

Merovenj dönemine uzanan ve Ortaçağların tarımsal dönemi boyunca tek başına varlığını sürdüren ve hiçbir taklitçi bulamayan Paris yakınlarındaki Saint Denis panayırı dışında, panayırlar ticaretin canlanışıyla ortaya çıktılar. Bunların içinde en eskileri, onbirinci yüzyılda vardılar; onikinci yüzyılda sayıları, daha o zaman epeyce çoktu ve bu sayı onüçüncü yüzyılda daha da arttı. Bunların kuruluş yerleri doğal olarak büyük ticaret hareketlerince belirleniyordu. Her ülkede ticaretin daha etkin ve daha önemli olmasıyla orantılı olarak bunların sayıları arttı. Bunları kurma hakkı yalnızca o yörenin büyük lorduna aitti. Çoğu kez büyük lord bu hakkı kentlere devrediyordu. Bununla birlikte, hiçbir zaman bütün büyük kentsel merkezler panayırlara sahip olmuyordu; Milano ve Venedik gibi birinci derecede önemli kentlerin panayırı yoktu. Flander'de Bruges, Ypres, Lille'de panayırlar vardıysa da, Ghent gibi çok hareketli bir merkezde panayır yoktu. Oysa, hiçbir zaman küçük pazar kentleri olmaktan öteye geçemeyen Thourout ve Messines'de panayır kuruluyordu. Lagny ve Bar-sur-Aube gibi kendileri önemsiz ama panayırları ünlü kentler dikkate alındığında, aynı şey Champagne için de geçerlidir.

Böylece panayırların öneminin, kurulduğu yerin öneminden bağımsız olduğu ortaya çıkıyor. Bu kolaylıkla anlaşılabilir çünkü panayır, uzaktaki müşteriler için belirli aralıklarla kurulan bir buluşma yerinden başka bir şey değildi ve buna katılanların sayısı, yerel nüfusun yoğunluğuna bağlı değildi. Ancak Ortaçağların ikinci yarısında panayırlar, geçici insan kalabalıkları çekmek yoluyla belirli kentleri ek

kaynaklara kavuşturmak gibi bambaşka bir amaçla kurulur olmuştu. Açıktır ki, bu gibi durumlarda yerel ticaretin hesapları büyük önem kazanıyor ve kurum özgün ve aslî amacından saptırılmış oluyordu.

Yasalar, panayırlara ayrıcalıklı bir konum sağlıyordu. Panayırın üzerinde kurulduğu alan özel güvenlik önlemleriyle korunuyor ve huzurun bozulması halinde ağır cezalar uygulanıyordu. Buralara giden herkes, yöresel büyük lordun *conduit*'si, yani koruması altındaydı. "Panayır muhafızları" *(custodes nundinarum)* düzeni sağlıyor ve burada özel bir yetki kullanıyorlardı. Onların mührüyle mühürlenmiş taahhüt mektupları özel olarak bağlayıcı kabul ediliyor ve mümkün olan en çok sayıda katılmayı sağlayabilmek için birtakım ayrıcalıklar icat ediliyordu. Örneğin, Cambrai'de, Saint Simon ve Saint Jude panayırları süresince zar atmak ve iskambil oynamak için özel izin çıkarılıyordu. "Ziyafetler ve oyunlar başlıca çekiciliklerdi."[19] Ancak asıl kazançlı olan, panayır dışında taahhüt edilmiş borçlarda ya da işlenmiş olan suçun cezasını çekmede ve müsadere gibi konularda panayıra gelen tacirlere "bağışıklıklar" sağlanması, panayırın asayişi devam ettiği sürece davaların ve infazların askıya alınmasıydı. Hepsinden daha değerlisi ise, mukaddes kitabın buyruğu doğrultusunda murabahanın (yani faiz karşılığı borç verme) yasaklanışıyla, en yüksek faiz oranının belirlenişinin askıya alınmasıydı.

Panayırların coğrafî dağılımını incelersek, ilk bakışta açıkça görülür ki, bunlar arasında en kalabalık olanları, İtalya ve Provans'tan Flander kıyılarına uzanan büyük ticaret yolunun aşağı yukarı yarısı boyunca kümelenmişti. Bunlar bütün yıl boyunca birbirini izleyen ünlü "Champagne ve Brie panayırları" idi. Önce, ocak ayında kurulan

19 Huvelin, *a.g.e.*, s. 438.

Marn üzerindeki Lagny panayırı, ondan sonra Lent ortasından önceki salı kurulan Bar panayırı, mayısta Saint Quiricae panayırı diye bilinen ilk Provins panayırı, haziran ayında Troyes'in "sıcak panayırı", eylülde Saint Ayoul ya da ikinci Provins panayırı ve nihayet, halkanın sonuncusu olarak ekimde kurulan Troyes'nin "soğuk panayırı" Onikinci yüzyılda bu panayırlar, yalnızca malların toplanabilmesi için yeterli bir ara bıraktıktan sonra altı hafta sürüyordu. Kuruldukları mevsim nedeniyle en önemli olanlar, "sıcak" Troyes ve Provins panayırlarıydı. Bu panayırların başarısı, kuşkusuz sahip oldukları mükemmel konumlarının bir sonucudur. Açıkça anlaşılmaktadır ki, daha dokuzuncu yüzyılda, zamanın ender görülen tacirleri, eğer Loup de Ferrieres'in[20] bir mektubunda sözü edilen *seden negotiatorum Cappas* (ticarî ilişkilerin yeri olarak Cappa), Aube eyaletinin Chappas kenti olduğu düşünülürse, Champagne Ovası'nı sık sık ziyaret ediyorlardı. Ticaret canlanır canlanmaz, Champagne'den gelip geçenlerin artması, buranın kontlarını, birbirlerine yakın yerlerde panayırlar kurulmasını teklif ederek, tacirlere kolaylık göstermek suretiyle, ülkeleri için en büyük avantajı sağlamaya yöneltti. 1114 yılında Bar ve Troyes panayırları bir süredir varlıklarını sürdürüyorlardı; kuşkusuz aynı şey Lagny ve Brovins için de söz konusuydu. Bunların yakınında (her ne kadar aynı başarıyı gösteremedilerse de) Sen üzerindeki Bar, Marne üzerindeki Chalons, Château-Thierry, Sen üzerindeki Nogent vs. gibi başkaları da bulunuyordu. Bu Champagne panayırlarına karşılık, buradan Kuzey Denizi'ne uzanan çizginin sonunda Bruges, Ypres, Lille, Thourout ve Messines'deki beş Flander panayırı yer alıyordu.

---

20 A. Giry, *Études carolingiennes*, bkz. *Études d'histoire du Moyen Age dédiées à Gabriel Monod*, s. 118 (Paris, 1896).

Onikinci yüzyıl, bu ticarî sistemin başarısında olağanüstü hızlı bir gelişmeye tanık oldu. Daha 1127 yılında Flander ve Champagne panayırları arasında çok etkin bir ilişkinin süregittiği konusunda en küçük bir kuşkuya yer yoktur, çünkü Galbert, Kont İyi Şarl'ın öldürüldüğü haberi üzerine Lombardiya tacirlerinin Ypres panayırından korku içinde kaçışlarını anlatmaktadır. Flander'liler, Champagne'de kendileri hesabına, kumaşları için sürekli bir pazar buluyorlardı ve bu kumaşlar oradan ya kendileri ya da İtalyan ve Provans'lı alıcılar tarafından Cenova Limanı'na taşınıyor ve buradan da Akdeniz'in doğu kıyılarındaki limanlara ihraç ediliyordu.[21] Bunun karşılığında Flanderliler Champagne'den dokunmuş ipekli kumaşlar, altın ve gümüş eşyalar ve özellikle Kuzeyli denizcilerin Bruges'de onlara sağladığı baharat ile Flander kumaşı ve Fransız şarabı ithal ediyorlardı. Onüçüncü yüzyılda ticarî ilişkiler, gelişme düzeylerinin en yüksek noktasına ulaştı. Champagne panayırlarının her birinde Flander'li kumaşçıların kendi "çadırları" vardı ve bunlar kentlere göre gruplara ayrılıyor ve kumaşlar buralarda sergileniyordu. "Panayır kâtipleri" Champagne ve Flander arasında durup dinlenmeksizin gidip geliyor ve tacirlerin mektuplarını taşıyorlardı.[22] Bununla birlikte, Champagne panayırları, önemlerinin büyük bir kısmını, kuşkusuz Flander endüstrisi ile İtalyan ticareti arasında erkenden kurmuş oldukları ilişkilere borçlu iseler de, etkileri Batı'nın bütün yörelerine yayılmıştır. "Troyes panayırlarında bir Alman evi vardı ve Montpellier, Provins, Auvergne, Barselone, Valensiya, Lerida, Rouen, Montauban, Burgondiya, Picardy, Cenova, Clermont, Ypres, Douai, ve Sain-Omerli tacirlere ait pa-

21 Birinci bölümün (Ticaretin Canlanışı) sonuna bakınız.

22 G. Espinas, *Une guerre sociale inter-urbaine dans la Flandre wallonne au XIII siècle*, s. 24, 35, 72, 82, 83 vs'de (Paris-Lille 1930) bu kâtiplere ilişkin canlı ayrıntılar vermektedir.

zar yerleri ve hanlar bulunuyordu." Provins'de Lombardların kendi özel kalacak yerleri vardı ve kentin mahallelerinden birisi *Vicus Allemnanorum* (Alman mahallesi) adını taşıyordu, aynı şekilde Lagny'de de bir *vicus Angliae* (İngiliz mahallesi) bulunuyordu.[23]

Champagne panayırlarına uzaklardan insanları çeken yalnızca eşya ticareti de değildi. Buralarda yer alan hesapların tutarı o kadar çok ve öylesine önemliydi ki, bu panayırlar kısa sürede, çok yerinde bir terim kullanmak gerekirse "Avrupa'nın para piyasası" haline geldiler.[24] Her panayırda, satışların yer aldığı açılış döneminden hemen sonra bir ödemeler dönemi geliyordu. Bu ödemeler, yalnızca panayırda taahhüt edilen borçları temizlemekle sınırlı kalmıyor, fakat çoğu kez önceki panayırlarda yükümlenilen borçları da bir karara bağlıyordu. Onikinci yüzyıldan başlayarak bu uygulama kredi işlemlerinin örgütlenmesine yol açtı ki, herhalde poliçelerin kökenini bunda aramalıyız. Ticarî uygulamalar konusunda kıtalılardan daha ileri olan İtalyanlar, kuşkusuz bu işte inisiyatifi ele aldılar. Borç senetleri, belirli bir miktar parayı, borç altına girilen yerden başka bir yerde ödemeyi öngören basit yazılı bir taahhüt, yani hukuk deyimiyle "belirtilen yerde hamiline ödenecek bir senet"ten başka bir şey değildi. Aslında imza eden, başka bir yerde, alacaklıya ya da onun *nuntius*'una, yani temsilcisine (aktif ödeme şartı) ve bazen de aynı şekilde kendisi adına hareket eden bir *nuntius* aracılığıyla (pasif ödeme şartı) ödemede bulunmayı yükümleniyordu. Champagne panayırları öylesine çok ziyaret edilen panayırlardı ki, borçların çoğu, nerede taahhüt edilirse edilsin, bu panayırların birinde ya da diğerinde ödeniyordu. Bu durum yalnızca ticarî borçlar için

23 Huvelin, *a.g.e.*, s. 505.

24 L. Goldschmidt, *Universalgeschichte des Handelsrechts*, s. 226.

değil, fakat aynı zamanda kişiler, büyük lordlar ya da dinsel kurumlarca aktedilen basit borçlar için de geçerliydi. Üstelik, Avrupa'nın tüm pazarlarının Champagne panayırlarıyla ilişki içinde olması durumu, onüçüncü yüzyılda bu panayırlarda, "denkleştirme" yani takas düzenlemeleriyle borçların ödenmesi uygulamasını ortaya çıkardı. Böylece o günün Avrupa'sında panayırlar, ilkel bir kliring bürosu rolü oynuyordu. Kıtanın her yanından insanların oraya akın ettiği hatırlanırsa, bunların, Floransa ve Siena'lılar arasında kullanılan ve para ticaretindeki etkisi ağır basan, geliştirilmiş kredi işlemlerine müşterilerini alıştırmış olmalarını kavramak kolaydır.

Champagne panayırlarının en yüksek düzeye, onüçüncü yüzyılın ikinci yarısında ulaşmış oldukları kabul edilebilir. Bir sonraki yüzyılın ilk yılları bunların gerileyişine tanık oldu. Temel neden kuşkusuz, gezginci ticaretin daha yerleşik uygulamalara yerini bırakması ve aynı zamanda İtalyan limanlarından Flander ve İngiltere'ye doğrudan yapılacak nakliyeciliğin gelişmesiydi. Hiç kuşkusuz, Flander Kontluğu ile Fransa krallarını birbirine düşüren ve 1302 yılından 1320 yılına kadar süren uzun savaş da, kuzeyli müşterilerin en etkin grubundan onları mahrum bırakarak, bu panayırların çöküşüne katkıda bulundu. Bir süre sonra Yüz Yıl Savaşı, bunlara asıl darbeyi indirdi. Bundan sonra, ikiyüz yıl, Avrupa'nın tüm tacirlerinin adımlarını yönelttikleri bu büyük ticaret merkezleri artık yoktu. Ancak orada öğrenilen uygulamalar, şimdi, yazışmanın ve kredi işlemlerinin genel bir uygulama bulmasıyla, ticaret dünyasının Champagne'ya yaptığı yolculuklardan artık vazgeçebileceği bir ekonomik hayata kapı açtı.

3. Para[25]

Alman iktisatçıları, paranın bulunmasından önceki dönemi betimlemek için, doğal ekonomi, *Naturalwirtschaft* terimini icat etmişlerdir. Ekonomik gelişmenin ilk aşamalarındaki değişimin doğası açısından bu terimin gerçekten uygulanabilir olup olmadığını tartışmak bizim işimiz değil; ancak, çoğu kez kullanıldığı için bu terimin onikinci yüzyıl rönesansı öncesi Ortaçağlar açısından haklı olarak ne ölçüde kullanılabileceğini araştırmak önemlidir. Bu dönemi bir doğal ekonomi dönemi olarak tanımlayan yazarlar, açıktır ki, bunun mutlak anlamda anlaşılmasını kastetmiyorlar. Onlar, icat edildiği andan itibaren paranın, Batı'nın bütün uygarlıkları arasında sürekli bir kullanım alanı bulduğunun ve Roma İmparatorluğu'nun, kendisinden sonraki devletlere, arada herhangi bir kesinti olmaksızın parayı devrettiğinin çok iyi farkındadırlar. Böylece, erken Ortaçağlar, bir doğal ekonomi dönemi olarak tanımlandığında, söylenmek istenen tek şey, paranın o zaman oynadığı rolün, hemen hemen dikkate alınmayacak ölçüde önemsiz olduğudur. Kuşkusuz, bu iddiada büyük ölçüde gerçek payı vardır; ancak abartmalara karşı da aynı derecede dikkatli olmalıyız.[26]

---

25 Bibliyografya: M. Prou, *Les monnaies carolingiennes*, Paris, 1896; A. Luschin von Ebengreuth, *Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte*, Munich-Berlin, 2'nci ed., 1926; W.A. Shaw, *The History of Currency*, 1252-1894, London, 1895; A. Blanchet ve A. Dieudonné, *Manuel de numismatique française*, Paris, 1912-30, 3 c.; H. Van Werveke, *Monnaie, lingots ou marchandsies?*, bkz. *Annales d'histoire économique et sociale*, c. IV, (1932); Aynı Yazar, *Monnais de compte et monnaie réelle*, bkz. *Revue Belge*, 1934; A. Landry, *Essai économique sur les mutations des monnaies dans l'ancienne France de Philippe le Bel à Charles VII*, Paris, 1910; E. Bridrey, *La théorie de la monnaie au XIV siècle, Nicole Oresme*, Paris, 1906.

26 A. Dopsch, *Naturalwirtschaft in der Weltgeschichte* (Viyana, 1930) doğal ekonomi ve para ekonomisinin farklı dönemlerde yan yana varoluşlarını açıklıkla ancak ekonomik evrimin ve değişimin yalnızca biçimi üzerinde değil fakat doğası üzerindeki yansımalarını dikkate almaksızın açıklamıştır. H. Van Wer-

Bir kere, normal değişim aracı olarak, şimdi artık paranın yerini takasın aldığını düşünmek yanlıştır. Takas, toplumsal ilişkilerde her zaman kullanılmıştır ve işin aslına bakılırsa, geçmişte olduğu gibi günümüzde de hâlâ yaygındır. Ancak, paranın icadından sonra, hiçbir zaman onun işlevini gaspetmemiştir. İnsanlar takasa başvurduklarında, bunu ya kolaylık saikiyle ya da sırf bir rastlantı sonucu yapmışlardır; bundan paranın yerini almak üzere değil, fakat yalnızca geçici olarak yararlanmışlardır. Kaynaklar bu noktada hiçbir kuşkuya yer bırakmıyor. Dokuzuncu yüzyıldan onikinci yüzyıla kadar, fiyatları istisnasız para ile ifade ediyorlar ve ödemelerin aynî olarak yapıldığını ifade eder görünmüyorlar. Kayıtların en gelişigüzel incelenmesi bize, aynî değişimin özellikle kolay olabileceği yerel pazarlardaki küçük işlemlerin (*perdenerates*) para ile yapıldığını ve ayrıca para kabul etme yükümlülüğünün resmen yerleştiğini gösteriyor. Üstelik, Karolenj döneminden sonra, lord tarafından pazar kurma hakkının bağışlanmasının, bu pazarın lorduna sikke kesme hakkı verilmesiyle el ele gittiği bilinmektedir ve bu birleşim, paranın bir değer ölçüsü ve alım satım aracı olarak normal kullanımda bulunduğunun açık bir göstergesidir. Küçük işlemler için doğru olan büyük işlemler için de aynı şekilde geçerlidir. Kıtlık zamanlarında manastırlar, gerekli yiyecek maddelerini dışardan nakit para ile temin ediyorlar ve benzer şekilde, bolluk zamanlarında üretim fazlası şarap ve tahıllarını yiyecek maddeleri ile değil fakat para ile değiştiriyorlardı.

Böylesine açıklıkla saptanmış gerçekler karşısında, daha sonraki bir çağda, örneğin Flander Kontu III. Baldwin'in (958-62) temsil ettiği, iki tavuğa karşı bir kaz, iki kaza karşı bir süt domuzu, bir koyuna karşı üç kuzu, bir öküze karşı üç düve gibi, satışları parasız sürdürmek konusundaki uy-

veke'nin *Annales d'histoire économique et sociale*, 1931, s. 428 ve devamındaki gözlemleriyle karşılaştırınız.

gulamalara güven atfetmek olanaksızdır.[27] Kısaca Ortaçağların tarımsal döneminde, nerede bir ticarî değişim varsa, orada para ile yapılan değişimin olduğu şüphe götürmez. Bu anlamda uygulama kesintisizdir ve para ekonomisinin yerini doğal ekonominin aldığından söz etmek yanlıştır.

Ancak, bu dönemlerin ticaretinin önemsiz olduğunu görmüş bulunuyoruz ve ticarî eşya hareketleri çok az olduğu için, yalnızca sınırlı bir ticaret çemberi içinde hareket edebilen para hareketleri de zorunlu olarak önemsizdi. O zamanın toplumsal dengesinin dayandığı büyük mülklerde yapılan en gerekli ekonomik ödemeler hemen hemen tamamen para hareketlerinin dışındaydı. Burada kiracılar lorda karşı olan yükümlülüklerini aynî olarak ödüyorlardı. Her serf ve her *mansa* (çiftlik) sahibi belirli sayıda gün bedenen çalışıyor ve belirli bir miktar mısır, yumurta, kaz, tavuk, kuzu, domuz vb. ürün ya da kendisi tarafından imal edilmiş, kenevir, keten ya da yünden yapılmış kumaş eşyayı lorda vermekle yükümlü bulunuyordu. Birkaç kuruş ödenmesi gerektiği de doğrudur; ancak bu bütün içinde öylesine küçük bir oran tutuyordu ki, bu ekonominin doğal ekonomi olduğu sonucuna varmayı önleyemiyordu. Bu ekonomi, bir değişim ekonomisi olmadığı için bir doğal ekonomiydi; pazarlardan yoksundu ve böylelikle kapalı bir çevre içinde, dış dünya ile ilişki kurmaksızın, geleneksel bir çizgiye bağlı olarak ve yalnızca kendi tüketimi için üreterek varlığını sürdürüyordu. Böyle bir sistem içinde toprağından geçinen bir lord için en pratik yol, toprağın kiracılar tarafından işlenmesini sağlamak ve başka bir yerden tedarik edemeyeceği ürünleri onlardan temin etmekti. Üstelik köylüler, mülkün dışında hiçbir şey satamadıklarına göre, yükümlülüklerinin değerini karşılamaya yetecek parayı nereden bula-

27 Huvelin'in *a.g.e.*, s. 538'de, bu öykülerin gerçekliğini kabul etmiş olması şaşırtıcıdır.

caklardı? Ortaçağların büyük mülkünün içinde işlerlik kazandığı koşulların kendisi, bu kurumun ödemelerini ve gelirlerini aynî olarak gerçekleştirmesini zorunlu kılıyordu. Büyük mülk ticaretle uğraşmadığına göre, para kullanmaya ihtiyacı yoktu; öte yandan, ticaret para olmaksızın kendi kendisini devam ettiremezdi. Bu gerçek öylesine temeldir ki, ticaretin etkileri altında büyük mülkün ekonomisi çözüldüğünde, bu dönüşümün en esaslı işareti, aynî yükümlülüklerin yerini parasal ödemelerin alması oldu.

Böylece dokuz ile onikinci yüzyıllar arasındaki dönemi, bir doğal ekonomi dönemi olarak nitelemek hem yanlış hem de doğrudur. Eğer paranın normal bir değişim aracı olmaktan çıktığını söylemek istiyorsak yanlıştır, çünkü bütün ticarî işlemlerde para kullanılıyordu. Fakat, o dönemde büyük mülkün tüm örgütsel yapısı, onsuz yapabildiği için, paranın rolünün ve dolaşımının sınırlı olduğunu söylemek istiyorsak doğrudur. Başka bir deyişle, doğal ekonomi, yükümlülüklerin yerine getirilme yöntemini belirlerken, bir satış sonucu yapılan her ödemede para kullanılıyordu.

Çok önemli ve biraz da çelişkili görünebilecek bir gerçektir ki, *Ancien Regime* sırasında Avrupa'nın ve bugünkü Büyük Britanya İmparatorluğu'nun tüm parasal sistemi, para dolaşımının en küçük düzeyde olduğu bir dönemde kurulmuştur. Bu bağlamda Merovenj döneminden Karolenj dönemine kadar, çok büyük bir gerileme olduğu konusunda kuşkuya kapılmak olanaksızdır. İslâm saldırısı Tiran Denizi'ni kapadığında, o zamana kadar gerekli bütün unsurlarıyla varlığını sürdürmüş olan antikitenin ekonomisi ile Batı dünyası arasında bir kopuşa yol açılmış oldu. Batı imparatorluğunu kendi aralarında paylaşan tüm barbar krallıkları, para birimi olarak Konstantin'in altını *solidus*'u korudular. Bu para her ne kadar kendi krallarının adına basılmıyor idiyse de, Suriye'den İspanya'ya ve Afrika'dan Galya'nın kuzey sınırlarına

kadar evrensel olarak kabul edilen, gerçek bir uluslararası para oldu.[28] Ancak Batı'nın kapatılmasının yol açtığı büyük karışıklıkta varlığını sürdürmeyi başaramadı. Dokuzuncu yüzyılın başından itibaren, artık ticarî faaliyetle uğraşmayan bir tarım devleti olan Karolenj monarşisinde ortadan kayboldu. Yalnızca ticaretin bazı kalıntılarının hâlâ varlığını sürdürdüğü, Frizye ya da İspanya sınırında, Sofu Lewis'in saltanatı döneminde kesilmiş birkaç altın sikke görülebiliyordu.[29] Daha sonra Norman ve Arap istilâlarının gürültüsü, bu antik sikkelerin arta kalanlarına da son verdi. Akdeniz'de ticaretin kesilmesiyle Batı Avrupa'da kaybolan altın, yüzyıllar boyu bir değişim aracı olmaktan çıktı. Kısa Pepen'in saltanatından itibaren, altının yerini gümüş aldı ve pek çok başka açıdan olduğu gibi bu açıdan da Şarlman, babasının işini tamamladı ve ona son biçimini verdi.

Onun kurduğu bu para sistemi, bütün reformları içinde, pound-sterlinin yürürlükte olduğu her yerde günümüze kadar gelmiş olması nedeniyle, en kalıcı olanıydı ve Roma'nın para sisteminden kesin bir kopuşu temsil ediyordu. Büyük imparatorun bütün politikalarında olduğu gibi, bunda da gerçek duruma uyma, toplumu etkileyen yeni koşullara yasaları uydurma ve düzensizlik içinden düzen çıkarmaya çalışmak yerine, gerçekleri kabul etmek ve onlara bağlı kalmak konusunda açık bir istek gözlenebilir. Şarlman, bu konuda olduğundan başka hiçbir konuda bu denli yaratıcı ve gerçekçi bir deha olarak görünmez. Kuşkusuz o, tarımsal bir duruma yeniden dönen bir toplumda, paranın bundan böyle yerine getireceği işlevi fark etmiş ve bu top-

---

28 Giriş bölümü 2 no'lu dipnotta anılan yapıtlara bakınız.

29 Paranın ve altın sikkelerin dolaşımının Karolenj döneminde önemlice bir gerilemeye maruz kalmadığım kanıtlamak için M. Dopsch'un, *a.g.e.*, s. 87, dipnot 24'te belirttiği metinleri burada tartışmak olanaksızdır. Bu önemli soruna başka yerde yeniden döneceğim.

luma, ihtiyaçlarına uygun bir sikke sağlamayı kararlaştırmıştı. Onun para reformu, pazarları olmayan kırsal bir ekonomi çağına tıpatıp uyan bir reformdu ve büyüklüğü ile özgünlüğü de bu gerçeği fark etmiş olmasından geliyordu.

Karolenj para sistemi, kısaca, bir gümüş tek-maden sistemi olarak tanımlanabilir. Devlet, bir iki yıl için, geçici olarak, altın sikke basımına müsamaha etmekle birlikte, resmen yalnızca gümüş madeninden sikke kesiyordu. Bu sikkelerin temeli, 327 gramlık Roma pound'undan daha ağır olan 491 gramlık yeni pound idi.[30] Bir pound gümüş, 240 pens ya da dinarı *(denier, denarii)* meydana getiriyordu. Her biri yaklaşık iki gram gelen bu gümüş pensler ve yarım pensler *(oboli)* tek gerçek ve geçerli nakit para idi. Ancak bunların yanısıra, yalnızca birer sayısal ifade olan ve her biri belirli sayıda pense eşit olan bir hesap parası da vardı. Bunlar, 12 pens'e eşit olan sou ya da şilin *(solidus)* ile, 20 souya eşit olan livre ya da pound *(libra)* idi ve böylece bir pound ağırlığın içerdiği 240 pense eşitti.[31] Tedavüldeki biricik paranın, *denarii* ve *oboli*'nin değerinin düşük oluşu, işlemlerin büyük çoğunluğunun küçük perakende ödemelerden oluştuğu bir çağın ihtiyaçlarına fevkalâde uygundu. Bu para, açıkça, büyük-çaplı ticaret için öngörülmüş değildi; onun temel işlevi, kayıtlarda çok sık sözü edilen ve alım satımların parayla *(per denerates)* yapıldığı o yerel pazarların tüm müşterilerine hizmet etmekti.

Bundan başka, devlet, sikkelerin alaşımının ve ağırlığının ölçüsünü koruma konusunda çok titiz davranıyordu. Sikke kesme hakkını yalnızca kendi elinde bulunduruyor ve bu

30 M. Prou, *Les monnaies carolingiennes*, s. XLIV ve devamı.

31 Dolayısıyla Latin belgelerindeki hesap parasını (money of account) gösteren sıfatların çoğul "in" halinde (genitive plural) okunması gerekir. Böylece: *V libras tur.: V ligras turonenses* olarak değil de *V libras turonensium* olarak okunacaktır çünkü bu terim Tours'da basılmış 5 pound ağırlığında *denarii* anlamına gelmektedir. Aynı şekilde *V sol tur, V solidos turonensium* anlamına gelmektedir.

işi kendi gözetimi altındaki az sayıda darphanede yürütüyordu. Kalpazanlara karşı son derece ağır cezalar yaygındı ve yasal dinarları kabul etmeyenler cezalandırılıyordu. Bundan başka paranın dolaşımı son derece sınırlıydı. Bu paraların basıldığı metal, Merovenj hatta Roma döneminden kalma küçük kesirli antik gümüş paralardan, barbarlardan ele geçirilen ganimetlerden, Aquitaine'deki Melle gibi Galya'nın en az sayıdaki, içinde gümüş bulunan ince maden damarlarından elde ediliyordu. Üstelik tedavüldeki para, hiç kuşkusuz kalpazanlara engel olabilmek için, kraliyet darphanelerince sürekli olarak yeniden kesiliyor ve yeni bir damga basıldıktan sonra tekrar dağıtılıyordu.

Şarlman'm para sistemi, Karolenj İmparatorluğu'nun parçalanmasından doğan bütün devletlerce korundu. Hepsi, gümüş dinarı gerçek para, sou ve livre'yi de hesap parası olarak muhafaza ettiler. Birincisi *pfenning* ya da *penny*, ikincisi *shilling*, üçüncüsü *pfund* ya da *pound* olarak adlandırılmış da olsa, farklı kelimelerin ardındaki gerçek aynıdır. Batı'da altın para, yalnızca, Normanların istilâsından önceki Güney İtalya ve Sicilya gibi Bizans yönetimindeki topraklarda ya da İspanya gibi Müslümanlarca fethedilen bölgelerde korunuyordu. Anglosaksonlar da, 1066 yılındaki istilâ İngiltere'yi de genel kurala boyun eğdirmeden önce, birkaç altın sikke kestiler.

Bununla beraber, Karolenj İmparatorluğu'nun dağılışı ve dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kraliyet yönetiminin çöküşü, parasal örgütlenme üzerinde etkilerini gösterecekti. Belli başlı özellikleri her yerde korunmuş ise de uygulamada, her yerde önemli değişiklikler olmuştur. Krallığın iktidarını gölgeleyen anarşi içinde, bir yandan krallar bu hakkı kiliselere devrederlerken, feodal büyük lordlar da sikke kesme hakkını zorla ele geçirme konusunda gecikmediler. Kısa sürede bütün Batı'da, yüksek yargı (*haute juc-*

tice) hakkından yararlanan büyük fief'lerin sayısı kadar farklı dinarlar tedavüle çıktı ve bunun sonucunda muazzam bir karışıklık doğdu. Yalnızca sikkelerin çeşitleri artmakla kalmadı, fakat etkin bir kontrolün yokluğu nedeniyle ağırlıkları ve saflıkları da giderek daha çok bozuldu. Şarlman'ın pound'unun yerini farklı yörelerde başkaları aldı. Onbirinci yüzyılın başından itibaren, bütün Almanya'da yeni bir parasal ölçü görünmeye başladı. Bu, muhtemelen köken açısından İskandinav olan ve en çok bilinenleri Köln ve Troyes mark'ının ortaya çıkmasına da yol açmış olabilecek 218 gramlık mark'tı. Bütün bu karışıklık nedenlerine, büyük lordların sikke kesme hakkını sömürmesi, bir yenisini ve de hepsinin en ciddisini ekledi. Belirli aralıklarla para "aşağı çağırılıyor", yani tedavülden çekiliyordu. Sonra bunlar darphanelere götürülüyor ve daha az ağırlıkta ve alaşımı giderek bozulan yenileri piyasaya sürülüyordu; aradaki farkı büyük lordlar ceplerine atıyorlar. Böylece paranın kendi değeri giderek hızla azalıyor ve Şarlman'ın güzel gümüş *penny*'leri daha fazla bakır karıştırılmış paralarla değiştiriliyordu ki, onüçüncü yüzyılın ortalarında dinarların pek çoğu artık gümüş değil, fakat nerdeyse siyahtı *(nigri denari)*.

Bu karışıklık yalnızca siyasal anarşinin değil fakat aynı zamanda çağın ekonomik koşullarının bir sonucuydu. Ticaret hemen hemen ortadan kalktığına göre, paraların farklılığının, paranın dolaşımına bir engel oluşturması önemini yitirmişti. Hemen hemen bütün işlemlerin yerel pazarlarda yapıldığı bir toplumda, insanlar, şu ya da bu bölgenin sınırları içinde geçerli olan paralardan son derece memnundular. Ticarî değişimin azlığı, parasal değişimin de benzer şekilde yetersizliğine yol açıyor ve sikkelerin niteliğinin kötü oluşu, ticaretin inebileceği en düşük düzeye indiği bir çağda insanları pek fazla rahatsız etmiyordu.

Bununla birlikte, onbirinci yüzyılın sonunda sıçrama kaydeden ekonomik faaliyet, şimdiye kadar, tedavüle sürüldüğü merkezlerin çevresinde durgun kalan paranın hareketliliğini doğal olarak yeniden hızlandıracaktı. Para, tacirlerle birlikte dolaşmaya başladı, her tür madeni para, ticaret yoluyla her yandan kentlere ve panayırlara çekiliyor; paranın artan tedavülü, metal arzındaki yetersizliği telâfi ediyordu. Üstelik, Freiburg'daki gümüş madenlerinin keşfi, onikinci yüzyılın ortasında para arzını besleyecek yeni kaynaklar sağladı. Bununla birlikte Ortaçağların sonuna kadar metal arzı her zaman yetersiz kalmıştır. Onbeşinci yüzyılın ortalarında Saksonya, Bohemya, Tirol, Salzburg ve Macaristan'da, içinde gümüş bulunan maden yataklarının işletilmesiyledir ki yıllık gümüş üretimi esaslı biçimde artmıştır.

Paranın bu hızlanan dolaşımı, büyük lordlar tarafından kendi çıkarları için kullanılabilirdi. Para basma hakkının tümünü ellerinde bulunduran büyük lordlar, bu hakkı kendi hazinelerinin çıkarı doğrultusunda kullanmaya kendilerini yetkili sayıyorlar ve bunun halkın sırtından kendilerini zenginleştirmek olduğu gerçeğine aldırış etmiyorlardı. Ekonomik hayatta paranın kaçınılmazlığının artması ölçüsünde, darphane tekelinden yararlananlarca paranın değeri daha fazla düşürülüyordu. Özellikle yeni para basmak, giderek gelenek oldu; para sık sık tedavülden çekiliyor, yeniden basılarak, eskisinden daha kötü bir durumda yeniden piyasaya sürülüyordu. Bu tür işlemler, özellikle Almanya'da pek sık görülüyordu. Bu ülkede, Ascania'lı Bernard'ın 32 yıllık saltanatı sırasında, yılda ortalama üç kez sikkeler değiştirilmiş ya da daha doğrusu değeri düşürülmüştür.[32]

Büyük lordların, ticaret ve endüstrinin çıkarlarıyla o denli bağdaşmaz olan keyfî işlemleri üzerinde, kent ahalisinin

32 Kulischer, *a.g.e.*, c. I, s. 324.

bazı sınırlamalar sağlayabildiği ülkelerde durum doğal olarak daha iyiydi. Örneğin, 1127 yılında Flander'de Saint-Omer kentinin burgluları, Alsace Kontu Thierry'den para basma hakkını, bağış yoluyla elde ettiler. Bu hak bir yıl sonra geri alındı.[33] Ancak buna rağmen, bu durum küçümsenmemesi gereken bir düşünce tarzına tanıklık eder ve bunun sonucu olarak Flander parası, her ne kadar bütün ortaçağ paralarına musallat olan genel bozulmadan kendini kurtaramadıysa da, görece üstünlüğü açısından, her zaman öne çıkmıştır. Ren bölgesinde yaygın olarak kullanılan Köln dinarları, aynı şekilde, onikinci ve onüçüncü yüzyıllarda dikkate değer bir kararlılık göstermiştir.[34] İngiltere'de para basma hakkı yalnızca krala aitti ve İngiliz parası, kıtada bu hakkı büyük lordların zorla ele geçirmesi sonucu ortaya çıkan kötü uygulamalardan daha az etkilenmiş ve kalitesini daha iyi korumuştur.

Bu zorla ele geçirmeye karşı monarşi doğal olarak ilk fırsatta tepki gösterdi. Almanya ve İtalya'da onüçüncü yüzyıldan itibaren monarşinin gücünün azalması, bu bağlamda olduğu gibi başka açılardan da onu, krallık haklarına yeniden sahip olma konusunda tüm isteklerinden yoksun bırakıyordu, ve gerçekten de bu hakların giderek daha çoğunu bir lordlar ve kentler kalabalığına terk etmesine karşılık, Fransa'da Philip Augustus'un saltanatıyla birlikte krallığın gücü düzenli bir şekilde yeniden artmaya başladı. Krallığın paraya ilişkin hakları, herhangi bir başka ülkeden daha çok burada, feodal baronlarca ele geçirilmişti. Capetler hanedanı'nın ilk yıllarında (onuncu yüzyılın sonu ile onbirinci yüzyılın başları – ç.n.), yaklaşık 300 vasal, para basma hakkını kendine maletmişti ve yeterli gücü bulduğunda bu hakkı geri alabil-

33 A. Giry, *Histoire de la ville de Saint-Omer*, s. 61.

34 W. Havernick, *Der Kölner Pfenning im XII und XIII Jahrhundert*, Stuttgart, 1930.

mek krallığın en değişmez amaçlarından birisi olmuştu. Bu amaçla öylesine başarı sağlandı ki, ondördüncü yüzyılın başında, kendi darphanelerine sahip olabilen feodallerin sayısı yaklaşık otuzdan fazla değildi ve 1320-21'de Uzun Philip, bütün krallıkta tek bir paranın egemen kılınması gibi zamansız bir projeyi biçimlendiriyordu.[35]

Paraya ilişkin krallık haklarının yeniden kazanılmasında krallar yalnızca egemenlik endişeleriyle hareket etmişlerdi. Feodal hak sahiplerinin kötüye kullanmalarına bir son vermek ve paranın standardını korumak düşüncesi onlara öylesine yabancıydı ki, para basma hakkını yalnızca en değerli gelir kaynaklarından birisi olarak ele alıyorlardı. Böylece para basma hakkı bir kere daha krallığa ait bir hak olunca, öncekinden çok daha fazla istikrar sağlamadı. Tedavüle çıkarılan paraların kalitesi, bir hükümdarın döneminden bir başkasının dönemine daha da kötüleşiyordu. Paranın gerçek değeri sürekli olarak düşerken, krallığın ihtiyaçlarıyla uyumlu olarak paranın nominal değerinin korunması için emirname üstüne emirname yayımlanıyordu. Kralın borçlu ya da alacaklı olmasına göre paranın değeri azaltılıyor ya da artırılıyordu. Bu konuda Güzel Philip yalnızca var olan bir uygulamaya boyun eğiyordu. Paranın değerindeki sürekli dalgalanmalar ve dolaşımdaki müzmin düzensizlik, eğer kendi çağımız, başka nedenlerle de olsa, aynı derecede ağır düzensizlik örneklerini bize sunmamış olsa, ticaretin mümkün olmaması gerektiğini düşünmeye bizi yöneltebilirdi.

İlkel para basma teknikleri, karışıklığı yalnızca artırıyordu, çünkü bu teknikler, darphaneden çıkan madeni paralarda aynı ağırlık ve ayarı sağlamak konusunda yetersiz kalıyordu. Dolayısıyla bu durum, tırtıklayıcılara tedavüldeki paradan ürünlerini devşirmek için kolaylık sağlıyor; canlı

35 P. Lehugeur, *Histoire de Philippe le Long*, s. 368 (Paris, 1897).

canlı kaynatılmak ihtimali kalpazanları, kendileri açısından böylesine elverişli bir durumdan yararlanma iğvasından alıkoymuyordu.

Onikinci yüzyılın sonundan itibaren tedavüldeki paranın düzensizliği öyle bir noktaya ulaşmıştı ki, bir reform kesinlikle zorunlu olmuştu. Bu konudaki girişimin, çağın en büyük ticarî merkezi olan Venedik'ten gelmiş olması önemlidir. 1192 yılında doge Henry Dandolo, burada tamamen yeni bir paranın, iki gram gümüşten biraz daha ağır ve 12 eski dinar değerindeki *gross* ya da *matapan*'ın basılmasını sağladı. Bu *gross* bir Karolenj sou'suna eşitti; şu farkla ki, özgün olarak bir hesap parası olan sou, artık gerçek bir para oluyordu. Şarlman'ın sistemi terk edilmedi ve yeni icat, madeni paralarda eski sistemin ölçüsünü korudu. Yeniliğin getirdiği tek şey, dinarın yeni dinarla ya da eski sou'ya tastamam eşit olan kendisinin oniki katı değerindeki (*grossus* adı buradan gelir) bir sikke ile değiştirmek için dinarın sürekli değer kaybetmesinden yararlanmak oldu. Sou, şimdi bir görüntü olmaktan çıkıyor ve tedavüldeki nakit paranın ayrılmaz bir parçası oluyordu. Başka bir deyişle, yeni sistem eskisine, onun metal değerine oniki kat eklemek dışında, sadık kalmış oluyordu. Eski dinar ortadan kaldırılmadı; *gros*, ticarette kullanılan para olarak onun yanıbaşında yerini aldı ve uygulamada dinarı bozuk para mertebesine düşürdü.

Venedik *gros*'u tüccarın ihtiyacına öylesine iyi cevap verdi ki, Lombardiya ve Toskanya'nın bütün kentlerinde derhal taklit edildi. Ancak Alpler'in kuzeyinde de, artık tahammül edilmez bir hale gelen paraların değerini düşürme işlemlerine bir çözüm getirme girişimlerinde bulunuldu. Durumun en kötü göründüğü Almanya'da (adını ilk önce basıldığı Swabia'daki Halle kentinden alan) *Heller*, ağırlık ve saflık bakımından eskisinden daha iyi olan yeni bir dinarı

tedavüle sokmuş oldu. İngiltere'de onikinci yüzyıl sonunda ortaya çıkan madeni para *sterling* de geliştirilmiş bir dinardı. Bununla birlikte, İtalyan örneğinden ilham alan Fransa, gerçek çözümü bulan ülke oldu. IX. Louis 1266 yılında *gros tournois (grossus denarius turonensis)*'yu buldu. Bir süre sonra buna, *gros tournois*'dan bir çeyrek kadar daha değerli olan, *gros parisis* katıldı. Bu iki madeni para, aynı dönemde, şövalye edebiyatının, Gotik sanatın ve kibarlığın Fransa'dan yayılması gibi, derhal bütün Avrupa'ya yayıldı. Bu yayılmada, adı geçen madeni paralara bir uluslararası nakit payesi kazandıran Champagne panayırları, kuşkusuz önemli bir rol oynadı. Bu paralar hemen Flander'de, Brabant'da, Liege'de ve Lorraine'de basıldılar. Almanya'da *Groschen* olarak bilinen *gros tournois*, 1276'dan itibaren Moselle Vadisi'nde görüldü; onüçüncü yüzyılın sonundan önce Köln'e ulaştı ve oradan Kuzey Felemenk'e olduğu gibi Ren'in ötesindeki tüm Alman topraklarına yayıldı.

Onüçüncü yüzyılın sonlarında geliştirilen ve aynı şekilde derhal Almanya ve Felemenk'de taklit edilen İngiliz madeni parası sterling'in talihi, *gros tournois*'nın harikulâde iyi talihine hemen hemen eşit oldu. Böylece bu gros'ların ortaya çıkışıyla paranın tarihinde yeni bir dönem açıldı. Karolenj sisteminden bir kopuş söz konusu değildi, bu yalnızca parayı ticaretin isterlerine uyarlama girişimiydi. Ve kısa sürede altın madenî paralara dönülmüş olması, artan ihtiyaçları açısından ticarete yeterli bir değişim aracı sağlama zorunluluğunun bir başka delilidir.

Onbirinci yüzyıldan itibaren Akdeniz ticareti, Bizans ve Arap altın sikkelerini önce İtalya ve daha sonra da Alpler'in kuzeyinde yaymaya başlamıştı. Ancak, bezant ya da marabotin adıyla bilinen bu altın sikkeler, bunları ellerine geçirenler tarafından biriktiriliyor ve yalnızca olağanüstü masrafları gerektiren durumlarda bir ödeme aracı olarak

kullanılıyordu.[36] Örneğin, 1071'de, Hainault Kontesi Richilda, Checigny'deki mülkünü 500 altın bezant gibi muazzam bir meblağ karşılığında Saint-Hubert Manastırı'nın reisine rehnediyordu.[37] Her ne kadar İtalyan denizcileri Doğu ile olan ilişkilerinde bunun avantajını erken keşfetmiş ve bu paranın kendi ülkelerine girmesini arzu etmiş olsalar da, bu dönemde, olağan ticarî işlemlerde altın kullanıldığı pek görülmüyor.

II. Frederick 1231 yılında Sicilya'da, pek beğenilen altın Augustale'yi bastırdı. Bunlar ortaçağ sikkelerinin *şaheseridirler,* ancak hiçbir zaman Güney İtalya'nın sınırlarının ötesine geçememişlerdir. 1252 yılında Floransa'da, üzerlerinde kentin amblemi olan zambak figürü basılı olduğu için böyle adlandırılan ilk florinlerin *(florino d'oro)* çıkarılmasıyla Avrupa'da altın paraların yayılmasının yolu açılmış oldu. Bunu bir süre sonra Cenova izledi ve 1284'te Venedik, kendi duka ya da *zechin*'iyle, florinin bir kopyasını tedavüle çıkardı. Bu iki güzel madeni para, 3,5 gram geliyor ve aynen gros'un bir sou'nun değerine eşit olması gibi, bir gümüş *gros* pound'un değerine eşit bulunuyorlardı. Böylece altın pound'un sunuluşuyla pound, sou gibi, bir hesap parası olmaktan çıkarak, gerçek bir para olmaya başlıyordu. Karolenj döneminde fiilen tedavülde bulunan biricik para olan dinar, bundan böyle yalnızca küçük işlemlerin sikkesi oluyordu. Sekizinci yüzyılda Akdeniz'in kapanması, uzun bir

---

36 Sikke dolaşımının canlanmaya başlamasından önceki altın kullanımı konusunda M. Bloch, *Le problème de l'or au Moyen Age, Annales d'histoire, économique et social*, 1933, s. 1 ve dev. bakınız. Yazar, bazı prenslerce, yabancı altın paraların taklit edildiğini vurgulamaktadır. Ancak bu paraların ticarî dolaşımda yer aldığına ilişkin hiçbir iz yoktur ve bunlar esas olarak büyük, yani olağanüstü durumlardaki ödemeler ve borçlanmalar için kullanılmış gibi görünmektedir.

37 *La chronique de Saint Hubert, dite Cantatorium*, ed. K. Hanquet, s. 68, (Brüksel, 1906).

dönem için, Batı Avrupa'ya gümüş paraları kabul ettirmişti; şimdi bu denizin açılışı, altın sikkelerin oradaki eski rolünü yeniden üstlenmesine olanak veriyordu.

İtalya'nın ekonomik gelişmesi, gros'u yaratma konusundaki öncülüğü kadar, altın bir sikkeyi yaratma konusundaki öncülüğü için de yeterli bir açıklamadır. Ancak her iki durumda da, Avrupa onun bu örneğini izlemekte gecikemezdi ve altın konusundaki taklit, gros'un taklidinden daha da hızlı oldu. Bu gerçek, hiç kuşkusuz ticarî ilişkilerin artan gelişmesine bağlanabilir. Muhtemelen 1266'da, yani *gros tournois*'nın ilk kez göründüğü yıl, IX. Louis, Alpler'in kuzeyinde tedavüle girecek ilk altın dinarı bastırıyor ve kendisini izleyenlerin yönetiminde, zengin bir altın para üretimi kesintisiz olarak bunu izliyordu. Ondördüncü yüzyıl boyunca, böylece başlatılan hareket bütün kıtaya yayıldı. İspanya'da düzenli altın sikkeler, Kastil'li IX. Alfonso dönemine (1312-50) kadar geri gider; imparatorlukta öncülüğü 1325 yılında Bohemya yaptı; İngiltere'de III. Edward 1344'te altın bir florin bastırdı. Ticaretin pek etkin olduğu Flander'in çeşitli kesimlerinde, Flander'de Louis de Neves döneminde, 1337'den önce, Brabant'da II. John döneminde (1312-55), Liege'de Engelbert de la Marck döneminde (1345-64), Hollanda'da V. William döneminde (1346-89) ve Guelders'de III. Renaud döneminde (1343-71) olmak üzere altın sikkeler basıldı.

Gros'un ve altın paranın yaratılışı, parasal dolaşımı yeniden daha sağlıklı bir duruma kavuşturdu, ancak karşı karşıya bulunduğu kötüye kullanmalar hâlâ sürüyordu. Krallar ve büyük lordlar paraların ayarını bozmaya ve bunlara keyfî değerler vermeye devam ediyorlardı. Paranın değeri hâlâ alçalan bir eğri çiziyordu. Genel politika, malî çıkarları ekonomik çıkarlara feda ediyor ve bu konuda daha iyi bir anlayış için ondördüncü yüzyılda Nicholas Oresme tarafından

yapılan çağrı, sağır kulaklara çarpmaya mahkûm bulunuyordu. Hükümetlerin gerçek bir parasal yönetimin ilkelerini izlemeye başlamaları için daha pek çok yüzyıl geçmesi gerekiyordu.

4. Kredi ve Para Alış-Verişi[38]

Ticarî gelişmeyi, ilki takas *(Naturalwirtschaft)*, ikincisi para *(geldwirtschaft)*, üçüncüsü kredi *(kreditwirtschaft)* olarak

38 Bibliyografya: L. Goldschmidt, *a.g.e.*, s. VIII; M. Postan, *Credit in Medieval Trade*, bkz. *The Economic History Review*, c. I (1928); R. Génestal, *Le rôle des monastères comme établissements de crédit*, Paris (1901); L. Delisle, *Les opérations financieres des Templiers*, Paris, (1889); H. Van Werveke, *Le mort-gage et son rôle économique en Flandre et en Lotharingie*, bkz. *Revue Belge de philol. et d'histoire*, c. VIII (1929); G. Bigwood, *Les financiers d'Arras, a.k.*, c. III (1924); R.L. Reynolds, *The Merchants of Arras, a.k.*, c. IX (1930); H. Jenkinson, *A Moneylender's Bonds of the Twelfth Century*, bkz. *Essays in History Presented to R. Lane Poole*, ed. H.W.C. Davis, Londra, (1927); G. Bigwood, *Le régime juridique et économique du commerce del'argent dans la Belgique du Moyen Age*, Brüksel, 1921-22, 2 c. (Belçika Akademisi'ne sunulmuş çalışma); S.L. Peruzzi, *Storia del commercio e dei banchieri di Firenze* (1200-1345), Floransa, 1868; A. Sapori, *E crise delle compagnie mercantili dei Bardi e dei Peruzzi*, Floransa, 1926; Aynı yazar, *Una compagnia di Calimala ai primi del trecento*, Floransa (1932); Aynı yazar, *I libri di commercio di Peruzzi*, Milan, 1934; A. Ceccherelli, *Le scritture commerciale nelle antiche aziende iorentine*, Floransa, 1910; E.H. Byrne, *Commercial Contracts of the Genoese in the Syrian Trade of the XII'th Century*, bkz. *The Quarterly Journal of Economics*, c. XXXI (1916); A.E. Sayous, *Les opérations du capitaliste et commercant marseillais Etienne de Manduel, entre 1200 et 1230*, bkz. *Revue des Questions historiques* (1930); Aynı yazar, *Les transformations des méthodes commerciales dans l'Italie médiévale*, bkz. *Annales d'histoire économique et sociale*, c. I, 1929; Aynı yazar, *Dans l'Italie médiévale a l'intériur des terres; Sienne de 1221 à 1229, a.k.*, c. III (1931); Aynı yazar, *Les méthodes commerciales de Barcelone au XIII siècle*, bkz. *Estudis universitaris catalans*, c. XVI (1932); Aynı yazar, *Les mandats de Saint Louis sur son trésor*, bkz. *Revue Historique*, c. CLXVII (1931), F. Arens, *Wihelm Servat von Cahors als Kaufmann zu London*, bkz. *Vierteljahrschrift für Social und Wirtschaftsgeschichte*, c. IX (1913); W.E. Rhodes, *The Italian Bankers in London and their loans to Edward I and Edward II*, bkz. *Owens College Essays*, Manchester (1902); W. Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, Leipzig, (1911); A. Sayous, *Les Juifs ont-ils été les fondateurs du capitalisme moderne?*, bkz. *Revue économique internationale* (1932); W. Endemann, *Studien in die romanischkanonistiche Wirtschafts-und Rechtslehre*, Berlin (1874-83), 2 c.; F. Schaub, *Der Kampf gegen den Zinswucher, ungerechten Preis und unlauteren Han-*

birbirini izleyen üç aşamaya ayıran kuram uzun bir süre rağbet görmüştür. Bununla birlikte, olguların incelenmesi, bunun gerçek hayatta bir temeli olmadığını, yalnızca ekonomik tarihin incelenmesini çoğu kez etkilemiş sistemleştirme tutkusunun bir başka örneğini ortaya koyduğunu çoktan açıklamış olmalıdır. Kredinin artan oranda önemli bir rol oynadığı tartışma götürmezken, onun bütün dönemlerde işbaşında olduğunun gözlenebileceği de aynı derecede doğrudur. Bu bağlamda aralarındaki fark, niteliksel değil, yalnızca nicelikseldir.[39]

Doğal olarak, Ortaçağların tarımsal döneminde, profesyonel bir tüccar sınıfının var olmadığı ve arasıra yapılan ticaretin de dağınık olduğu bir çağda gelişmesi mümkün olmayan, kelimenin gerçek anlamında bir ticarî kredi sorunu söz konusu olamazdı. Bununla birlikte diğer yandan, pazarları olmayan kırsal bir ekonomi temeline dayalı bir toplumun ihtiyaçlarıyla sınırlı olsa da, kredi hareketlerinin, her şeye rağmen önemlice olduğu açıktır. O kadar ki, tüm toplumsal örgütlenmenin temeli olan bu toprak sahibi aristokrasinin, kredinin yardımı olmaksızın kendini sürdürmüş olmasını kavramak gerçekten zordur. Aslında kredi yoluyladır ki toplum, belirli aralıklarla içine düştüğü kıtlık felâketlerini aşmayı başarabilmiştir.

---

del, Freiburg, (1905); H. Pirenne, *L'instruction des marchands au Moyen Age*, bkz. *Annales d'histoire économique et sociale*, c. I, (1929); A. Schiaffini, *Il mercante Genovese del dugento*, bkz. *A compagna* adlı dergi, 1929; F. Rörig, *Das alteste erhaltene deutsche Kaufmannbüshlein*, bkz. *Hansische Beitrage zur deutschen Wirtschaftgeschichte*, Breslau (1928); F. Keutgen, *Hansische Handelsgesellchaften vornehmlich des XIV Jahrhunderts*, bkz. *Virteljahrschrift für social-und Geldausleiher im Mittelalter*, bkz. *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung* (1908); A.P. Usher, *The Origins of Banking, The Primitive Bank of Deposit*, bkz. *The Economic History Review*, c. IV (1934).

39 "Genel olarak varlığı yadsınmış olan satış kredisi, gerçekte, ortaçağ ticaretinin mali temelini oluşturmuştur. Öteki kredi biçimlerine gelince, bunların varlığından hiçbir zaman kuşku duyulmamışsa da işlevleri yanlış yorumlanmıştır." Postan, *a.g.y.*, s. 261.

Dönemin kaçınılmaz faizcisi Kilise idi. Kilise'yi birinci derece bir malî güç yapan nakte çevrilebilir sermayeye sahip olduğunu daha önce görmüştük. Vakayinameler, şamdanlar, buhurdanlar, azizlerden kalan yadigârlar, değerli madenlerden yapılmış kutsal kaplar, o her şeyden güçlü azizlerin yeryüzündeki temsilcilerine inanan, (azizlerin tavassutu en garantili bir şekilde onların hizmetkârlarına karşı cömert davranmakla sağlanabiliyordu), dindarlarca bol bol bağışlanan büyük küçük hediyelerle yüklü manastırların zenginliğini anlatan ayrıntılarla doludur. Az çok üne sahip her kilise böylelikle, *yalnızca ayinlerin ihtişamını artırmakla* kalmayan fakat bunun yanısıra muazzam bir sermaye birikimi oluşturan zenginlikleri elinin altında bulunduruyordu. İhtiyaç halinde elindeki birkaç parça kuyumcu işini eritip, elde edilen madeni, komşu darphaneye göndermek, aynı miktar parayı elde etmek için yeterliydi ve bu iş, manastırların yalnızca kendi adına değil fakat başkalarının hesabına da başvurdukları bir uygulamaydı. Eğer bir piskopos, ister bir mülk alımında, isterse kraliyet hizmetinde olağanüstü bir ödeme yapmak durumunda kalırsa, yardım için kendi piskoposluk bölgesindeki manastırlara başvuruyordu. Bu tür borçlanmaların sayısız örnekleri vardır. Örneğin, Liege Piskoposu Otbert, 1096 yılında Bouillon ve Couvin şatolarını satın aldığında, bu işlemin masraflarını karşılayan, piskoposluk bölgesinin kiliseleri olmuştu.[40]

Ancak her şeyden önce kıtlık zamanlarında manastır hazineleri göreve çağırılıyordu. Bunlar, yedekleri tükenen ve geçinmek için zorunlu malzemeyi nakitle satın almak zorunda kalan komşu lordlar için bir kredi kuruluşu rolü oynuyorlardı. Borç alanın, borcun ödenmesini garanti etmek üzere bir toprak parçasını rehin etmesi karşılığında gerekli

40 H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, c. I, 5'inci baskı, s. 139.

ödemeyi yapıyorlardı. Rehin edilen mülkün geliri, anaparanın geri ödenmesine katkıda bulunuyorsa buna "canlı rehin" *(vif gage)*, gelirler asıl borçtan düşülmeksizin krediyi verene gidiyorsa buna da "ölü rehin" ya da *mortgage* deniyordu. Her iki halde de murabaha yasağına saygı gösteriliyordu, çünkü aslen borç verilen para kendiliğinden faiz getirmiyordu.

Onüçüncü yüzyıl ortalarına kadar pek çok sayıda olan bu tür işlemlerde verilen borçlar yalnızca tüketim için verilen borçlar oluyordu; yani bu tür borçlanmalar acil bir ihtiyacın sonucu olarak yapılıyor, sağlanan para derhal harcanıyor ve böylece ödünç alman her miktar tam anlamıyla bir kaybı temsil ediyordu. Dinsel nedenlerle murabahayı yasaklayan Kilise, böylelikle, erken Ortaçağların tarımsal toplumunda bir işaretçi görevi yapmış oluyordu. Antik dünyanın pek ağır bir şekilde sıkıntısını çektiği tüketim borçları derdinden onu kurtarmış oluyordu. Hıristiyan hayırseverliği, burada karşılıksız ödünç verme ilkesini alabildiğine uygulayabiliyordu; *mutuum date nihil inde sperantes* kuralı, paranın henüz bir zenginlik aracı olmadığı ve onun kullanımında herhangi bir karşılık beklemenin bir çeşit zorla alma telâkki edildiği bir dönem için fevkalâde uygundu. Ancak canlanan ticaret, mütedavil sermayenin verimliliğini fark ederek, insanları tatminkâr bir çözümünü boşuna aradıkları sorunlarla karşı karşıya bıraktı. Tam Ortaçağların sonuna kadar toplum, dinsel ahlâk ile iş hayatının uygulamalarının doğrudan karşı karşıya geldiği, korkunç murabaha sorunuyla hırpalanmaya devam etti. Daha iyi bir çözüm bulunamadığı için toplum, uzlaşmalar ve birtakım önlemlerle oyalandı durdu.

Kaynaklarımızın kıtlığı, ticarî kredinin ilk kez hangi şartlar altında başladığını keşfetmemizi olanaksız kılıyor; bununla birlikte daha onbirinci yüzyılda mütedavil sermayeye sahip çok sayıda tüccarın var olduğunda kuşku yoktur.

1082 yılında Saint-Hubert Manastırı reisine bir mülk satınalabilmesi için gerekli olan parayı veren Liegeli tacirler bu türdendi.[41] Her ne kadar taraflar arasındaki sözleşmeye ilişkin hiçbir şey bilmiyorsak da, bu ödünç verme işleminin karşılıksız olduğunu düşünmek mümkün değildir. Borcu verenler, elbette, karşılık olarak saydıkları yeterli avantajlar karşılığında buna razı olmuşlardır ve herhangi bir şekilde faiz almaktan kaçınmış olduklarına inanmak zordur. Her halde, faiz uygulaması, onikinci yüzyılın ortasında bütün şiddetiyle ortaya çıkmış görünmektedir. Saint-Omerli William Cade'nin (1166 yılı dolaylarında ölmüştür) aynı zamanda eşya ve para ticaretini birlikte yürüttüğünden kuşku duymamamıza yetecek, bu kişinin iş hayatına ilişkin yeterli veriye sahibiz. Onu, İngiliz manastırlarından, koyunların yününü peşin satın alarak gerçek kredi işlemleriyle uğraştığını görüyoruz ve böyle davranmakla yalnızca çağının bütün büyük tacirlerinin başvurdukları yola uymuş olduğunda hiç kuşku yoktur. Üstelik, baharat, şarap, yün, kumaş ve öteki malların toptan ticaretinde alım ve satımların kredi ile yapıldığına ilişkin deliller de yok değildir.

Parasal dolaşımın yetersizliği, normal olarak kredi işlemlerinden yararlanılmış olması varsayımı dışında, büyük çaplı ticaretin gerçekleştirilmesinin mümkün olabileceğini kavramayı olanaksız kılmaktadır. Kredi kullanımı konusunda, ekonomik ilerlemenin kıtadan çok daha önce başladığı İtalya, kusur bulunamayacak deliller sunmaktadır. Daha onuncu yüzyılda Venedikliler, deniz ticareti girişimlerine para yatırıyorlardı ve Cenova ile Pisa kendilerini denizciliğe adar adamaz, çok sayıda soylu ve burg'lu, sermayelerini denizde riske sokmayı göze alıyorlardı. Bu işe yatırılan miktarların küçük oluşu, bu yatırımların önemi konusunda

41 *Chronique de Saint-Hubert*, ed. Hanquet, s. 121.

gözümüzü bağlamamalıdır. Riski dağıtabilmek için insanlar, her seferinde çeşitli gemilerde "paylara" sahip oluyorlardı. Onikinci yüzyılda çoktan gelişmiş olan *commenda*, ticarî kredinin oynadığı rolü çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Borç veren *(commendator)*, sağlanacak kârlardan alacağı paya (genellikle dörtte üç) karşılık, borcu alanın denizaşırı alanlarda kullanacağı bir miktar sermayeyi sağlıyordu.[42] Ceneviz belgelerinin, onikinci yüzyıldan itibaren var olduğunu gösterdiği deniz sigortası da bir başka kredi uygulamasıdır. O zamandan sonra bunun aldığı çok çeşitli ve değişik biçimleri anlatabilmek için, burada mümkün olduğundan çok daha fazla, ticaret hukukunun alanına girmek zorunlu olacaktır. Deniz sigortasının ilk gelişmeleri, İtalyan ve özellikle Cenevizli gemi sahiplerine bağlı görünmektedir. Bunlar kanalıyladır ki sigorta, deniz ticareti uygulamalarından, genel malî uygulama alanına yayılmıştır.

Kara ticaretiyle uğraşan şirketler, deniz ticaretinde ortaya çıkanlardan daha yavaş gelişmişlerdir. Ancak, onikinci yüzyılda, İtalya'nın bütün ticarî kentlerinde bunlar tüm güçleriyle ortaya çıkmışlardır. Akreditif (itibar mektubu) de o zaman düzenli olarak kullanılıyordu; bunların Champagne panayırlarında yer alan ticarî faaliyetlerde ne denli kaçınılmaz bir rol oynadıklarını görmüş bulunuyoruz. Taahhüt belgeleri ki poliçe de bunlar arasından gelişmiştir, İtalya ve Güney Fransa'da olduğu gibi ya noterler ya da Flander'de olduğu gibi belediye kâtiplerince düzenleniyordu.

Kredi araçlarının gelişmesi, tacirler arasında okuma-yazma bilinmesini zorunlu kılar. Hiç kuşkusuz burjuvazinin çocukları için ilk kez açılan okulların nedeni ticarî faaliyetti. Başlangıçta bu çocuklar ticarî yazışmalarda zorunlu olan Latince'nin ilk esaslarını öğrenmek için bütünüyle manastır

42 Byrne'e göre, onikinci yüzyılda Ceneviz şirketlerinin normal kârı %25'i buluyordu.

okullarına bağlı kalmak zorundaydılar. Ancak açıktır ki bu okulların ne havası ne de örgütlenişi, ticarî hayata atılacak kişilere gerekli olan pratik bilgilere öğrencilerin kendilerini yeterince vermelerine elverişliydi. Böylece onikinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentler, Ortaçağlarda lâik bir eğitimin başlangıç noktası sayılabilecek küçük okullar açmaya başladılar. Kuşkusuz ruhban, şimdiye kadar bütünüyle kendi tekelindeki bir alana kilise dışı bir gücün müdahalesine karşı çıktı. Her ne kadar toplumsal hayat için kaçınılmaz hale gelmiş olan bu yeniliğe bir son vermeyi başaramadılarsa da, hemen hemen her yerde, kent okullarının yönetimine kendi ilâhiyatçılarını sokmayı başardılar ama kent otoriteleri öğretmenleri aday gösterme hakkını yine de korudular.

Onüçüncü yüzyılda uluslararası ticaretle uğraşan tacirlerin çoğunluğu, kuşkusuz oldukça ileri bir eğitime sahiptiler. Özel senetlerde Latince'nin yerini ulusal dillerin alması, elbette büyük ölçüde onların girişimlerinin bir sonucuydu. Herhalde bu uygulamanın, ekonomik olarak en gelişmiş ülkelerde, yani İtalya ve Flander'de başladığını kaydetmeye değer. Fransızca hazırlanmış en eski imtiyaz belgesi, Flander'de yazılmıştı. İtalya'da yazı, ticarî hayatın öylesine bir parçası haline gelmişti ki, onüçüncü yüzyılda, tacirlerin muhasebe kayıtları tutmasının, zorunlu olmasa bile, yaygın olduğu görülmektedir. Ondördüncü yüzyılın başından itibaren bu uygulama bütün Avrupa'da yaygınlaşmıştı. Montauban'daki Bonis kardeşlerin muhasebe defterleri 1338 yılından başlar;[43] Forcalquier'deki Ugo Teralh'mkiler ise 1330-32 yıllarını kapsar.[44] Almanya'da, başkaları arasında, günümüze kadar gelen-

43 E. Forestie, *Le livre de comptes des frères Bonis, marchands montalbanais du XIV siècle* (Paris-Ausch, 2 c., 1890-93).

44 P. Meyer, *Le livre journal de maître Ugo Teralh, notaire et drapier à Folcalquier* (1330-32), bkz. *Notices et extraits des manuscrist de la Bibliotèxque Nationale*, c. XXXVI (1898).

ler, Rostock'lu Johann Tölner'in *Handlungsbücher*'i,[45] Hamburglu Vicko von Geldernsen[46] ve Lübeck'li Hermann ve Johann Wittenborg'unkiler[47] ve hepsinden daha eski olan yine Lübeck'li Warendorplarınkilerdir.[48] Onüçüncü yüzyılın başında Leonardo Pisano (Leonardo Fibonaci) tacirlerin kullanımı için bir aritmetik broşürü hazırlamıştır.

Yabancı dil bilmek de şüphesiz iş adamları arasında yaygındı ve ekonomik işlerde Fransızca, bugün İngilizce'nin oynadığına benzer bir rol oynuyordu. Bunun oluşumunda elbette Champagne panayırlarının büyük etkisi oldu. Bu dili öğretmek için, ondördüncü yüzyılın ortalarında Bruges'de yayımlanmış birkaç küçük konuşma kitabı zamanımıza kalmıştır.[49] Fransızca'nın yanısıra Latince de, özellikle Romen ve Cermen halklar arasında, uluslararası bir dil olma işlevini yerine getirmeye devam etmiştir.

Eğitimin gelişmesi, kredinin gelişimiyle yakından ilgili görünmektedir ve İtalya örneğinin ortaya koyduğuna göre, kredi alanındaki gelişme arttıkça, eğitimdeki bu ilerleyiş de daha hızlı olmuştur. Günümüze kadar korunmuş olan ticarî belgeler, uzun dönemli ödemelerin çok yaygın olduğunu göstermektedir; yukarda anılan muhasebe defterlerine gelişigüzel bir bakış bu gerçeği açıklar. Bundan başka, bu defterler yalnızca perakende ticaretle ilgilidir. Toptan işlemler-

---

45 K. Koppmann, *Johann Tölners Handlungsbuch von 1345-1350* (Rostock, 1885).

46 H. Nirrnheim, *Das Handlungsbuch Vickos von Geldernsen*, (Hamburg-Leipzig, 1895).

47 C. Mollwo, *Das Handlungsbuch von Hermann und Johann Wittenborg*, (Leipzig, 1901).

48 F. Rörig, *Hansische Beitrage*, bkz. dipnot 38'deki bibliyografya. Bruges için yalnızca Collard de Marke'nin (1366-9) muhasebe defterinin bazı bölümleri korunabilmiştir. R. de Roover, *Considérations sur le livre de comptes de C. de M.*, bkz. *Bulletin d l'école supérieure de commerce Saint-Ignace à Anvers* (1930).

49 *Le livre des métiers de Brugies et ses dérivés. Quatre anciens manuels de conversation*, ed. J. Gessler (Bruges, 1931).

le ilgili benzer belgeler kuşkusuz daha çarpıcı olacaktır. İngiltere'de yüzlerce balya yün satın alan tacirlerin, bu yünden yapılan kumaşı satmadan, yünün parasını ödemiş olmalarını düşünmek olanaksızdır. Üstelik, büyük tacirlerin birbirleriyle sürekli alacak ve borç ilişkisi içinde olduğu sonucunu doğrulayacak yeterli delillere sahibiz. Aslında, Ortaçağlarda ticarî krediye ihmal edilebilir bir işlev atfetmek neredeyse âdet olmuşsa da, biz aksine, onun çok ağır basan bir rol oynadığını kabul etmek zorundayız.

Ticarî kredi, elbette, bütün ülkelerde aynı ölçüde gelişmiş değildi. Flander ve her şeyden önce İtalya'ya göre, Almanya'nın Ren ötesinde kalan kesimlerinde çok daha az yaygındı ve çoğu kez yapıldığı gibi, Almanya'ya bakarak bunu bütün Avrupa'ya genellemek bir yöntem yanlışıdır. Belirli bir olayın boyutlarını anlamak için onu görünümlerinin en güçlü olduğu yerlerde incelemelidir. Büyük Flander ve İtalyan kentlerinin ekonomik faaliyeti, Main üzerindeki Frankfurt gibi ikinci derecedeki kentlerin faaliyetine indirgenemez. Ortaçağlarda ticarî kredinin önemini, onu günümüzle, hatta onbeşinci yüzyıl sonuyla karşılaştırarak abartmak da aynı derecede kabul edilemez. Ticarî kredi, zorunlu olarak, Batı'da Atlantik kıyıları, Doğu'da Akdeniz, Karadeniz ve Baltık kıyılarıyla çevrilmiş bir iktisadî bölgenin sınırları içinde faaliyette bulunmak durumundaydı. Böyle olunca, büyük devletlerin gücüyle ayakta tutulmuyordu ve daha sonra görünecek nedenlere bağlı olarak, endüstri üretiminin örgütlenişini hiç de ciddi bir şekilde etkilemeye muktedir değildi.

Ticarî kredi, kullanıma hazır mütedavil sermayenin yalnızca bir kısmını seferber edebildi. Çok daha büyük bir kısmı, kamusal makamlara ya da bireylere borç vermede kullanılıyordu. Ortaçağların bankacılık işlemleri esas olarak ödünç vermek işlemleriydi ve bu dönemdeki para ticareti

tarihinin hemen hemen tümü bu işlerle ilgilidir. Bu ticaretin kendisi, onbir ve onikinci yüzyıllardaki ticarî canlanışın bir sonucudur yalnızca. Ortaçağın ilk bankerlerinin bazısı, farklı paralar kullanılmasının bir sonucu olarak çok erken tarihlerde ortaya çıkan ve her türlü kontrolden bağımsız bir mesleğin uygulayıcıları olarak hızla zenginleşen kambiyocuların (cambitores) torunları, sayıları çok daha kabarık olan diğerleri ise, başkalarına borç vererek fazla sermayelerine bir kullanım alanı bulan büyük tacirlerdi. Ayrıca bankacılığın hiçbir zaman, deyim yerinde ise üzerine aşılanmış olduğu eşya ticaretinden bütün bütün ayrılmamış olduğu düşünülebilir. Bankacılık yalnızca yedek sermayenin değerlendirilmesinin yollarından birisiydi.

Genel bir kural olarak ortaçağ bankeri hem faizci hem de tacirdi. Onikinci yüzyıl boyunca büyük ticarî servetlerin ortaya çıkışı kaçınılmaz olarak kralların, büyük lordların, aristokrasinin ve hatta Kilise'nin dikkatini çekti. Bunların hepsi, artan ekonomik faaliyet ve daha ileri bir yaşama standardının ürünü olarak masrafların sürekli artışı nedeniyle gelir yetersizliği çekiyorlardı. Onlar için, ihtiyaç duydukları parayı, o para içinde yüzen tacirlerden ödünç almak, topraklarını manastırlara rehin etmek ya da kap kacaklarını darphaneye göndermekten çok daha uygundu. Ve bunların isteklerine tacirler nasıl karşı koyabilirlerdi? Siyasal ve toplumsal etkileri oldukça fazla olan, bu borç alma isteklilerini reddetmek çok tehlikeli olabilirdi. Onların bu gücünün, ellerinde riske sokulan bu paraların geriye ödenmesini tehlikeye düşürebileceği doğrudur; ancak, ödenemeyecek borçları telâfi etmeye yetecek derecede yüksek bir faiz oranı talep edilmesi yeterli bir garantiydi. Her şey hesaba katıldığında, eğer risk büyükse (bu risk acaba, her türlü savaş, deniz kazası, korsan ve soyguncuların söz konusu olduğu uluslararası ticaretteki tehlikelerden daha mı büyük-

tü?) umulan kârlar da o derece çekiciydi. Onüçüncü yüzyıldan itibaren bu kâr umutları, hemen hemen bütün *yeni zenginleri* tahrik etmiş olmalıdır. Açıktır ki, bunların yaptıkları borçlanmalardan yalnızca küçük izler kalmıştır, çünkü geri ödeme yapıldığında tapu senetleri yok edilmiştir. Bize kadar gelmiş olan bilgilerin korunmuş olmasını tamamen rastlantılara borçluyuz ve bunlar az sayıda olmalarına karşın, tacirlerin müşterilerinin emrine tahsis ettikleri geniş kredileri değerlendirmemize olanak vermektedir.

1160'larda William Cade, İngiltere Kralı ve bazı soylulara önemli miktarlarda kredi veriyordu.[50] Ghent'li John Rynvisch ve Simon Saphir, aynı işi John Lackland için yapıyordu.[51] Hemen hemen aynı dönemlerde, Arras, borç para verenleriyle ünlüydü:

> *Atrebatum... urbs... plena*
> *Divitiis, inhians lucris et foenore gaudens.**[52]

Bunların en zenginleri olan Louchard'lar, Felemenk'te efsaneleşmiş bir isim bırakmışlar ve Crespin'ler de hemen hemen buna eşit bir üne sahip olmuşlardır. Bunların zenginliği ve kazanç tutkularının çağdaşları üzerinde bıraktığı izlenimleri Artois şiiri bizler için hâlâ korumaktadır.[53] Onüçüncü yüzyılın başından itibaren Scheldt havzasının bütün

---

50 Bu faaliyetler konusunda, 38 no'lu dipnotta belirtilen H. Jenkinson'un makalesine bakınız.

51 Daha 1176 yılında İngiliz din adamları "Mercatores Flandriae"den önemli miktarlarda borç alıyorlardı. A. Schube, *Handelgeschichte der Romanischen Völker*, s. 393.

(*) "Atrebatum... Servetle.. dolu kazanca tamah eden, faizden haz duyanların kenti.."

52 Guillaume le Breton, *Philipidis, Mon. Germ. Hist. Script.* c. XXVI, s. 321.

53 A. Guesnon, *La satire à Arras a XIII siècle*, bkz. *Le Moyen Age* (1889 ve 1900). Onikinci yüzyılın başında Artois'hların zenginlikleri ve açgözlülükleri nedeniyle sahip oldukları ün konusunda Guibert de Nogent'in *Histoire de sa vie*, ed. . Bourgin, s. 223'e bakınız.

büyük soyluları, kentlerin burjuvalarına borçluydular. Artois'lıların yanısıra Lens, Louai, Tournai, Ghent ve Valenciennes'li burjuvaların borç verenler arasında olduklarını duyuyoruz ve bunlara borcu olanlar arasında Flander Kontesleri Jeanne ve Marguerite, Kont Gui de Dampierre, oğulları Robert ve Jean, Liege Piskoposu, Artois Kontu II. Robert ve pek çok başkaları bulunmaktadır. Borç verilen miktarlar 60'tan 14.000 livre'ye kadar değişmektedir, ancak aynı kişiler sürekli olarak yeniden borçlanmaktadırlar. Gui de Dampierre'in, 1269 yılından 1300 yılına kadar yalnızca Flander kontluğundaki borçları toplam 55.813 livre'ye ulaşmıştır ve başka daha ne kadar borcu olabileceğini ise bilemiyoruz. Borçların ödenmesi genellikle bir yıllık süre içinde ve kimi zaman zengin burjuvaların, kimi zaman Arras'ın ve Bethune'un *avoué*'leri* ve Audenarde Lordu gibi önemli şahsiyetlerin ve de kimi zaman (ki çoğunlukla böyle oluyordu) Bruges kentinin kefalet garantisi altında oluyordu. Kimi zaman da garanti borçlunun gayri menkulünce sağlanıyordu. Kentler de soylular kadar borç almaya hazırdılar. Büyüğü ve küçüğü ile sürekli olarak tacirlerin para çantalarına başvuruyorlardı. 1284 Ekim'inden 1305 Şubat'ına kadar, on ayrı durumda Bruges'ün aldığı borçlar toplam olarak 460.000 livre'ye ulaşıyordu.[54] Dinî kuruluşların ihtiyaçları daha az dikkate değer olmakla birlikte, onlar da sürekli olarak kredi peşinde koşuyorlardı ve Başpiskopos Eudes Regaud'un (1248-69) gezileri sırasında tuttuğu günlük, Normandiya'nın hemen hemen bütün manastırlarının borç içinde olduğunu göstermektedir.

Bu örnekler, ticaretten sağlanan mütedavil sermayenin varlığından doğan kredi işlemlerinin kapsamını açıklamaya

---

(*) Avoué: O dönemde Fransa'da dava vekillerine verilen ad. – ç.n.

54 G. Bigwood, *a.g.e.*, c. I, s. 99.

yeterlidir. Felemenk'in ortaya koyduğu görüntü, farklı yörelerde ekonomik hayatın daha az ya da daha çok etkinlik göstermesine bağlı olarak ortaya çıkan farklılıklarla bütün Avrupa'da tekrarlanıyordu. Her yerde, ona olan talebin artması ölçüsünde para, daha kârlı bir yatırım güvencesi kazanıyordu. Borç verenlerce talep edilen her miktar, basit olarak murabaha ya da modern terimi kullanmak gerekirse faiz şeklinde bir kazanç demekti. Ne belediye kayıtları ne de kişisel ajandalar, nefret uyandırıcı murabaha kelimesi karşısında bir irkilme gösteriyorlar. Ancak, kamuya yönelik belgelerde gerçek başka türlü gösterilmektedir. Borç alan, âdet üzere, sürenin bitiminde, aslında aldığından daha büyük bir miktarı ödemeyi kabul ediyordu ki aradaki fark faizi oluşturuyordu. Özürlü borçlarda (*ad manaium*) kabul edilen borç miktarı, başlangıçta alman miktar kadar oluyordu. Belirlenen ödeme gününde zarar-ziyan (özürler) ödeniyor ve eğer ana para aynı zamanda ödenmezse, borçlu borcunun tümünü ödeyene kadar borç yenileniyordu. Borçlunun belirlenen tarihte borcunu ödeyemeyeceği önceden biliniyor olmalıdır, çünkü burada faiz, gecikme cezası görüntüsü altında gizleniyordu.[55] Genel olarak faiz oranı yüzde 10 ile 16 arasında değişiyordu. Bazen yüzde 5'e kadar düşüyor, bazen de yüzde 24'e ve hatta daha yukarılara çıkıyordu. Söz konusu işin risk derecesi, doğal olarak öngörülen faiz oranını etkiliyordu.

Cade, Louchard, Crespin ve benzerleri gibi Kuzey Avrupalı tacirlerin yürüttüğü para ticareti, çok yaygın oluşuna karşın, biçim yönünden çok ilkeldi. Bu ilişkiler, kapitalistlerle borç alanlar arasında bireysel sözleşmelerle sınırlı kalmış görünmektedir. Arras ve öteki Flander kentlerinin sermayedarları şirketler oluşturmuş görünmüyorlar. "Bunlar

55 G. Bigwood, *a.g.e.*, c. I, s. 441.

ya tek başlarına ya da, daha çok ikili ya da üçlü gruplar halinde faaliyet gösteriyorlardı. Aralarında geçici birlikler hiç kuşkusuz mevcuttu, ama düzenli şirketler yoktu."[56] Ne denizaşırı ülkelerde temsilcilikleri vardı ne de buna benzer kuruluşları. Champagne panayırlarının banker ve kambiyocularıyla bile ilişki içinde görünmüyorlar, çünkü borç verdikleri paranın kendi ikametgâhlarında ödenmesini muntazaman şart koşuyorlardı. Üstelik bunlar ne depozito alıyorlar, ne denizaşırı yerlerde ödeme yapıyorlar ne de poliçeleri iskonto ediyorlardı. Oysa İtalyanlar onikinci yüzyıldan itibaren bütün bu işlemleri biliyorlar ve onüçüncü yüzyıldan itibaren de bunları çağın toplumsal koşullarıyla bağdaşan en yüksek gelişmişlik düzeyine çıkarmış bulunuyorlardı. İtalyanların kuzeyli sermayedarlara karşı üstünlüğü öylesine büyüktü ki, ikinciler meydanı onlara bırakmak zorunda kalmışlardı. Ve onüçüncü yüzyılın sonlarından itibaren bu sermayedarlar, gayri menkul edinerek ve rant alarak kendi servetlerinin yönetimiyle uğraşan varlıklı rantiyelerden *(otiosi)* başka bir şey değillerdi.

Onüçüncü yüzyıldan itibaren İtalyan ve Kuzeyli tacirlerin Champagne panayırlarını ve Flander'i sık sık ziyaret ettiklerini görmüş bulunuyoruz. Ürünlerini artan oranda Avrupa'nın güneyine ihraç ettikleri kumaş endüstrisi onlar için öylesine önemliydi ki, pek çokları üretim merkezlerinde yerleşmeye ve burjuvazi ile sıkı ilişkilere girmeye yönelmişlerdi. Ancak buralara gelir gelmez, yerlilerle başarılı bir şekilde rekabet etmeye başladılar ve malî konulardaki daha ileri teknikleri ve örgütlenmeleriyle büyük bir avantaj sağladılar. Bağlı oldukları güçlü şirketler, dışardan onları sermaye ile destekliyor ve onüçüncü yüzyılın sonundan itibaren hepsi Felemenk'te kendi temsilcilerini bulunduruyor-

56 *a.k.*, s. 178.

lardı. Burada, Siena'nın Gallerani, Buonsignori ve Salimbene, Floransa'nın Bardi, Peruzzi, Pucci ve Frescobaldi, Piacenza'nın Scoti'sini, Ceneviz, Pistoja ve Languedoc'lu Chorsin'lerin yanısıra görmekteyiz. Bütün bu güneyliler ticarî bir eğitime, kambiyo ve kredi işlemlerinde yerleşmiş âdetlere ve sürekli ilişki içinde oldukları Avrupa'nın büyük ticarî merkezlerine ait bilgilere sahiptiler ve bu durum onları rekabet edilemez yapıyordu. Bouvines savaşından (1214 - ç.n.) sonra Kontes Jeanne'ın, kocası Ferrand de Portugal'ı Philip Augustus'un elinden fidye vererek kurtarmak için, İtalyan kredisine başvurmuş olması şaşırtıcı değildir. Kontes, 1221 yılında, 34.626 livre borçlanmak karşılığında 29.194 livre elde etmişti. Faizciler için bu güzel bir işti ve hiç kuşkusuz Kontes de kendi payına bu faizcilerin iş bitiren rolleri nedeniyle kendisini kutlayabilirdi.[57] Ne olursa olsun, o tarihten itibaren, *dağ ötesinden* (utramontani: İtalyan ve İsviçreliler için kullanılan bir deyim - ç.n.) borç alma uygulaması hızla yayıldı.

Kredinin gelişmesi aldığı çeşitli biçimlerde görülmektedir. Champagne panayırları genellikle borç ödemelerinin yapıldığı yer olarak saptanıyordu ve borcun süresini de belirliyordu. Fakat ayrıca İtalyan bankerler de ülke dışındaki ödemelere aracılık ediyorlar ve kambiyo işlemleriyle "kliring bürosu" uygulamaları, yani borçların takas edilmesindeki ustalıkları, onüçüncü yüzyılın sonlarından itibaren, Alpler'in kuzeyindeki bankacılık tekelini onlara kazandırıyordu. Fransa ve İngiltere kralları, yöresel büyük lordlar, piskoposlar, manastır reisleri ve kentler, bunların uluslararası müşterileriydi. Papalık, elinin altındaki muazzam miktarları çekip çevirmek, Katoliklerden alınan isteğe bağlı vergiyi toplamak ve Kilise'yi bunaltan ve giderek artan her

57 *a.k.*, s. 180.

türden vergileme işlerinde bunlardan yararlanıyordu.[58] Bunlar aslında bütün Avrupa'nın maliyesini yönetiyorlardı. Krallar bunları meclislerine çağırıyor, darphanelerini bunların ellerine teslim ediyor, vergilerinin yönetimi ve toplanmasında bunları görevlendiriyorlardı. Pek çok kentte, üretim, satış ve tüketim vergilerinin mültezimliğini bunlar yapıyor ve her yerde büyük lordlar kredi kurumları *(tables de prets)* açmaları için bunlara yetki veriyorlardı. Bankacılığın yanısıra her türlü ticarî faaliyetle uğraşıyorlardı. Yün satın alıyor, kumaş, baharat, kuyumcu işleri, işlemeli kumaşlar ve ipekliler satıyorlardı. Bir yandan gemi sahibi oluyorlar, bir yandan da Paris, Bruges ve Londra'da hanlar işletiyorlardı. İşleri büyüdükçe cesaretleri de arttı, çünkü sağlanan kârlar göze alman riskleri fazlasıyla karşılıyordu. İhtiyaçların zorlamasıyla kendilerine başvuran borçluları sıkıştırmaktan çekinmiyorlar, manastırlar ya da çaresiz kalmış kişilerden sık sık yüzde 50 ve hatta yüzde 100'ü bile aşan faizler alıyorlardı. Ancak büyük işlerde ve gücü ya da borçlarını ödeme yeteneği kendileri için tavsiye yerine geçen müşterilerle yapılan işlemlerde bu oran genellikle yüzde 10 dolaylarında oluyordu.

İtalyan kredisinin aynı anda her yerde var olma özelliği ve gelişkinliği ile karşılaştırılınca Yahudilerinki çok ufak bir olay olarak görülür. Bunların Ortaçağlarda oynamış oldukları rol kuşkusuz çok abartılmıştır. Gerçek olgu odur ki, bir ülke ekonomik bakımdan ne kadar gelişmişse, Yahudi faizciler orada o kadar azdır. Flander'de hiçbir zaman önemsiz sayıları aşamamışlardır ama Avrupa'nın doğusuna gidildikçe sayıları artmaktadır. Bu sayı Almanya'da Ren'den uzaklığa bağlı olarak artyordu ve Polonya, Bohemya ve Macaris-

58 G. Schneider, *Die finanziellen Beziehungen der florentinischen Bankiers zur Kirche* (Leipzig, 1899), ed. Jordan, *Le Saint-Siège et les banquiers italiens*, bkz. *Congres internationale des catholiques*, 5'inci bölüm, s. 292 (Brüksel, 1895).

tan'da çok sayıda görülebiliyorlardı. Yukarıda gösterildiği üzere, Ortaçağların tarımsal döneminde, doğu mallarının gezginci sokak satıcılığını yapmışlardır.[59] Dindaşlarının erken dönemde çok büyük ekonomik etkinlik kazandıkları Müslüman İspanya kanalıyla Kuzey Avrupa'ya baharat, değerli kumaşlar ve kuyumcu işlerini tanıtmışlardır. Hatta onuncu yüzyılın sonuna kadar gizli Hıristiyan köle alışverişine bile bulaşmış görünmektedirler. Bunların bir kısmı Fransa'nın güneyinde toprak, üzüm bağları ve değirmenlere sahip olmuşlardı. Ancak Kilise, bunları öldürüp işkence etmeksizin, inananlarla bu "imansızlar" arasında her türlü ilişkiyi sürekli önlemeye çalıştı ve Birinci Haçlı seferiyle aynı zamanda ortaya çıkan mistisizm patlaması bunlara karşı halkın nefretinin boşalmasına yol açtı. Bu tarihten sonra sık sık maruz kaldıkları o uzun Yahudi katliamları (pogromlar) dizisini başlatmış oldu. Aynı zamanda onbirinci yüzyılda Akdeniz ticaretinin onların aracılığı olmaksızın yapılabilmesini olanaklı kıldı. Yalnızca İslâm, döneminde zenginleşen ve *reconquista*'dan sonra da Barselona'da kalan Yahudi tacirler, gemi sahibi ya da gemilerin komanditer ortağı olarak deniz ticaretinde yer alabildiler. Batı'nın Yahudileri, başka her yerde, rehin teminatı karşılığında borç veren tefeciler durumuna düştüler. Yalnızca Hıristiyanlara uygulanan murabaha yasağından etkilenmediler, bu özgürlükten kazançlı çıktılar ve hiç kuşkusuz bunu kötüye kullandılar. Çünkü kimse gerekli olmadıkça bunların kapısını çalmıyordu ve zorunluluk, bunların müşterilerini istedikleri gibi sömürmelerine olanak veriyordu. Yalnızca Avrupa'daki değil, fakat Güney'in Müslüman topraklarındaki dindaşlarıyla olan ilişkileri, işleri için gerekli olan hazır parayı sağlamalarını kolaylaştırıyor ve çaresizlik içinde kalan kişiler her za-

59 Giriş bölümüne bakınız ve M. Hofmann, *Der Geldhandel der deutschen Juden wahrend des Mittelalters bis zum Jahre 1350*, Leipzig, 1910'la karşılaştırınız.

man bunların yardımını sağlayabiliyorlardı; ihtiyaç ne derece acil ise, müşterinin fiyat konusunda pazarlık etme şansı da o derece az oluyordu. Bundan başka, Yahudilerden borç almanın, gizli kalma gibi dikkate değer bir avantajı vardı. Bu durum öylesine elverişliydi ki, dinsel kuruluşlar bile bu yola başvuruyorlardı.

Yahudiler yerleştikleri her yerde, yöre egemeninin koruması altında ve denilebilirse tamamen onun iyi niyetine tâbi idiler. Brabant Dükü Henry, 1261 yılında ölüm döşeğindeyken, bütün tefecilerin ülkesinden sınırdışı edilmesini buyurdu ve dul karısı ancak St. Thomas Aquinas'ın tavsiyesi üzerine onlara hoşgörülü davranmaya razı oldu.[60] I. Edward ise 1290 yılında bunları İngiltere'den kovdu. Aynı işi Güzel Philip 1306 yılında Fransa'da yaptı. Bununla birlikte kendisinden sonra gelenler bunların yavaş yavaş krallığa dönmesine izin vermiş olmalılar ki 1393 yılında bir kere daha bu ülkeden sürüldüler. Üstelik, kitlelerin saflığından yararlanarak, Yahudilere borçlu olanların kolaylıkla kışkırttığı halk, belirli aralıklarla bunlara karşı ayaklanıyordu.[61] Yahudilerin dine saygısızlığından ve her türlü kötülüğünden kuşku duyuluyordu. 1349 yılında Brabant'ın her köşesinde öldürülen Yahudiler, 1370 yılında, ev sahiplerini kirlettikleri yolunda bir dedikodu üzerine kesin olarak ülkeden atıldılar.[62]

Yahudiler, tefeci olarak, onüçüncü yüzyıldan itibaren bizzat Hıristiyanların güçlü rekabetiyle karşı karşıya kaldılar. Bu rakiplerin tarih açısından en eskisinin, tüm Fransa ve

---

60 H. Pirenne, *La duchesse Aleyde de Brabant et le "De regimine Judaeorum" de Saint Thomas d'Aquin*, bkz. *Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique* (1928).

61 1380 yılında Paris'te meraklı bir örnek için *Chronique du religieux de saint Denys*, ed. Bellaguet, c. I, s. 54'e bakınız.

62 Bunların sayıları pek fazla olamaz çünkü bunların el konulan mallarının tutarı yalnızca 7065 Brabant florini ediyordu. Henne ve Wauters, *Histoire de Bruxelles*, c. I, s. 133.

Felemenk'e yayılmış ve buralarda son derece etkili olmuş Cahors'lu kişiler olduğu görülüyor ki yüzyılın ortalarından itibaren "Cahorsin" sözcüğü faizcilikle eşanlamlı sayılmaya başlamıştır.[63] Bununla birlikte Lombardiyalılar ya da daha doğrusu İtalyanlar, bu işte kısa sürede onların yerini aldılar. Büyük lordlar ve kentler, bir kira karşılığında bunlara "kredi kurumları" (tables de prets) oluşturma hakkını verdiler; Felemenk'te bu hakların en eskisi 1280 yılına kadar geri gider. Bu kuruluşların hak sahipleri, "toscans u coversins u juis"[64] gibi başkalarını dışlayan bir tekelden yararlanıyorlardı ve yerlerini aldıkları Yahudilerin sınırdışı edilmesinde çoğu kez bunların rolü olduğunu düşünmek mümkündür. Her ne kadar verilen ilk haklar, borçların, "bien et loiaument sans malengien et sans usure"* olmasını şart koşuyor idiyse de, bundan kastedilen tek şeyin çok yüksek faizin yasaklanması olduğu açıktır. Daha sonraki metinler bu noktada kuşkuya yer bırakmıyor; bu metinler yalnızca "kötü mukavele"leri yasaklıyor ya da borç verenleri, "Lombardiyalıların borç verirken yerine getirdikleri âdet ve uygulamalara" uymaya zorluyordu.[65] Böylece, makul sayılabilecek bir faiz oranını resmen onaylıyorlardı. Olağan oran, bir livre için haftada iki dinar, yani yılda yüzde 43.3 idi. Bu, ticarî faizin yaklaşık iki katıydı. Lombardiya "kredi kurumları" üstelik kendilerini yalnızca faiz karşılığı borç verme işleriyle sınırlamıyorlar; müşterileri adına alacak ya da borç ödemelerinde bulunuyorlar ve ticarî işlerle uğraşıyorlardı.

---

63 1367'de Bruges'de "cauwersinen" kelimesi Lombardiyalılar için kullanılıyordu. Gilliodts van Severen, *Inventaire des Archives de Bruges*, c. II, s. 140. Cahorsin'ler de hem para hem de eşya ticaretiyle uğraşıyorlardı. Bkz. F. Arens, *Wilhelm Servat von Cahors als Kaufmann zu London, Viertaljahrschrift für Social-und Wirtschaftsgeschichte*, c. XI (1913), s. 477 ve devamı.

64 Bigwood, *Le commerce de l'argent*, c. I, s. 340.

(*) "İyi ve dürüst bir şekilde, kötü niyet ve murabaha olmaksızın." – ç.n.

65 *a.k.*, s. 451.

Kambiyocular da aynı zamanda para ticaretinde ve kredi işlerinde yer alıyorlardı. Sarraflık kârlı bir işti ve bu işi yapma hakkı, büyük lordlar tarafından, bir ödeme karşılığında, sınırlı sayıda insana veriliyor ve onlar da böylelikle yarı-resmi bir konuma sahip oluyorlardı. Değerli maden ticareti bunlara özgü bir ayrıcalıktı ve kambiyo işlemlerinden elde edilen komisyonun yanısıra muazzam kâr sağladığı açıktır. Bir süre sonra, saklanmak ve korunmak üzere bunlara para yatırılması da âdet oldu ve bu hizmetler kuşkusuz bedava değildi. Bunlar ayrıca teminat akçesi ve haciz altındaki fonları da kabul ediyorlar ve kolayca anlaşılabileceği gibi çoğu kez ödeme ajanı olarak hareket ediyorlar ve hatta bazıları faizcilik yapıyordu.

Öte yandan, Ortaçağların ilk yüzyıllarında gerçek kredi kuruluşlarının rolünü oynamış olan dinsel kuruluşlar, onüçüncü yüzyıldan itibaren yalnızca çok ender durumlarda borç para veriyorlardı. Onlar, sıradan insanlardan farklı olarak, her ne kadar arasıra bu yasağa aykırı hareket etme hakkını kendilerinde buluyor idiyseler de, faiz yasağından yakalarını kurtaramıyorlardı.[66] Üstelik, istemiş olsalar bile tacirler ve hepsinden çok İtalyan bankerleriyle rekabet etmeye yetecek hazır paraları yoktu. Gerçekten de bu bankerlerin aracılığına genellikle başvuran ve hemen hemen her zaman da onlara borçlu olan yine bunlar oluyordu. Yalnızca Templar tarikatı, Doğu Hıristiyanlığı ile olan ilişkileri nedeniyle, onüçüncü yüzyıl boyunca gerçek bir malî güç olmayı başarabildi. Tarikatın şubeleri, ister Suriye'de, isterse Batı ülkelerinde yerleşmiş olsunlar, birbirleriyle sürekli yazışıyorlardı. Bunların saygınlığı ve askerî gücü, soyluluğun bunları, para saklanabilen emin yerler ya da iki yönlü para gönderebilen bir araç olarak kullanmalarına yol açtı. Fran-

66 1228'de Saint-Bertin Abbé'si *ad usuram* borç para veriyordu. Bigwood, *a.g.e.*, c. II, s. 263.

sa'da Güzel Philip, zenginliğine gıpta ettiği ve vesayetini kırmak istediği bu tarikatı dağıtana kadar, her türlü hazine işlemleri Templar'lara bırakılıyordu.

Gerçek kredi, (yani, toprak mülkleriyle ilgili kredi), hiç değilse kentlerde, ona aslî bir önem kazandıracak şekilde gelişti. Ticaretten zengin olan tacirler, kârlarının bütününü işlerinde ya da borç vermede kullanmıyorlardı. En emin yatırım, kent nüfusunun hızlı artışıyla birlikte, yeni gelenlere kiraya verilebilecek konut yerleri için toprak satın almaktı. Daha onikinci yüzyılın başında, *Gesta episcoporum camercensium*, tarihin adını koruduğu Felemenk'in ilk büyük taciri Werimbold'un, serveti arttıkça daha fazla rant elde ettiğini bize gösterir.

Census accrescunt cencibus
*Et munera muneribus.**[67]

Toprak sahiplerince elde edilen eski arazi rantlarına, kısa süre sonra, buralara dikilen evlerden, evlerin sakinlerince elde edilen yeni rantlar eklendi. Bu ev rantlarının yaratılması, ortaçağ kredisinin en genel ve en yaygın biçimlerinden birisiydi. Eğer bir evin sahibi, uzun vadeli borç almak isterse, evin rantını (kirasını) satışa çıkarırdı; yani evin sahibi, bazen sürekli ama daha çok bedeli verilerek geri alınabilmek koşuluyla ve ev teminat gösterilerek, borç alman sermayenin faizi karşılığında evin rantını devretmeyi kabul ederdi. Ticarî faizden çok daha ılımlı ve faiz yasağının sınırları içine girmemek gibi bir avantajı olan bu ödeme (faiz), onbeşinci yüzyıla kadar genellikle % 8-10 dolaylarında değişiyordu.[68]

(*) "Gelir geliri artırır iş de işi."

67 *Gesta episcoporum Cameracensium Continuata*, ed. G. Waitz, M.M.G.G., SS., c. XIV, s. 215.

68 W. Arnold, *Zur Geschichte des Eigentums in den deutschen Stadten*, (Basle, 1861). G. Des Marez, *Étude sur la propriété foncière dans les villes du Moyen*

Gayri menkullerden elde edilen bu rantlardan çok farklı olarak, bir de yaşam rantları denilenler vardı ki, bunlar kentlerin borçlanmalarının bir sonucu olarak yaygın bir uygulama alanı buldu. Onüçüncü yüzyılın başından itibaren kentler, olağanüstü meblağlar temin edebilmek için, bir ya da iki ömür boyu sürecek rant satma uygulamasına başladılar. Bu rantların borç verene, ya kendisinin ya da vârislerinin ömrü boyunca (iki ömür boyu rant) ödenmesi söz konusuydu. Böylelikle bunlar, daha ilk zamanlardan itibaren burjuvazinin en fazla gerçekleştirmeye çalıştığı yatırımlar oluyor ve herkes bu türden rantlar satın almakta serbest olduğundan, her kent, kimi zaman çok yaygın olarak görülen rantiyelere sahip oluyordu. Hileyi önlemek için, modern devlet istikrazı sahipleriyle pek açık bir benzerlik gösteren bu rantlardan yararlanacak olanların ölümünü bildiren herkese özel ödüller vadediliyordu. Ayrıca bazen hayat rantlarına sahip olanların kaydını tutmak üzere kent yönetimlerince özel ajanlar tutuluyordu.[69] Kimi kentler, gelirlerinin yönetiminin bir kısmını, borçlarını kârlarından ödeyen alacaklılara bırakıyorlardı. İtalya'da bu âdet, daha onikinci yüzyılın ortasında pek modaydı. Cenova 1164 yılında, onbir yıllık bir süre için, gelirlerinin bir kısmını, onbir kişiden oluşan bir derneğe (monte) devretti. Onüçüncü yüzyıla gelindiğinde kent, borçlarını konsolide etmiş, alacaklılarına ellerindeki payları üçüncü kişilere satma hakkı tanımıştı. Onbeşinci yüzyılda son derece

---

Age et spécialement en Flandre (Ghent, 1898); J. Gobbers, *Die Erbleihe und ihr Verhaeltniss zum Rehtenkauf im miittelalterlichen Köln*, bkz. *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ.* Absth. (1883).

69 Manastırlar da alacaklıları lehine hayat rantları yarattılar. Örneğin, 1267'de *pensiones que post vitas hominum ad ecclesiam revertentur* (ölümden sonra kiliseye yapılacak ödemeler) listesine bakınız. H. Pirenne, (ed.), *Le livre de l'abbe Guillaume de Ryckel*, s. 68. Şehirlerdeki hayat rantları için, G. Espinas, *Les finances de la commune de Douai*, s. 321 ve devamına (Paris, 1902) bakınız.

güç kazanacak olan St. George Bankası (*casa di S. Georgio*) bu şekilde doğmuştu.

Kredi ve para ticareti tarihinin yukarıdaki taslağı, zayıf ve eksik de olsa, bunların önemi ve onüçüncü yüzyılın bitiminden önce aldıkları çeşitli biçimler hakkında, her şeye karşın, bir fikir vermiş olmalıdır. Bunlar olmaksızın, Ortaçağların ekonomik hayatı anlaşılmaz olurdu. Ancak, sermaye piyasalarını yöneten kurumların ve geleceğin bankalarının daha o zaman biçimlenmeye başladığı büyük İtalyan kentleri dışında, bunların enerjisi, teknik mükemmelliklerinden daha üstündü. Bu dönemde, kelimenin gerçek anlamında para piyasası diye bir şeyin var olmadığı haklı olarak ileri sürülmüştür. Her kredi muamelesi, aslında özel şartların belirlediği bir sözleşmenin konusu, borç verenle alan arasında özel bir anlaşma oluyordu. Gerçekte ticarî borçlanmalar, tüketime yönelik borçlanmalardan henüz açıkça farklılaşmamıştı.[70]

İnsan, doğal olarak, bu zayıflıkların ne ölçüde faizin yasak oluşuna bağlanabileceğini sormaya yöneliyor. Bu yasaklamanın dinî alandan sivil hukuk alanına geçmiş olması gerçeği, kuşkusuz onu daha da büyük bir engel haline getiriyordu. Bununla birlikte gerçek hayatta bu yasağın harfi harfine uygulanmasını sağlamak olanaksızdı ve bu yasak bütün gücüyle yalnızca "açık murabaha" yani taahhüt karşılığı tüketim için verilen ve çok aşırı bir faiz oranı şart koşulan durumlarda geçerli oluyordu. Kişilerin, borç verenleri hayal kırıklığına uğratmayı düşünebilmesi zordu, çünkü kredi ihtiyacı çok fazla ve çok yaygındı. Onüçüncü yüzyıldan itibaren din bilginleri, *Mutuum date nihil inde sperantes* metninde ifade edilen kesin yasağı, çeşitli uygun tedbirlerle değiştirmenin yolunu arıyorlardı.[71] Bir borç para verme

70 Bigwood, *a.g.e.*, c. I, s. 456.

71 W. Endemann, *Studien in die romanisch-kanonistiche Wirtschafts-und Rechtslehre*, 2 c. (Berlin, 1874-83); E. Schreiber, *Die volkswirtschaftlichen Anschauungen*

işleminde, bir nihaî zarar *(damnun emergens)* veya kazancın kesilmesi *(lucrum cessans)* ya da sermayenin tehlikeye düşmesi *(periculum sortis)* söz konusu ise bir tazminat ya da bir başka deyişle faiz *(interesse)* alınmasının haklı olduğu keşfedildi. Böylece faiz açık bir şekilde yasal bir murabaha oldu ve bu müsamaha edilen murabaha ile yasaklanan murabaha arasındaki farkın ne denli ince olduğu ve yorum için yargıca ne gibi bir alan bıraktığını anlamak kolaydır. Ticarette paranın "kiraya verilmesi"ne, carî uygulamaya göre izin veriliyordu. Champagne panayırlarında ve genel olarak ticarî şirketin işlemlerinde kural buydu. Ondördüncü yüzyılda, ilâhiyat bilgini Alvarus Palagius, murabaha yasağının, ticarî şirketlere uygulanamayacağını söylemektedir.[72]

Bununla birlikte gerçek odur ki, Kilisenin kınaması, kredi ile ilgilenen herkesin üzerinde sürekli bir tehdit olarak her zaman asılı duruyordu. Kilise sık sık, borçluları, borçlarına ait faizi ödeme yükümlülüğünden affediyordu. Dolayısıyla en büyük hüner, tehlikeli faizi başka türlü göstererek gizlemek üzerinde odaklaşıyordu. Bazen borç veren bunu, verdiği borç miktarından düşüyor, bazen geri ödemedeki gecikme karşılığı bir ceza kisvesi altında gizliyor, bazen de borçlu, aslında aldığı miktardan çok daha büyük bir borcun senedini kabul ediyordu. Bütün bu faize karşı olan yasal mevzuat, uygulamada, Amerika'da Volstead Yasası'nın, alkollü içki tüketimini önlemede yapabildiğinden pek fazla bir şey yapabilmiş görünmüyor. Bütün bunlar bir ayakbağı idi ama engel değildi. Kilise'nin kendisi, işlemlerini kınadığı sermayedarlardan, sürekli olarak borç almak zorunda ka-

---

der Scholistik seit Thomas von Aquin, Jena, 1913; A. Fanfoni, *Le origini del spirito capitalistico in Italia*, Milan, 1932; A. Sapori, *Il guisto prezzo nella dottrina di S. Tomoso e nella pratica del sno tempo*, bkz. *Archivio storico Italiano*, 1922.

72 E. Lipson, *Economic History of England*.

lıyordu. Papalık, gelirlerinin toplanmasını ve yönetimini, Hıristiyanlık âleminin her yanından kalkıp gelen sermayedarlara emanet ediyordu. Papaların, kendi bankerlerinin ne tür işlerle uğraştığından habersiz olamayacakları ise pek açıktır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ONÜÇÜNCÜ YÜZYILIN SONUNA KADAR ULUSLARARASI TİCARET

1. Mallar ve Uluslararası Ticaretin Yönleri[1]

Garip görünebilirse de, ortaçağ ticareti, başlangıcından itibaren yerel ticaretin değil fakat ihracat ticaretinin etkisi al-

1 Bibliyografya: W. Heyd ve A. Schaube'nin, kitabın sonundaki genel bibliyografyadaki yapıtlarına ve R. Hapke ile R.L. Reynolds'un birinci bölümün 9 no'lu dipnotunda yer alan eserlerine bakınız. Am H. Simonsfeld, *Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig und die deutschvenetianischen Handelsbeziehungen* (Stuttgart, 1887), 2 c.; W. Stein, *Beitrage zur Geschichte der deutschen Hanse* (Giesen, 1900); E. Daenell, *Geschichte der deutschen Hanse in der zweiten Hälfte des XIV Jahrhunderts* (Leipzig, 1897); aynı yazar, *Die Blütezeit der deutschen Hanse* (Berlin, 1905-6) 2 c.; P.A. Meilink, *De nederlandsche hanzesteden tot het laatste* kwartal der XIV eeuw (La Haye, 1912); F. Rörig, *Hansische Beitrage zur deutschen Wirtschaftgeschichte* (Breslau, 1928); aynı yazar, *La Hanse*, bkz. *Annales d'histoire économique et sociale*, c. II, 1930; aynı yazar, *Mittelalterliche Weltwirtschaft*, Jena, 1933; A. Arndt, *Zur Geschichte und Theorie des Bergregals und der Bergbaufreiheit* (Halle, 2'nci ed. 1916); L. Blancard, *Documants inédits sur le commerce de Marseille au Moyen Age*, (Marsilya, 1884-5, 2 c.); A. Germain, *Histoire du Commerce de Montpellier*, (Montpellier, 1861), 2 c.; C. Port, *Essai sur l'histoire du commerce maritime de Narbonne* (Paris, 1852); De Fréville, *Mémoire sur le commerce maritime de Rouen* (Rouen, 1857), 2 c.; L. Mirot, *Le colonie lucquoise à Paris du XIII au XV siècle*, bkz. *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes* (1927-8); Z.W. Sneller, *De ontwikkeling van den handel tusschen Noodnederland en Frankryk tot het midden der XV eeuw*, bkz. *Bydragen* voor Vaderl-Geschiede-

tında gelişmiştir. Onbir ve onikinci yüzyıllardaki ekonomik canlanışın başlıca aracı olan profesyonel tüccar sınıfının doğumuna yol açan, tek başına bu olguydu. Bu canlanışın başladığı Avrupa'nın her iki kesiminde, Kuzey İtalya ve Felemenk'te hikâye aynıdır. Bu olaya hareketi veren güç, uzak mesafe ticaretidir.[2] Taşınan malların niteliğini incelediğimizde bu hemen belli olur, çünkü bunların tümü yabancı kökenlidir ve gerçekten de erken ortaçağların ticareti kolonyal ticaretle birtakım benzerlikler göstermektedir.

Bu ticaretin birinci kalemi baharattı ve sonuna kadar da bu ticaret içindeki ilk sırayı işgal etmekten hiç geri kalmadı. Bunlar, yalnızca Venedik'in değil fakat Batı Akdeniz'in bütün büyük limanlarının zenginliğinin yaratıcısıydılar. Onbirinci yüzyıl boyunca Tiran Denizi, Afrika ve Doğu Akdeniz limanları arasında doğrudan deniz ulaşımı yeniden kurulduğunda, tüccar gemilerinin başlıca yükü baharattı. Arabistan, Hindistan ve Çin'den gelen kervanlarla çok miktarda baharatın taşındığı Suriye, yeni deniz yollarının keşfiyle Portekizlilerin bunu doğrudan sağlayabilmesine kadar, Avrupa gemilerinin başlıca hedefiydi. Her şey, yani hem kolay taşınması hem de yüksek fiyat sağlaması, baharata üstünlük sağlıyordu. Böylece ortaçağ ticareti bir lüks mallar ticareti, yani görece az masrafla büyük kârlar getiren bir ticaret olarak başladı ve göreceğimiz gibi bu özelliğini hemen hemen ortaçağların sonuna kadar korudu. Ağır hammaddelerin ya da sıradan tüketim maddelerinin ulaştırılması, yol açtıkları muazzam taşıma giderleri ve bunun için büyük sermaye bulma zorunluluğu nedeniyle, o günlerde bilinmi-

nis (1929); A. Schaube, *Die Wollausfuhr Englands vom Jahre 1273*, bkz. *Vierteljahrschrift für social-und Wirtschaftsgeschicte*, c. VI (1908); E.E. Power, *The English Wool Trade in the Reign of Edward IV*, bkz. *Cambridge Historical Journal*, c. II (1926); E.E. Power ve M. Postan (ed.) *Studies in English Trade in the Fifteenth Century* (1933).

2 Yukardaki Tüccarlar ve Burjuvazi bölümüne bakınız.

yordu ve ortaçağ ticareti ile modern ticaret arasındaki en çarpıcı fark işte burada görülür. Bir ortaçağ limanının teçhizatı, bir ya da iki maçunasıyla, 200'den 600 tonluğa kadar gemilerin yanaşabileceği gösterişsiz ağaç rıhtımlardı. Tüccar gemilerinin değerli yükünü oluşturan birkaç yüz tonluk karabiber, tarçın, karanfil, hindistan cevizi, şeker kamışı vs.'yi taşımak, yüklemek ve göndermek için gerekli olanın hepsi buydu.

Merovenj döneminin sonlarından itibaren baharat kullanmayı bırakan Batı'lı insanlar, bunu artan bir şevk ve mutlulukla karşıladılar. Baharat, kısa süre içinde, toplumun yukarı sınıflarının yiyecekleri arasındaki eski yerini aldı ve ticaret yoluyla Alpler'in kuzeyine ihraç edildiği ölçüde buna olan talep de arttı. Mallar ne kadar sık ve hızlı gelirse gelsin alıcı bulamama diye bir tehlike söz konusu değildi; ortaçağlarda hiçbir gemi sahibinin, stokların birikmesi ya da yıkıcı fiyat düşüşlerinden korkusu yoktu. Çünkü, kayıtlı olduğu limana dönen her tüccar gemisi yüksek kâr güvencesini beraberinde getiriyordu. Ancak sürekli deniz kazaları, düzenli bir endüstri gibi faaliyet gösteren korsanlık, rakiplerinin ticaretini yok etmek ve böylelikle onların felâketinden kazanç sağlamaya yönelmiş İtalyan kentleri arasındaki sürekli savaş hali gibi göğüs gerilmesi gereken pek çok tehlike de vardı. Ortaçağlar boyunca bunlar Akdeniz'de birbirleriyle, aynen onaltıncı yüzyıldan onsekizinci yüzyıla kadar İspanya, Fransa ve İngiltere'nin Atlantik ve Pasifik'te yaptıkları gibi, şiddetle savaştılar. Cenova ve Pisa Doğu Akdeniz'de ticaret yapmaya henüz başlamışlardı ki, o zamana kadar bu yörenin tartışmasız hâkimi olan Venedik'in biricik amacı onları buradan kovmak oldu. Konstantinopolis'te bir Latin İmparatorluğu'nun kuruluşu için bütün enerji ve becerisini ortaya koyan Venedik böylelikle rakiplerine karşı geçici bir üstünlük sağladı. Bu üstünlüğü Bizans'ın kısmen

Cenova'nın çabalarıyla eski durumunu kazanmasından (1261) sonra kaybetti. Bu tarihten itibaren iki büyük ticaret kenti, sürekli olarak birbirlerini kollayıp engelleyerek Ege Denizi'nin efendiliğini paylaştılar. Pisa'ya gelince, 1284 yılında Meloria'da Cenevizlilerce uğratıldığı deniz yenilgisinden sonra korkulacak bir güç olmaktan çıktı. Bununla birlikte, bu mücadelenin ısrarlı ve uzun oluşu, savaşan tarafların refahını bir an için bile olsun engellemedi. Bu durum, hem onların enerjisinin hem de bu fena halde kavgalı ticaretin muazzam kâr sağladığının çarpıcı bir delilidir.

Baharat, Akdeniz ticaretine itici bir güç kazandırdı ama bu ticaretin tümünü ele geçiremedi. Batı ile Doğu ya da Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki ilişkiler daha yakın ve sıkı olmaya başlayınca, çok çeşitli doğal ve üretilmiş mal, artan ölçülerle el değiştirdi. Onüçüncü yüzyılın başından itibaren Avrupa'nın ithalatı, pirinç, portakal, kayısı, incir, kuru üzüm, kokular, tedavide kullanılan maddeler ile (Hindistan'dan gelen) bakkam ağacı, kırmızı boya, şap gibi şeylerden oluşuyordu. Bunlara, Venediklilerin Rumca (*bombacinus*), Cenevizlilerin ise Arapça adıyla (*cotone*) tanıdıkları ve bütün dillere aktardıkları pamuk eklendi. Onikinci yüzyılın sonundan itibaren ham ipek de pamuk gibi, önce İtalya ve kısa süre sonra da kıtada ipek ve pamuklu imalâtının gelişmesine bağlı olarak, artan miktarlarda ithal edilmeye başlandı. Daha sonra Batı'da taklit edilecek olan, Şam'ın damaskosu, Bağdat'ın ipeklisi (baldachin), Musul'un müslini ve Gazze'nin tülü (gauze) gibi Doğu'nun kumaşlarına da ayrıca talep vardı. Modern Avrupa dillerinin sözcük dağarcığı, Doğu ticaretinin içeri soktuğu ve onun faaliyet ve zenginliğine tanıklık eden Arapça kökenli kelimelerle doludur. Örneğin, İngilizce'de *divan* (sedir), *bazaar* (pazar), *artichoke* (enginar), *spinach* (ıspanak), *tarragon* (tarhun otu), *orange* (portakal), *alcove* (kameriye), *arsenal* (tophane), *jar*

(kavanoz), *magazine* (cephanelik), *syrup* (şurup), *taffetas* (tafta), *tare* (dara), *tariff* (tarife); Fransızca'da ise *douane* (gümrük), *darse* (içliman), *gabelle* (dolaylı vergi), *goudron* (katran, zift), *jupe* (etek), *quintal* (kental), *recif* (sığ kayalık) gibi ve İtalyanca aracılığıyla geçmiş başka pek çok sözcüğe sahibiz.

Bütün Batı Avrupa'da, daha rahat ve ileri bir yaşama düzeyinin gerçekleşmesine olanak veren ithalatın karşılığında, İtalyanlar Doğu Akdeniz limanlarına kereste ve silâh, Venedik ise -hiç değilse bir süre için- köle ihraç ediyorlardı. Ancak kısa süre sonra yünlüler, ilkin İtalya'da dokunan dimiler, daha sonra Flander ve Kuzey Fransa'da dokunan kumaşlar başlıca ihracat kalemleri oldu. İtalyan tacirlerinin Champagne panayırlarına yaptıkları ziyaretler, hiç kuşkusuz, bu kumaşların daha iyi olan kalitesine dikkatlerini çekti ve kârlı bir ticaretin olanaklarını onlara gösterdi. Bunları Doğu'ya ihraç etmek için Cenova Limanı elverişli bir durumdaydı ve bu ticaretin hızlı gelişmesinde, hiç kuşkusuz büyük bir rol oynadılar. Ceneviz arşivlerindeki noter işlemleri, bize, onüçüncü yüzyılın başlangıcından önce, kentin, Arras, Lille, Ghent, Ypres, Douai, Amiens, Beauvais, Cambrai, Tournai, Provins, Montreul[3] vs. gibi kentlerden kumaş ihraç ettiğini gösteriyor. Bu liste, görüldüğü gibi, bazı Fransız kentlerini de içermektedir. Ancak onüçüncü yüzyıl boyunca bunların endüstrileri, yerini o tarihten itibaren Avrupa'nın belli başlı kumaş bölgesi haline gelen Flander ve Brabant endüstrilerine bıraktı.[4] Bu ikincilerin ünü, üret-

3 Ticaretin Canlanışı adlı bölümün sonuna bakınız.

4 Bunların kumaş ticaretinin en yüksek dönemi, ondördüncü yüzyılın başına rastlamaktadır. Bu dönemde Flander ve Brabant kumaşı, büyük çaplı ticarette Fransız ve İngiliz kumaşlarından çok daha önemli bir rol oynuyordu. İngiltere'de, yerli zanaatkârların aleyhine olarak Flander ve Brabantlıların krallıktan çivit otu, tel tarak, kil satın alınalarından şikâyet ediliyordu. Lipson, *a.g.e.*, c. I, s. 399.

tikleri kumaşların rakipsiz renk güzelliği, yumuşaklığı, uyumu vs. ile mükemmel oluşlarına bağlıdır. Bunlar, kelimenin tam anlamıyla lüks ürünlerdi ve ticarî yönden istekle karşılanmalarının nedeni ise yüksek fiyat sağlamalarıydı. Yiyecek maddelerinin içinde baharatın oynadığı rolü, tekstil ürünleri içinde bunlar oynuyordu ve onüçüncü yüzyıldan itibaren, İtalyan tacirleri, sahip oldukları daha ileri teknikler ve sermaye sayesinde, Flander kumaşının güneye ihracı işinde bir tekel kazandılar. Champagne panayırlarının çöküşünden sonra büyük İtalyan ticarî şirketleri, Flander ve Brabant kumaşlarının toptan alımını yürütmek üzere Bruges'de "simsar"lar görevlendirdiler. İhracat sırasında bu kumaşlara fiyat ve kalitesini belirten kurşun etiketler takılıyordu. Floransa, son işlemleri yapılmadan bu kumaşlardan büyük miktarlarda sipariş ediyor ve son işlemler kentin surları içindeki ünlü *arte di Calimala*'da yapılıyordu.[5]

Böylece Bruges ile sürekli ilişki içinde olan Flander ve Brabant endüstrileri, uzak mesafe Akdeniz ticaretinde önemli bir rol oynuyorlardı. Bu olgu Bruges'e, ortaçağ Avrupa'sında başka hiçbir kentin böbürlenemeyeceği türden bir yer kazandırıyordu. Bu kent için sık sık söylenen "Kuzey'in Venedik'i" sözü, yanlış bir yakıştırmadır çünkü Venedik, bu büyük Flander Limanı'nı kendine özgü yapan uluslararası öneme hiçbir zaman sahip olmamıştır. Venedik'in gücü, temelde onun gemiciliğine bağlı idi ve kent yabancılara hiçbir şey borçlu değildi. Yalnızca Almanlar, faaliyetleri, Venedik gemilerince ithal edilen malları satın alma işlemleriyle sınırlı olmak üzere, burada sürekli bir yerleşmeye, *Fondaco dei Tedeschi*, sahiptiler. Oysa Bruges, Anvers'in onaltıncı yüzyılda oynadığı rolü, çok çarpıcı bir biçimde önceden ortaya koyarcasına, her şeyden önce varlığını ya-

5 A. Sapori, *Una campagnia di Calimala ai primi del trecento*; A. Doren, *Die Florentiner Wollentuchindustrie vom XIV bis zum XVI Jahrhundert* (Stuttgart, 1901).

bancı müşterilerine borçluydu. Bu kentin limanını sık sık ziyaret eden gemilerin büyük çoğunluğu, yabancıların gemileriydi; bu kentin sakinlerinin kendileri ticarî faaliyetlerde çok az yer alıyor, bunun yerine, her yandan kente gelen tacirlere komisyonculuk etmekle yetiniyorlardı. Onüçüncü yüzyıldan itibaren Venedikli, Floransalı, Katalonyalı, İspanyol, Bayonneli, Bretonyalı ve Hansalılar burada depo ya da yazıhane sahibiydiler. Kuzey ile güney arasındaki ticarette, panayırlarda olduğu gibi belirli sürelerle sınırlı olmak yerine, şimdi sürekli ilişkiler içinde bir temas noktası olarak Champagne panayırlarını izleyen bu büyük antreponun faaliyetlerini besleyen onlardı.

Cenova ve Venedik ondördüncü yüzyılın ilk yarısına kadar Bruges Limanı ile deniz yoluyla doğrudan ilişki kurmadılar. O zamana kadar İtalya ve Fransa'nın güneyi ile yalnızca karayoluyla ilişki kurmuşlardı. Öte yandan kuzeyin gemileri her zaman Bruges'e gelmişler ve İskandinav denizciler, Bruges'ün lehine Tiel'i çoktan terk etmişlerdi. Onikinci yüzyıl içinde Kuzey ve Baltık denizlerinin egemenliği Alman kentlerine geçtiğinde, ticarî faaliyetin yeniden canlanması olayı, Bruges'in servetine yeni bir itici güç kazandırdı.[6] Çok muhtemeldir ki, 1180'de Damme'deki dış limanın ve 1293'te Zwyn'in ağzındaki Sluys'un yapımı yalnızca Bruges Limanı'nın ulaşıma elverişli durumuyla açıklanamaz, aksine köprüsüz hafif İskandinav barkolarının yerini, şimdi daha derin suya ihtiyaç duyan ve giderek artan sayılarda gelmeye başlayan ağır Hansa kökelerine (*coggen*) bırakması sonucu kısa sürede daha fazla mekân gereksiniminin ortaya çıkmasıyla açıklanabilir. Bunların ortaya çıkışı, aslında hiçbir zaman pek öyle önem kazanmamış olan Flander ticaret filosunun kesin olarak gerilemeye başladığı tarih olarak be-

6 A. Bugge, *Der Untergang der norwegischen Schiffahrt im Mittelalter*, bkz. *Vierteljahrschrift für Social und Wirtschaftsgeschichte*, c. XII (1914), s. 92 ve dev.

lirtilebilir. Bu ticaret filosunun ortadan kalkışı, Bruges'ün ticaretinin gerileme sürecini tamamlamıştır.

Scheldt havzasında kumaş endüstrisinin olgunlaşmaya başlaması, İtalyanların yanısıra Hansalıların da Bruges'de yerleşmelerinin temel nedenidir. Ancak Hansalılar için, kendilerini İtalyanlarla sürekli temas halinde bulmalarının sağladığı avantaj, kendi başına güçlü bir cazibeydi ve onları kente çeken de tek başına buydu. Kendi çıkarlarının bilincinde olan Flander kontları, onlara kolaylık sağlamakta çabuk davrandılar. 1252 yılında, Lübeck'in isteği üzerine Kontes Margaret, imparatorluğun birkaç kenti adına hareket ederek, Damme'de geçiş resimlerinin toplanması işini bir düzene bağladı. Onüçüncü yüzyılın ikinci yarısından sonra Hansalıların Bruges'de kurdukları kontuar *(kontor)* ya da Eastlerling, onların Almanya dışında sahip oldukları ve Ortaçağların sonuna kadar da öyle kalan en önemli kontuarlarıydı.

Tötonik Hansa, Kuzey Avrupa'da büyük İtalyan liman kentlerinin Akdeniz havzasında işgal ettiklerine benzer bir yer işgal ediyordu. Onlar gibi, Batı Avrupa ile Doğu arasında bir komisyoncu görevi yerine getiriyorlardı. Ancak İtalyanların doğusu ile Hansalıların doğusu çok farklı şeylerdi. Birinde Bizans ve İslâm âlemi, ticareti binlerce yıllık bir uygarlık sürecinde geliştirilmiş bir endüstri ve doğanın cömertçe sağladığı ürünlerle besliyordu. Oysa Hansalıların sömürmeye giriştikleri Doğu, en yakını hâlâ kolonizasyon süreci, en uzağı ise ilkel bir barbarizm içinde olan bir Doğu idi. Ayrıca onlar, hâlâ büyük ölçüde ormanlarla kaplı bir arazi, kışın buzların geçilmez kıldığı bir denizle, kuzey ikliminin çetinliğini de göğüslemek zorundaydılar. Alman kolonizasyonu Elbe'nin ötesinde gelişirken, bütün Baltık kıyıları boyunca kentler doğmaya başladı. 1158 yılında Trave kıyısında kurulan Lübeck'in güçlü kışkırtmasıyla adalara ve

nehir ağızlarına egemen oldular. İskandinavlardan alınmış olan Gotland Adası'nda, 1160 dolaylarında Wisby kenti kuruldu. Rostock 1218, Starlsund ve Dantzig 1230, Wismar ise 1269 dolaylarında kuruldu. Riga, onüçüncü yüzyılın başında, Dorpat 1224 ile 1250 arasında ortaya çıktı ve nihayet bir yirmi yıl kadar sonra uzaktaki Reval kuruldu. Böylece ticaretle uğraşan orta sınıflar kendilerini, Slav, Litvanya ve Letonya kıyılarına, daha buraların fethi tamamlanmadan yerleştirmiş oldular. Töton Şövalyeleri henüz Prusya'nın tümünü fethetmemişler ya da Königsberg'i kurmamışlardı ama çoktan Elbing'in temellerini atmışlardı. Aynı zamanda İsveç kıyılarında ayak basacak bir yer elde etmişler ve Skania Yarımadası'nda ringa balıkçılığını kendilerine maletmişlerdi.

İskandinavların henüz kısa bir süre önce kovuldukları bir denizin kıyısında uzanan, daha yarı fethedilmiş yörelerin ortasındaki bu ileri limanların ortak savunması için şöyle ya da böyle bir anlaşma zorunluydu. 1230 yılı dolaylarında Hamburg ile bir dostluk ve serbest ticaret anlaşması imzalayan Lübeck'in önderliği altında Baltık Denizi'nin genç kentleri, derhal Kuzey Denizi limanlarının da katıldığı yaygın olarak tüccar birliklerine verilen bir adla, Hansa adıyla bilinen bir birlik içinde toplandılar. Akdeniz'in İtalyan kentleri arasındaki sürekli savaşlara çarpıcı bir tezat teşkil eden, denizci Alman kentlerinin bu konfederasyonu, onlara, bütün Kuzey sularında Ortaçağların sonlarına kadar ellerinde tutacakları bir üstünlük sağladı. Bu anlaşmanın sayesinde, Danimarka kralları tarafından yöneltilen saldırılara karşı kendilerini korumada, dış ülkelerdeki ortak çıkarlarını geliştirmede başarılı oldular.

Batı Avrupa'daki Hansa ticaretinin temeli, onikinci yüzyılın ortasında kurulan Londra Kantarı ve her şeyden önce Bruges'deki kontuardı. Doğu'da ise, Rusya ile ticareti yürüt-

tükleri Novgorod'da bir ikinci kontuara sahiptiler. Weser, Elbe ve Oder kanalıyla Polonya'ya egemen oluyorlardı; faaliyetlerini Balkanlar'ın sınırlarına kadar uzatıyorlardı. Öte yandan, Baltık'ın Rusya üzerinden Konstantinopolis ve Bağdat'la ilişkisini sağlayan büyük ticaret yolu, Hazar ve Karadeniz kıyılarında, onikinci yüzyılda Peçeneklerin yerleşmesinden sonra kapanmış olduğundan Müslüman Doğu ve Bizans'la ilişkilerin tekeli Akdeniz'in eline geçmişti.

İtalyan limanlarından çarpıcı bir biçimde farklı olarak, Hansalıların ihracatı, kaçınılmaz olarak, hinterlandındaki tamamen tarımsal yörelerin ticarete sunabildiği doğal ürünlerden oluşuyordu. Bunlar, herşeyden önce, Prusya'nın buğdayı, Rusya'nın kürkü ve balı, Skaanla'nın tuzlanmış ringası, kurutulmuş balık, katran ve kereste idi. Ancak bunlara, dönüş hamulesi olarak gemilerin İngiltere'den yüklediği yün ile Fransız şarabını temin ettikleri Biskay Körfezi'nden yüklenen Bourgneuf'un ("Tuz Körfezi") tuzu ekleniyordu. Bütün bu trafik, Hansa ticaretinin kaynağı olan ve Baltık Denizi ile Biskay Körfezi'nin tam ortasında yer alan Bruges'ün çevresinde yoğunlaşıyordu. Burada İtalya'dan gelen baharatla, Flander ve Brabant'tan gelen kumaş, Alman tacirlere sunuluyor ve onlar tarafından Novgorod ve Polonya'nın güneyine kadar iletiliyordu. Bütün denizci kentlerde bu mallar *gewandschneider*'lerin* mağazalarında zengin burjuvaların giyim-kuşamı için istifleniyordu. Hansa ticaretinin niceliği, eğer Akdeniz ticaretinden fazla değilse, kesinlikle ona eşitti ama daha az sermaye gerektiriyordu. Alıp satılan ticarî eşyanın değeri, baharat satışından sağlandığı gibi büyük kârlara olanak veren türden değildi; küçük bir kazanç elde edebilmek için ağır masraflar zorunlu oluyordu. Bu nedenle, Hansa kentlerinde, ortaçağ İtal-

(*) Gwandschneider: Terzi – ç.n.

ya'sına Avrupa'nın malî hegemonyasını sağlayan o güçlü malî kuruluşları görmemiz şaşırtıcı değildir. Bardi ya da Peruzzi gibi firmalarla, Lübeck'deki Wittenborg, Hamburg'daki Geldernsen ya da Rostock'daki Tölner'ler gibi dürüst tacirler arasında büyük bir uçurum vardı ve birincilerin gelişkin ticarî teknikleriyle, ikincilerin basit yöntemleri arasındaki fark da aynı derecede büyüktü.

Almanya'dan başka hiçbir bölge, Hansa'nın elde etmiş olduğu ekonomik canlılık düzeyini tutturamadı. Onüçüncü yüzyılda denizci kentler, imparatorluğa kent uygarlığını getirmiş olan Ren boyundaki kentlere göre öncelik kazandılar. Almanya'nın büyük pazarı Hohenstaufen'in hâlâ etkisi altında olan Köln, 1250'lerden itibaren Lübeck tarafından gölgede bırakıldı. Fakat Ren, İtalya ile Felemenk arasındaki belli başlı ticaret yollarından birisi olduğu için Köln, kuzeyindeki Utrecht ve güneyindeki Mainz, Spires, Worms, Strasburg ve Basel gibi ticarî yönden büyük önem taşımaya devam etti. Ren ve Moselle boylarındaki üzüm bağlarından ayrıca önemli ölçüde şarap ihracatı oluyordu ve kapsam bakımından yöresel olmayı hiçbir zaman aşamamış olsa da yörenin başlıca merkezlerinde canlı bir endüstri varlığını sürdürüyordu.

Güney Almanya'ya gelince, her ne kadar Venedik kanalıyla Akdeniz ticaretiyle temas halinde idiyse de, Ortaçağların sonunda elde etmiş olduğu refahın henüz çok gerisindeydi. Alman tacirlerinin lâgünler kentinde kurdukları *Fondaco dei Tedeschi*, hiçbir açıdan Bruges'deki güçlü Hansa kontuarıyla karşılaştırılamaz. Tirol ve Bohemya'daki madenlerin işletilmesine henüz yeni başlanmıştı ve Salzkammergut ve Luneburg tuzlarının alım-satımı, deniz yoluyla her yere ulaştırılan Bourgneuf tuzuyla rekabet edemezdi. Tuna'nın Karadeniz'e sağladığı mükemmel çıkış olanağı, yalnızca Ausburg, Regensburg ve Viyana üzerinden Bavyera ve Avusturya arasındaki geçişe yaramak dışında kullanılma-

dan duruyordu; Macaristan'ın gelişmemiş durumu ve Balkanlar'ın bitmez tükenmez sorunları, bu nehrin alt kesimlerinde her türlü ulaşımı olanaksız kılıyordu. Üstelik Almanya'nın ileri derecedeki siyasal bölünmüşlüğü, imparatorların zayıflığı ve rakip hanedanlar arasındaki mücadele, ekonomik hayatın gelişmesi için fevkalâde elverişsizdi. İtalya'nın daha ileri bir uygarlıktan ve kıtanın denizle ilişkisini kolaylıkla sağlayan coğrafî konumdan elde ettiği avantajları ayrıntılarıyla anlatmanın yeri burası değildir.

Feodal büyük lordların engellemesiyle karşılaşmadan, ülkenin bir ucundan öteki ucuna kadar otoritesini duyurabilen Avrupa'daki tek ulusal hükümete sahip olan İngiltere, bütün kıta devletlerininkinden daha üstün bir ekonomik yönetime sahipti. Ancak, ne endüstrisi ne de ticareti bu elverişli koşullardan yararlanabiliyordu. Ondördüncü yüzyılın ortalarına kadar, İngiltere esas olarak bir tarım ülkesiydi. Onbirinci yüzyıldan beri kıtalı tacirlerin sık sık uğradığı limanı Londra dışında bütün kentler, III. Edward'ın saltanat yıllarından önce, üretimlerini kendi hemşehrileri ve çevrelerindeki kırsal alanın sakinlerine yetecek düzeyde tutuyorlardı. Onüçüncü yüzyılın yaklaşık bir elli yılı boyunca Stradford'un farklı durumu dışında, krallıktaki o mükemmel yünü yalnızca kendi tüketimlerine ve yerel müşterilerine yetecek kadar üretiyorlardı. Bu çarpıcı anormalliğin nedeni, erken ortaçağlardan itibaren Flander kumaşının olağanüstü gelişme göstermiş olmasında aranmalıdır. Felemenk'teki komşularınca geride bırakılan İngilizler, onlara hammadde sağlamakla yetiniyorlardı. Günümüzde Arjantin Cumhuriyeti ve Avustralya, Avrupa ve Amerika için neyse, onlar da Flander kumaş endüstrisi için aynı şeydiler. Onlarla rekabet etmek yerine, her zaman satışı olan yünü daha çok miktarda üretmekle yetiniyorlardı. İngiltere'deki Cistercian manastırları koyun yetiştiricisi olarak üstünlük ka-

zandılar. Yün ticareti Ouse üzerindeki St. Ives, Winchester'deki St. Giles, Stourbridge, Boston'daki St. Botolph, Westminster, Northampton ve Bristol panayırlarının zenginliğini sağlarken, aynı zamanda krallığın da gelirlerinin büyük bir kısmını temin ediyor ve limanlarda durmadan artan faaliyete yol açıyordu.[7]

Ancak, şaşırtıcı görünürse de, İngiliz gemiciliği bu ülkenin yün ihracatıyla birlikte gelişmedi. Her şeyden önce bu yün esas olarak kıta gemilerince taşmıyor ve bu iş onüçüncü yüzyıla gelindiğinde hemen hemen tamamen Tôtonik Hansa'nın tekeline giriyordu. İngiltere kralları, ortaçağların sonundan önce tebaalarının taşımacılık işini geliştirmek için hiçbir girişimde bulunmadılar.[8] Aksine, yabancı tacirleri, her türlü ayrıcalıklar bahşederek, kendi kıyılarına çekmek için pek hevesli göründüler. Kuşkusuz onların bu politikası özellikle malî nedenlere dayanıyordu. Çünkü hazineleri yabancı ticaret üzerine konan vergilerle ve tahtın Londra'da yerleşmiş sermayedarlardan aldığı ödünç paralarla besleniyordu. Onüçüncü yüzyıla gelindiğinde, burada çok sayıda İtalyan yerleşmiş bulunuyordu ki bunlar Flander'de sattıkları ya da doğrudan Alpler'in ötesindeki kumaş merkezlerine ve özellikle Floransa'ya gönderdikleri yünün ticareti ile malî işlemlerini bir arada yürütüyorlardı.

Fransa'nın ekonomik niteliği, İngiltere'ninkinden çok daha karmaşıktı. Ortaçağların sonundan önce Fransa, hiçbir anlamda ekonomik bir bütünlüğe sahip değildi. Birbiriyle

---

7 A. Schaube, *Die Wollausfuhr Englands vom Jahre 1273*, bkz. *Vierteljahrscrift für social-und Wirtschaftsgeschichte*, c. VI (1908).

8 1381'de bir yasa, krallıktaki ticareti yalnızca gemilerine hak olarak tanınıyordu. Ancak bunu uygulamak imkânı bulunmadığı için, eskiden olduğu gibi Hanse gemilerine başvurmak zorunlu oluyordu. Bununla birlikte 1381 Yasası, yeni bir politikanın, devletin ekonomik müdahalesinin habercisi olan bir politikanın başlangıcı olarak sayılmalıdır. Bkz. FR. Salter, *The Economich History Review* (1931), s. 93.

yabancılardan daha sıkı ilişkisi olmayan, yan yana gelmiş belirli sayıda bölgeden oluşuyordu. Güneyde Montpellier, Aiguesmortes, Languedoc'daki Narbonne ve hepsinden çok Provans'daki Marsilya Akdeniz ticaretinde yer alıyorlar ve onüçüncü yüzyıl boyunca Flander kumaşı ihracatı ve baharat ithalatında etkin bir rol oynuyorlardı. Ancak yüzyılın sonuna doğru St. Louis Haçlılarının başarısızlığı ve Cenova'nın rekabeti bunların refahını, onyedinci yüzyıla kadar canlanamayacak şekilde, büyük ölçüde azalttı. Bu tarihten sonra Marsilya'nın ticareti Güney Fransa ile sınırlı kaldı. Marsilya'nın gerileyişi, gördüğümüz üzere, onikinci yüzyılın başından itibaren Avrupa'nın büyük antreposu olan Champagne panayırlarının çöküşüyle hemen hemen eşzamanlıdır. Bu gerileyişten büyük ölçüde Paris yararlandı ve Bruges'le birlikte Alpler'in kuzeyinde ticaret yapan İtalyan firmalarının başlıca merkezi oldu. Onlar buralarda ipek endüstrisini kurdular ve özellikle bankacılıkla uğraştılar. Ancak Ortaçağların tarihinde Paris'in oynadığı rol, Philip Augustus döneminin başlangıcında Fransa'nın siyasal üstünlüğünün ve Fransız uygarlığının itibarı ile bağdaşır nitelikte değildir. Üniversitesi nedeniyle uluslararası bir kent olan Paris, ne ticareti ne de endüstrisi ile uluslararası nitelikteydi. İtalyanlar ve Felemenk'ten gelen çuhacıların dışında hiçbir yabancıyı kendine çekemiyordu ve her ne kadar nüfusu hızla artıyor idiyse de bunun başlıca nedeni siyasal merkezileşmenin gelişmesi ve sarayın varlığıydı. Burada onüçüncü yüzyılın sonunda var olan 282 zanaat, küçük atölyelerdeki zanaatkârlarca, büyük kentin ihtiyacını karşılamak üzere yürütülüyordu,[9] ama bunlar, pazarlarını kentin dışına

9 Toplam 282 farklı zanaat, G. Fagniez'in *Études sur l'industrie et la classe industrielle à Paris au XIII et au XIV siècle*, s. 7 ve devamı (Paris 1877) adlı çalışmasındaki listeden alınmış, eşanlamlıların yanısıra erkek ve kadın hizmetkârlar dikkate alınmamıştır.

genişletmek için çaba göstermiyorlardı. Endüstriyel bir bakış açısından Fransa, İtalya ve Felemenk'ten farklı olarak, ihracatçı bir ülke değildi. Mimarları ve heykeltıraşları sanatlarını bütün Avrupa'ya yayıyorlar fakat uluslararası ticarette onun işgal ettiği yer yalnızca doğal zenginliklerinin bol oluşuna bağlı kalıyordu.

Bu doğal zenginlikler arasında şarap, tartışmasız birinci sırayı alıyordu. Ne bağcılık ne de şarap ticaretinin, hak ettiği öneme uygun bir biçimde incelenmemiş olması, hem şaşırtıcı hem de üzücüdür.[10] Şarabın, üzüm üretmeyen ülkelerin beslenmesinde sahip olduğu yerin, Ortaçağlarda, zamanımıza göre çok daha büyük olduğu görülmektedir. Özellikle, İngiltere, Almanya ve Felemenk'te, varlıklı sınıfların olağan içkisi şaraptı. Ghent'de bir onüçüncü yüzyıl *keure*'ü sıradan bir adamı bir burjuva ile, *qui in hospitio suo vinum bibere solet**[11] diyerek karşılaştırıyordu, çünkü İtalyan şarapları ihracata konu olmuyordu, Ren ve Moselle'ninkiler ise sınırlıydı. Onüçüncü yüzyıldan itibaren Fransız şarapları Kuzey ülkelerinin uluslararası ticaretinde tartışmasız bir üstünlüğe sahipti. Sen Vadisi ve Burgondiya'nın şarapları yalnızca Rouen gemileriyle ihraç edilir görünmektedir. Oysa Bordeaux şarapları, daha iyi kaliteleri, bol oluşları ve denize yakınlıklarının ulaşımı kolaylaştırması nedeniyle, onikinci yüzyılın ekonomik rönesansı gelip çattığında artan ölçüde aranır olmuşlardı. Bu şaraplar, Oléron ve La Rochelle (La Rochelle ticarî adıyla bilinen şaraplar, adım buradan almıştır) limanlarından, Gaskonya, Bretanya ve İngiliz gemileriyle ve hepsinden daha çok on-

---

10 H. Pirenne, *Un Grand commerce d'exportation au Moyen Age: les vins* de France, bkz. *Annales d'histoire économique et sociale*, 1933, s. 225 ve dev; Z.W. Sneller, *Wynvaart Wynhandel tusschen Frankryk en de Noordelike Nederlanden in de tweede helft der XV eeuw*, bkz. *Bydragen voor Vaderl, geschiedenis* (1924).

(*) "Konuk gittiği yerde hep şarap içer."

11 Warnkoenig-Gheldolf, *Histoire de la Flandre*, vs. c. III, s. 284.

dördüncü yüzyılın ortalarından itibaren de Hansa gemileriyle Kuzey Denizi'ne ve Baltık'ın en uzak noktalarına kadar taşınmıştır. Bunlar, nehirler kanalıyla Avrupa'nın içlerine kadar nüfuz etmişlerdir. Ondördüncü yüzyılın başında Liege'e öylesine çok miktarda şarap geliyordu ki, uzaklığa rağmen Alman şaraplarından daha ucuza satılıyordu.[12] Onbeşinci yüzyıl ortalarına kadar İngiltere'ye tâbi olan Gaskonya bu şaraplar için daima bir açık pazar oluşturuyordu. Şarap ticareti küçümsenmeyecek servetlerin temelini atmıştı ve günümüzde, İngiliz soyluları arasında, ortaya çıkışını buna borçlu olanlar vardır.[13] Bordeaux şaraplarının taşınması işi de öylesine önemliydi ki, şarap taşıyan filolarda geçerli olan teamüller Kuzey Avrupa'da deniz ticaret hukukunun doğmasına yol açmıştır. Onikinci yüzyıl sonlarına doğru düzenlenmiş olan Oléron Kayıtları, şarap gemilerine ilişkin hükümler içeriyordu ve bunlar çok erken tarihlerde Damme'de Flander diline çevrilmiş ve bu tarihten sonra da Wisby'nin Deniz Hukuku olarak bilindiği Baltık'a kadar yayılmıştır.[14]

Mutlu bir coğrafi rastlantı sonucu Bourgneuf tuz madenleri La Rochelle'e oldukça yakındı, böylelikle tüccar gemileri şarap ve tuzu aynı anda yükleyebiliyorlardı. Ondördüncü yüzyıl boyunca, Hansa gemileri, Skaania kıyılarındaki ringa balıkçılığı geliştikçe, artan miktarlarda bu körfez tuzundan ithal ediyorlardı. Bu tuz, Almanya'da bile, Luneburg ve Salzburg tuzlalarının tuzuyla başarılı bir şekilde rekabet ediyordu.[15]

---

12 Hoscem, *Gesta episcoporum*, ed. G. Kurth, s. 252.

13 Örneğin, Bedford Dükü için, G. Scott Thomson'un *Two Centries of Family History* (Londra, 1930) adlı yapıtına bakınız.

14 Th. Kiesselbach, *Der Ursprung der rôles d'Oléron und des Seerechts von Damme*, bkz. *Hansische Geschichtsblatter, 1906*, s. 1 ve devamı.

15 A. Agats, *Der hansische Baienhandel* (Hedilberg, 1908). H. Hausser, *Le sel dans l'histoire* ile karşılaştırınız, bkz. *Revue économique internationale* (1927).

Fransa, şarap ve tuzun yanısıra, Artois ve Normandiya'dan tahıl ihraç ediyordu. "Orta çağların çiviti" olarak adlandırılan çivitotu, Picardy'de yetiştiriliyor ve bunun ticareti Amiens ve Languedoc'da yoğunlaşarak Toulouse'un refahına büyük katkıda bulunuyordu. Çivitotu, Flander ve İtalyan kumaş endüstrilerinde hazır bir pazar buluyordu.

Böylece Ortaçağ Fransa'sı, bir bütün olarak bugünün Fransa'sına çok benzeyen bir niteliğe sahipti. Endüstrisi kendi ihtiyaçlarına yetiyor ve Limoges'in süs eşyası gibi birkaç lüks ürün dışında, Avrupa ticaretinde yalnızca önemsiz bir yer tutuyordu. Kuzey kentlerindeki kumaş ticaretinin, Champagne panayırlarının gelişkin olduğu dönemde etkin olduğu, fakat bu panayırların çöküşüyle birlikte uluslararası ticaretteki yerlerinin Flander ve Brabant tarafından alındığı doğrudur. Krallığın en kuzeyindeki Tournai ve (esasen imparatorluğa ait olan) Valencinnes, kuşkusuz birinci dereceden tekstil merkezleri olarak kaldılar ama Bruges'in eline bakıyorlardı ve Felemenk'in ekonomik etki alanına dahil bulunuyorlardı. Fransa'nın zenginliği, her şeyden önce, toprağının sağladığı bol, çeşitli ve mükemmel ürünlerden ileri geliyordu. Özellikle, bütün hali vakti yerinde ailelerin sofrasında baharatın yanısıra yerini alan şarabı, onu İtalya ile birlikte Avrupa'nın lüks yiyeceklerinin üstencisi yapıyordu. Bununla birlikte, İtalya'dan farklı olarak, ticaret için ürettiği bu malları kendisinin ihraç etmeyişine dikkat edilmelidir. Akdeniz ticaretinde etkin bir yer tutan Marsilya ve Provans limanlarının gemileri dışında, kelimenin gerçek anlamında bir ticaret filosu yoktu. Gaskonya Körfezi, Kanal (Manş Denizi) ve Kuzey Denizi'nde gemiciliği, hemen hemen tamamen Basklılar, Bretonlar, İspanyollar ve Hansalılar gibi yabancılara bırakmışlardı. Ancak Fransa'da, ne ticarî ne de endüstriyel büyük servetler yoksa da, Yüz Yıl Savaşları felâketine kadar, bunu telâfi eden ve hiçbir yerde bulunmayan bir refah ve istikrar yürürlükteydi ve

Fransız uygarlığının onüçüncü yüzyıldaki parlak gelişmesinde hiç kuşkusuz bunların payı vardı.[16]

İspanya'da krallıklar, Arap fatihlerini ülkeden kovmaya başladıklarında, iktisat tarihinde giderek artan bir rol oynamaya başladılar. Aragon'daki Barselona, onüçüncü yüzyıldan itibaren girişimci ruhu ve cesur denizcileriyle tanınıyordu. *Reconquista*'dan sonra orada kalan Yahudiler sayesinde kent, deniz ticareti için yeterli sermayeye sahip oldu ve hızla İtalya'nın ticarî tekniklerini öğrendi. Başlangıçta eski Venedikliler gibi köle ticaretiyle de uğraştılar ki, Müslümanlarla yapılan savaş bu iş için onlara bol miktarda Mağripli Arap esir sağlıyordu. Aragon krallarının Sicilya'ya müdahalesi, doğal olarak onların bu ülke ile olan ilişkilerine taze bir itici güç kazandırırken, Katalanların Yunanistan'a ve bir süre sonra Ege adalarına maceralı seferleri, savaş ve ticareti bir arada yürüten Barselonalıların Doğu ile yaptıkları ticareti kamçıladı.[17] Ondördüncü yüzyılın başından itibaren bunların tekneleri Cebelitarık Boğazı'nın ötesine geçme cesaretini gösterdiler. Bruges'de, Atlantik kıyıları boyunca kıyı ticaretiyle meşgul olan ve başlıca madenler ile Ortaçağların sonunda Felemenk kumaş üretiminde kullanılan İngiliz yününün yerini alacak olan İspanyol yününü ihraç eden Portekiz ve Galicia gemilerine rastladılar.

Ortaçağların uluslararası ticaretini besleyen nesneleri dikkate aldığımızda, endüstri ürünlerinin, baharat, şarap, mısır, tuz, balık, ve yün gibi tarımsal ürünlerden çok daha az olduğu görülecektir. Yalnızca kumaş, önce Felemenk daha sonra Floransa'nın kumaşı, büyük bir ihracat ticaretinin oluşmasına yol açtı. Dokunmuş ipekliler ve İtalya'da üretilen lüks

16 F. Lot, *L'état des paroisses et des feux de 1328*, bkz. *Bibliothèque de l'École des Chartes*, c. XC (1929), s. 405'e göre (bugünkü sınırlarına göre) Fransa'nın nüfusu 1328 yılında, oldukça yüksek bir sayı olan 23-24 milyonu bulmuştu.

17 Sayous'un dördüncü bölüm 38 no'lu dipnottaki makalesine bakınız.

nesnelerin ihracatı kapsam olarak sınırlıydı ve hemen hemen bütün endüstri dalları (çanak-çömlek, mobilya, ayakkabı, giyim, mutfak eşyaları ve her türden alet) kentlerin sınırları içinde kalıyor, yerel pazarı beslemekten öteye geçmeyecek şekilde kentlerin zanaatkârlarının tekelinde bulunuyordu.

Ancak bazı belirgin istisnalara işaret edilebilir. Almanya'da Hildesheim ve Nuremberg'de, Meuse Vadisi'nde, Huy'da ve hepsinden çok Dinant'da metal işletmeciliği, uluslararası ticarete katkıda bulunacak ölçüde gelişmişti. Dinant'm, *Dinanderies* adıyla bilinen bakır eşyaları Avrupa çapında üne sahipti. Her şeye rağmen, modern dünyanın ekonomisiyle, Ortaçağların ekonomisi arasındaki en büyük farklılıklardan birisi, ortaçağ metalurjisinin ilkel gelişmesinde görülebilir. Tirol, Bohemya ve Carinthia'nın madencileri, en ilkel bir yöntemle "dağları" delmek için bir araya gelen köylülerden başka bir şey değillerdi. Onbeşinci yüzyılda komşu kentlerin kapitalistleri bunlar üzerinde kontrol kurdular ve madenciliği geliştirdiler ama o zaman bile madencilik pek önemsizdi. Liege çevresinde, onikinci yüzyılın sonlarından itibaren kömürün kullanılmaya başlanılmasına ve bir sonraki yüzyılda Liege'li madencilerin, maden çukurlarından suyu boşaltmada, maden kuyuları kazmada, toprak altında tüneller açma sanatında dikkate değer beceriler kazanmasına rağmen, kömür endüstrisi daha da az gelişmişti. Çünkü daha yüzyıllar boyu, *terra nigra* (siyah toprak) çok bol olduğu yörelerde yalnızca ev içinde kullanılıyordu.[18] İktisat tarihinde yeni bir çığır açacak olan, demirin ergitilmesinde kömür kullanılması, onsekizinci yüzyıla kadar gerçekleşmeyecekti.

Akdeniz'den Baltık'a, Atlantik'ten Rusya'ya kadar Avrupa'nın tümü, onüçüncü yüzyıl içinde uluslararası ticarete

18 Ortaçağlarda kömür madenciliğinin kökenine ilişkin çalışmaların bulunmayışı karşısında J.A. Nef, *The Rise of the British Coal Industry*, 2 c., (Londra, 1832)'ye başvurulabilir.

açıldı. Bu ticaret, Kuzey'de Felemenk, Güney'de İtalya olmak üzere başlıca iki merkezden deniz kıyılarına ulaştı ve buralardan da başarılı bir şekilde kıtanın içlerine ilerledi. Çok kötü değişim koşulları, yetersiz ulaşım olanakları, genel güvensizlik ve yeterince örgütlenmemiş para sistemi gibi üstesinden gelmek zorunda kaldığı bütün güçlüklerin ışığında, elde edilmiş olan sonuçların büyüklüğünü takdir etmemek olanaksızdır. Bu sonuçlar, malî nedenlerle tacirlerin korunması dışında, hükümetlerce hiçbir katkıda bulunulmaması nedeniyle daha da dikkate şayandır. Böylece uluslararası ticaret alanında sağlanmış olan başarı, yalnızca tacirlerin bizzat kendilerinin enerji, girişim ruhu ve becerileriyle açıklanabilir. Bu bağlamda Avrupa'nın önderleri olan İtalyanlar, Mısır ve Pers uygarlığının antik Yunan üzerindeki etkilerine benzer şekilde, daha ileri uygarlıklarından etkilendikleri Müslümanlar ve Bizans'tan kuşkusuz çok şey öğrenmişlerdi. Yalnız İtalyanlar, iç mücadelelerin şiddeti yönünden de kendilerine çok benzedikleri Yunanlılar gibi, ödünç aldıklarını özümseyip geliştirmekte gecikmediler. Ticarî şirketler kurdular, krediyi buldular ve parayı eski durumuna yükselttiler; ve ekonomik yöntemlerinin Kuzey Avrupa'daki yayılışı, onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda hümanizmanın yayılışı kadar çarpıcıdır.

Sonuç olarak, başlıca özelliklerine ana çizgileriyle değinme girişiminde bulunan bu uluslararası ticaretin boyutları hakkında insan, oldukça tam ve doğru bir tahminde bulunmak isteyecektir.[19] Bilgilerimizin eksikliği, maalesef bizi, böylesi bir tahmine ulaşmak umudundan vazgeçmeye zorlamaktadır. Bunu modern ticaretle karşılaştırmak elbette saçma olurdu. Modern bilimin bütün olanaklarına sahip olan günümüz ticaretiyle, Ortaçağlar ticareti arasında bir

19 Bu konuda Kulischer, *a.g.e.*, c. I, s. 263 ve devamına bakınız.

karşılaştırma mümkün değildir. Birincisinin müşteriler topluluğu yüz milyonlarla, ikincisininki ise birkaç düzine milyonla ifade edilebilir ve bir tek yirminci yüzyıl gemisinin tonajı, onüçüncü yüzyıldaki Venedik ya da Ceneviz filosunun toplam tonajına eşittir. Ortaçağ ticaretinin önemini, onbeşinci yüzyıl sonrası ticaretle ilişkisi açısından tahmin etmeye çalışma girişiminin de sağlayacağı bir yarar olamaz. Her ne kadar aradaki fark daha az belirginse de, sırf Hint adalarının ve Amerika'nın keşfi nedeniyle yine de oldukça büyüktür. Ortaçağ ticaretinin, onaltı ve onyedinci yüzyılların ticaretinin beşte biri kadar olduğu varsayılmışsa da, sayısal verilerin yokluğunda bu anlamsız bir formüldür. Bize gerekli olan bu ticarete ilişkin istatistiklerdir, oysa bunlar yaklaşık olarak bile ortaya konamamaktadır. Söyleyebileceğimiz tek şey, Ortaçağ ticaretinin hacminin, Venedik, Cenova ve Bruges limanlarının, Doğu Akdeniz'deki İtalyan kolonilerinin, Hansa kentlerinin gemiciliğinin ve Champagne panayırlarının gelişmesinin yeterince tanıklık ettiği büyüklükte bir ticarî faaliyete uygun düştüğüdür.

2. Uluslararası Ticaretin Kapitalist Niteliği[20]

Teleskopun yanlış ucundan baktıkları, yani yirminci yüzyılın gözüyle baktıkları için Ortaçağ ticaretinin önemsiz ol-

---

20 Bibliyografya: G. von Below, *Grosshandler und Kleinhandler im Deutschen Mittelalter*; bkz. *Probleme der Wirtshaftsgeschicte* (Tübingen 2'nci ed. 1926); F. Keutgen, *Der Grosshandel im Mittelalter*, bkz. *Hansische Geschichtsblatter* (1901); H. Sieveking, *Die kapitalische Entwickelung in den italienischen Stadten des Mittelalters*, bkz. *Vierteljahrscrift für Social-und Wirtschaftsgeschichte*, c. VII (1909); S. Strieder, *Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen* (Münih, 2'nci baskı 1925); G. Luzzatto, *Piccoli e grandi mercanti nelle citta italiene del Rinanscimento*, bkz. *Volume commemorativo in onore del Prof. Giuseppe Prato* (Turin, 1930); W. Sombart, *Kapitalismus*, bkz. s. IX; H. Pirenne, *Les étapes de l'histoire sociale du capitalisme*, bkz. *Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique*, 1914.

duğunu iddia eden iktisatçılar, bu iddialarını desteklemek için, Avrupa'da Rönesans'tan önce kapitalist bir tüccar sınıfının var olmayışını delil olarak göstermişlerdir. Bunlar, birkaç İtalyan şirketi lehine bir istisnayı kabul etmeye hazır olabilirler, ancak istisna yasanın varlığını ispat eder. Ortaçağların tipik tüccarının, kâr düşüncesi ya da kendini zenginleştirmek arzusu olmayan ve yalnızca hayatını kazanmayı düşünen basit bir tacir olduğu bile ileri sürülmüştür. Kentlerin küçük burjuvaları arasında bu türden perakendeci tacirlerin bulunduğu kuşkusuz inkâr edilemez, ancak işlemlerini anlatmakta bulunduğumuz bankerleri ve ihracatçıları bunların düzeyine indirgemek tuhaf olurdu. Yalnızca, önyargılı bir kuram nedeniyle gözlerini gerçeğe tamamen kapamış olanlar, ekonomik rönesansm başlamasıyla birlikte ticarî kapitalizmin önem ve etkisini inkâr edebilirler.

Elbette, aynı zamanda birbirlerinin nedeni ve sonucu olan kapitalizmle büyük çaplı ticaret bütün ülkelerde aynı tarihte ortaya çıkmadı ve her yerde aynı hızla gelişmedi. Bu bağlamda, Ren'in ötesindeki Almanya, tartışmasız Avrupa'nın ve her şeyden önce İtalya'nın gerisindeydi. Kuşkusuz bunu dikkate almadıkları içindir ki, pek çok Alman bilgini, kendi geçmişleri açısından kısmen doğru olan sonuçlardan aceleci genellemelere gitmişlerdir. Çalışmalarının içsel değeri, onların abartmalarının düzeltilebilmesi için, yalnızca aynı yöntemlerin, gelişmenin Almanya'dan daha hızlı ve ortaçağ ekonomisinin gelişmesinin en eksiksiz olduğu ülkelere uygulanmasının zorunluluğu anlaşılana kadar, bu genellemeler taraftar sağlamıştır.

Ortaçağ kaynakları, kıt da olsalar, onikinci yüzyılda kapitalizmin varlığını, kuşkuya yer vermeyecek şekilde belirtiyorlar.[21] O zamandan başlayarak uzun mesafeler arasında

21 Tacirler ve Burjuvazi bölümüne bakınız.

yapılan ticaret, tartışmasız önemli servetler yaratmıştır. Godric'in öyküsü daha önce aktarılmıştı. Onu harekete getiren ruh, kelimenin tam anlamıyla, bütün zamanların o kapitalist ruhuydu. O düşünüyordu, hesaplıyordu ve tek amacı kârını artırmaktı.[22] Bunlar, ne de olsa, kimi ekollere bağlı tarihçilerin büyük bir muamma haline getirdikleri, oysa her şeye karşın, insanın sahip olma içgüdüsüne bağlı olduğu için, farklı gelişme derecelerinde de olsa, temelde aynı olan kapitalizmin aslî nitelikleridir. Godric de herhangi bir açıdan istisna olamazdı. Bu İskoç'un öyküsünü bize ulaştıran şans, aynı şekilde bir Venediklinin ya da Cenevizlinin öyküsünü de bize aktarabilir ve bu insanların gelişmeleri için olağanüstü uygun olan bir ortam içinde aynı kolaylıkların onlar için de seferber edilmiş olduğunu bize gösterebilirdi. Godric'in asıl ilginç yanı, (yaşam öyküsünü yazanın özellikle belirttiğine göre) o zamanın bütün maceracı tacirleri için de geçerli olan o ruh halidir. O, ilkin deniz kıyılarında ve sonra kıta içlerine yayılan ticaretin yarattığı *yeni zengin* bir tipti. Bunlardan pek çoğu, onikinci yüzyılın sonundan önce,

22 İkinci bölüm 7 no'lu dipnotta belirtilen *Libellus*'dan alman aşağıdaki parça bu durumu sonuna kadar kanıtlamaktadır: "Sic puerilibus annis simpliciter domi transactis, coepit adolescentior prudentiores vitae vias excolore et documenta saecularis providentiae sollicite et exercitate perdiscere. Unde non agriculturae delegit exercitia colere, sed potius quae sagacioris animi sunt redimenta studuit, arripiendo exercere. Hinc est quod mercatoris aemulatus studium coepit mercimonii frequentare negotium et primitus in minoribus rebus quidem et rebus pretii inferioris coepit lucrandi officia discere. Postmodum vero paulatim ad majoris pretii emolumenta adolescentiae suae ingenia promovere (s. 25)... Unde et mercandi gratia frequenter in Daciam ibat et aliquoties in Flandriam navigii remige pervolabat, et dum opportunitas juvabat, littora marina circuiens, multoties ad Scotorum fines deveniebat. In quibus singulis terrarum finibusalıqua rara et ideo pretiosiora reperiens, ad alius secum regiones transtulit, in quibus ea maxime ignota fuisse persensit, quae apud indigenas *desiderabiliora super aurum extiterant;* et ideo pro his quaeque alia, aliis terrarum incolis concupiscibilia, libentius et studiosissime commutando comparabat. De quibus singulis negotiando plurimum profecerat et maximas opum divitias in sudore vultus sui sibi perquisierat, quia hic multo venundabat quod alibi ex parvi pretii sumptibus congregaverat (s. 29-30)."

hem İtalya'da hem de Flander'de örnek gösterilebilir[23] ve ticarî kapitalizmin o tarihteki önemine bundan daha çarpıcı bir delil bulunamaz. Çünkü hatırlanmalıdır ki, bizce bilinenler onların temsilcilerinin yalnızca ender örnekleridir.

Daha önce gösterilmiş olduğu gibi, bu kapitalistler, çoğunlukla, ticarî hayat canlanmaya başladığında işe servetleriyle değil, fakat enerji, zekâ ve macera aşkıyla atılan ve ayrıca, hiç kuşkusuz, pek fazla vicdan rahatsızlığı duymayan ayak takımı arasından çıktılar. Pek çokları, şansın yardımıyla, onyedi ve onsekizinci yüzyıllarda pek çok kolonizatör ve korsanınkine benzer şekilde servetlerini yaptılar. Yerel pazarların küçük perakendeci tacirleriyle bu maceracılar arasında çok büyük fark vardır. Bu maceracıların içinde yer aldıkları, erken Ortaçağların lonca ve birliklerinin tek amacı, uzak mesafe ticaretinin gereksinmelerini yerine getirmekti. Başlangıçtan itibaren bu işin kârı elbette çok büyüktü. Birkaç yüz pound baharatın ya da birkaç düzine değerli kumaş topunun satışı, henüz rekabet ve piyasa fiyatı olmadığı ve bu erken dönemlerde, talep her zaman için arzdan kesinlikle fazla olduğu için haydi haydi kazançlıydı. Bu koşullarda, ne ulaşım masrafı ne de çok sayıdaki geçiş resmi, ne kadar yüksek olursa olsunlar, büyük kârların gerçekleşmesini önleyemiyordu. Zengin olmak için gerekli tek şey, kararlı arkadaşlarla bir ortaklık kurmak, onlarla birlikte ihraç edilebilecek eşyanın ucuza satın alınabileceği yerlerin yolunu tutmak ve sonra bu eşyayı satış yerine götürmekti. Kimi zaman bir yörede, kimi zaman bir başka yörede yaygın olan kıtlık da, çok az bir şey karşılığında büyük kazançlar sağlama konusunda belli bir olanak veriyordu.[24] Açlıktan ölen insanlar, bir torba tahılın fiyatı üzerinde pek fazla

23 Kredi ve Para Alışverişi: Tacirler ve Burjuvazi; Kentsel Kurumlar ve Hukuk bölümlerine bakınız.

24 F. Curschmann, *Hungersnöte im Mittelalter*, s. 132 ve dev. (Leipzig, 1900).

pazarlık etmezler ve tacirlerin ise bu insanların felâketinden yararlanmak konusunda hiçbir vicdanî duraksamaları yoktur.[25] Onikinci yüzyılın başından itibaren, bu tacirlerin, kıtlık zamanlarında tahıl vurgunculuğu yaptıkları konusunda kaynaklar kuşkuya yer bırakmıyor.

O dönemin ticaretinin sunduğu sayısız fırsatlardan yararlanmak için, enerji ve zekâ ile desteklenen iradeden başka bir şeye ihtiyaç yoktu. Ortaçağların büyük tacirlerini müjdeleyen bu kişilerin, işlerine kişisel servetlerle başladıklarına inanmak için hiçbir neden yoktur. Bunları, başlangıç sermayesini sağlamak için toprağını satan ya da gelirlerini ticarette riske atan büyük mülk sahipleri olarak düşünmeyi bırakmalıyız. Bunların pek çoğu, ilk sermayelerini, gemici ya da dok işçisi olarak işgüçlerini kiraya vererek ya da tüccar kervanlarında çalışarak sağlamışlardı. Başkaları, çevrelerindeki bir lorddan ya da herhangi bir manastırdan biraz ödünç alarak krediye başvurmuş olmalıdırlar. Yine başkaları, işe paralı asker olarak başlamış, talan ve yağmadan elde ettiklerini ticarette kullanmışlardır. Günümüzdeki büyük servetlerin öyküsü, bunların oluşumunda şansın oynadığı rolün pek çok örneğini bize vermektedir. Toplumsal hayatın kendisini şansın etkisine daha çok açtığı bir çağda, aynı şeyin meydana gelmiş olmasını varsayabiliriz. Örneğin, başarılı korsan seferlerinin, Pisa ve Cenovalı tacirlerin ataların sağlamış olduğu zenginliği bir düşünün. Son olarak, bu ilk ticarî sermayeyi sağlamada birlik kurmanın oynamış olduğu büyük role gereken önem verilmelidir. Lonca ve Hansalarda alımlar ortak yapılıyor ve limanlarda gemiler birkaç ortak tarafından kiralanıyordu. Herhalde, ilk profesyonel tacirlerin mesleklerine tam olarak nasıl başladıkları konu-

25 23 no'lu dipnotta geçen *desiderabiliora super aurum* (altından daha çok arzu edilen şey) eşyalar hakkındaki cümleye bakınız.

sunda bilgisiz olabilirsek de, en azından kesinlikle biliyoruz ki bunların zenginliğe tırmanışı pek hızlı olmuştur.

Bu tacirlerin pek çoğu, daha onbirinci yüzyılda, büyük lordlara çok miktarda borç verebilecek, bulundukları kentte kendi keselerinden kilise yaptırabilecek ve geçiş resminden azat edilme hakkını lordlardan satın almaya yetecek kadar kâr sağlamışlardı. Çok sayıda kent ve kasabada orta sınıfın doğuşunu gerçekleştiren ve besleyen bunların fonlarıydı. Bunların ticarî birlikleri, bir tür resmî belediye yönetimi oluşturuyordu. Saint-Omer'de, tüccar loncası (gild), valinin de onayı ile (1072-83), kent surlarının yapımı ve sokaklara kaldırım taşı döşenmesi için zorunlu masrafların bir kısmından kendini sorumlu tutuyordu.[26] Lille, Andenarde, Tournai ve Bruges gibi başka yerlerde kentin malî yönetimi içinde yer alıyorlardı.[27] Bundan başka, tacirlerin sağladıkları kârlar, hiçbir şekilde bütünüyle eşya ticaretine yatırılmıyordu. Bunların pek çoğu, eşya ticaretinin yanısıra para ticaretiyle de uğraşıyorlardı. Hem İtalya'da hem de Felemenk'te, aralarındaki en zenginlerin onikinci yüzyıldan itibaren giriştikleri ve krallarla feodal büyük lordlara önemli miktarlarda borç vermelerini sağlayan malî işlemler konusunda başka yerde söylenmiş olanları tekrarlamak gereksizdir. Buna ek olarak, bütün tacirler, pek bol olan ihtiyatlarını, yatırımların en sağlamı olan toprağa yatırmaya devam ediyorlardı. Onikinci ve onüçüncü yüzyıllar boyunca kentlerin arazisinin çoğunu bunlar ele geçirdiler.[28] Sürekli nüfus artışı, bunların arazilerini inşaat alanlarına dönüştürerek, elde ettikleri rantı öylesine artırdı ki, onüçüncü yüzyılın

---

26 G. Espinas ve H. Pirenne, *Les costumes de la gilde marchande d Saint-Omer*, bkz. *Le Moyen Age*, 1901.

27 H. Pirenne, *Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme*, s. 282 ve devamı.

28 Toprak ve Kırsal Sınıflar bölümünün sonuna bakınız ve H. Pirenne, *Les villes du Moyen Age*, s. 168 ve devamı.

ikinci yarısından itibaren pek çokları ticareti bırakarak *rantiye (otiosi, huiseux, lediggangers)* haline geldiler. Böylece mütedavil sermayenin topraktan kaynaklanması yerine, tam tersine, orta sınıfın toprağa dayanan ilk servetlerinin araçları doğmuş oldu.[29]

Her zaman olduğu gibi, bu *yeni zenginler* kısa sürede kapalı gruplar haline geldiler. Londra'daki Flander Hansa'sının tüzüğü (1187'den önce) bütün perakendeci tacirlerin yanısıra "tırnakları mavi olanların" yani kumaş endüstrisinde çalışanların birliğe girmesini yasaklıyordu.[30] Büyük çaplı ticarete girebilmek, şimdi bunu tekelinde bulunduran gruplara bağlıydı. Bu iş şimdi kentlerde, "sıradan insanları" dışarda bırakmaya ve onları perakende ticaret ya da el zanaatları içinde tutmaya kararlı zengin ve kibirli bir patrisyenler grubunun elindeydi. Ekonomik rönesansta başı çeken bütün bu yörelerde büyük ve küçük ticaret arasında çarpıcı bir karşıtlık vardı. Büyük ticaretin kapitalist niteliği inkâr edilemez.[31] Flander ve Brabant kentlerini hammadde ile besleyen yün ithalatçıları, bir seferinde yüzlerce top kumaş satan kumaş tacirleri, Doğu Akdeniz limanlarında ticaret yapan Venedik, Cenova ve Pisalı gemi sahipleri, Lombardiya ya da Floransa'nın, şubeleri bütün Avrupa'ya yayılan ve ticaretle bankacılığı bir arada yürüten firmaları, eğer kapitalist değilse neydiler?[32] Perakende ve toptan ticaret arasın-

---

29 G. Des Marez, *La propriété foncière dansles villes du Moyen Age*, s. 11 ve dev. G. Espinas, *La vie urbaine de Douai*, c. III, s. 578 ve IV, 4'de kentteki iki çuhacı Jeahns de France ve Jakemes li Blons tarafından satın alınan evlerin listesine bakınız.

30 H. Pirenne, *La hanse flamande de Londres*, s. 81.

31 Onüçüncü yüzyılın İtalyan belgelerinde *capital* kelimesi, sürekli olarak, işe yatırılmış para anlamında kullanılmaktadır.

32 Cenovalı Zaccaria'nın göz kamaştıran serveti konusunda, Bratianu, *a.g.e.*, s. 138 ve dev. ile Roberto Lopez, *Genova marinara nel duecento Benadetto Zaccaria, ammiraglio e mercante*, Messina-Milan, 1933'e bakınız.

daki ayrımın kesin olmadığı doğrudur. Pek çok tüccar ikisini birlikte yürütüyordu. Özellikle Almanya'da, Flander'den kumaş ithal eden terziler (gewanschneider), bunu dükkânlarında arşınla satıyor,[33] Floransa'da da *Arti di calimala*'nın pek çok acentesi aynı şeyi yapıyordu.[34] Kuşkusuz ticarî uzmanlaşma da henüz yeterince belirgin değildi. Tüccar, yeterince kazançlı bir kârı garantilediği sürece, kendisine sunulan malları, koşullara bağlı olarak ithal ediyordu. Ancak bütün bunlar, ticarî kapitalizmin yalnızca piyasa ve çağın toplumsal koşullarının empoze ettiği duruma kendisini uyarladığını göstermektedir.

33 Bkz. daha önce bahsedilen muhasebe defterleri, s.143-144.

34 A. Sapori, *Una compagnia di Calimala.*

ALTINCI BÖLÜM

KENTSEL EKONOMİ VE ENDÜSTRİNİN DÜZENLENİŞİ

1. Ekonomik Merkezler Olarak Kentler. Kentlerin Beslenmesi[1]

Onbeşinci yüzyıla kadar ve bu yüzyıl boyunca ticaret ve endüstri merkezleri yalnızca kentlerdi. O derecede ki, endüstri ve ticaretin açık alanlara kaçmasına izin verilmiyordu. Kentlerle köyler arasında kesin bir işbölümü vardı, ikinciler yalnızca tarımla, birinciler ise ticaret ve el sanatlarıyla uğraşıyorlardı. Böylelikle kentler, ekonomik etki alanlarının yarı çapıyla orantılı bir önem kazanıyorlardı. Bu kuralın pek az

1 Bibliyografya: G. Espinas, *La vie urbaine à Douai*, Paris (1913), 4 c.; W.S. Unger, *De levensmiddelen Voorziening der Hollaendsche steden in de* middleeuwen (Amsterdam, 1906); J.G. Van Dillen, *Het economisch karakter der middleeuwsche stad* (Amsterdam, 1914); P. Sander, *Die reichsstadtische Haushaltung Nrünbergs*, 1431-40 (Leipzig, 1902) s. c.; K. Bücher, *Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im XIV und XV Jahrhundert* (Tübingen 1886); J. Jastrow, *Die Volkszahl Deutscher Stadte zu Ende des Mittelalters*, (Berlin, 1886); H. Pirenne, *Les dénombrements de la population d'Ypres au XV siècle*, bkz. *Viertaljahrsrift für Social-und Wirtschaftsgeschichte* c. I, (1903); J. Cuvelier, *Les dénombrements de foyers en Brabant, XIV-XVI* siècles, (Brüksel 1912); G. Pardi, *Disegno della storia demografica di Firenze*, bkz. *Archivio storico italiano* (1915); Buna Kulischer, *a.g.e.*, c. I, s. 164-165'i ekleyiniz ve ayrıca Şehirler bölümündeki bibliyografyaya bakınız.

istisnası vardı, belki de Roma, Paris ve Londra gibi sırasıyla Kilise'nin başı ve iki büyük krallığın hükümdarlarının ikametgâhı olarak başka türlü sahip olabilecekleri etkiden çok daha fazlasına sahip olan bu üç kentten başka istisna da yoktur. Ortaçağlarda devlet henüz yeterince merkezîleşmemişti ve hükümetlerle yönetim, bizim modern başkentlerimiz ya da antik dünyanın kentleri gibi kentsel merkezlerin oluşmasına olanak verecek ölçüde biçimlenmemişti. En çok birkaç piskoposluk kenti, piskoposluk bölgesinin merkezi olarak konumlarını, günlük faaliyetlerini aratmasa da artıran bu avantajlarına borçluydular. Hiçbir yerde, dinsel bir kurum kendi başına kent hayatında büyük gelişmeler yaratmaya yeterli değildir. Kent ahalisinin yalnızca bir manastır ya katedralin ihtiyaçlarını karşılamaya yöneldiği yerler, hiçbir zaman ikinci dereceden bir kasaba olmaktan öteye geçememiştir. Almanya'daki Fulda ve Corbie, Felemenk'teki Stavelot ve Terouanne, İngiltere'deki Ely, Fransa'nın güneyindeki Luxeuil, Vezelai ve pek çok başka *cité*'yi hatırlamak yeterlidir.

Ortaçağ kentinde, ruhbanın yabancı bir unsur olduğu bilinen bir gerçektir. Sahip oldukları ayrıcalıklar onları kent hayatını paylaşmaktan alıkoyuyordu. Ticarî ve endüstriyel bir nüfusun içinde onların ekonomik rolü yalnızca bir tüketici rolüydü. Soylulara gelince, yalnızca Akdeniz kıyılarında, İtalya'da, Fransa'nın güneyinde ve İspanya'da bunların bir kısmı kentlerde yaşıyordu. Bu olgu, kuşkusuz, bu ülkelerde geleneğin korunmasıyla ve bir ölçüye kadar da Roma İmparatorluğu'nun buralarda damgasını öylesine derin vurduğu kentsel nitelikle ilgiliydi. Buraların soyluları, hiçbir zaman, çöküşlerinin en yoğun olduğu dönemde bile, antik kentlerin bulunduğu yerleri terk etmediler ve kent hayatı canlandığında da buralarda yaşıyorlardı. Oturdukları evlerin çatılarının ta tepesine, pek çok eski Toskanya kentinin canlılığına hâlâ çok şeyler katan o kuleleri yaptırdılar.

Gerçekte bunlar, çoğu kez ticarî işlerle ilgilendiler ve gelirlerinin bir kısmını bu işe yatırdılar; Venedik ve Cenova'da deniz ticaretinde küçümsenmeyecek yerler tuttular. İtalyan kentlerinin siyasal ve sosyal mücadelelerinde oynadıkları önemli rolü hatırlatmak gereksizdir. Öte yandan Kuzey Avrupa'da soyluların hemen hepsi, kırsal yörelerdeki şatolarına yerleşmek üzere kentleri terk ettiler. Şurda burda bir şövalye ailesinin, soyutlanmış ve burjuva toplumunun ortasında yolunu şaşırmış bir durumda bulunması yalnızca istisnaî koşullarda söz konusudur. Ortaçağların sonundan önce, yani o zamana gelindiğinde artık daha az kavgacı ve daha fazla rahat düşkünü olan aristokrasinin kendisi için kentte lüks evler kurmaya başlamasına tanık olunmaz.

Böylece Ortaçağ kenti, esas itibariyle burg'lunun bulunduğu bir yerdi; onlar için ve onların yüzünden vardı. Kendi çıkarları ve yalnızca kendi çıkarları açısından kentsel kurumları yarattılar ve ekonomisini örgütlediler. Bu ekonomi elbette, adına işlev gördüğü nüfusun az ya da çok kalabalık olmasına ya da ticaret ve endüstriyle az ya da çok uğraşmasına göre, az ya da çok gelişmişti. Onu, sanki her yerde aynı imiş gibi tanımlamak ve yarı kırsal bir *bourg*'un örgütlenişi ya da Main üzerindeki Frankfort gibi ikinci derecede bir kentin örgütlenişi, Venedik, Floransa ya da Bruges gibi bir metropole sanki yeterli olabilirmiş gibi, tümünü tek bir tipe indirgemek yanlışı pek sık yapılmıştır. Belirli bir Alman ekolünün pek büyük bir dirayet ve bilgiyle geliştirmiş olduğu *Staadwirschaft* (kent ekonomisi) kuşkusuz gerçeğin belirli görünümlerine uygundur, ama pek çok başka gerçeği görmemezlikten geldiği için, çok önemli bir düzeltme yapılmaksızın onu kabul etmek olanaksızdır. Tekrar etmek gerekirse, bu görüşün sahipleri fikirlerinin temelini, gereğinden fazla Almanya'ya dayandırmışlar ve Ren'in doğusundaki bazı yerler için geçerli olan sonuçları, keyfî olarak Avrupa'nın

tümüne yaygınlaştırmışlardır. Kentsel ekonomiye ilişkin yeterli bir fikir edinebilmek için, tam tersine, bu ekonomi, en yüksek gelişmesini gösterdiği çevre içinde incelenmelidir.

Açıktır ki, bu ekonominin en acil ihtiyacı nüfusa yiyecek bulmaktı. Nüfusun büyüklüğünü belli bir doğrulukla kestirmek ise maalesef olanaksızdır. Onbeşinci yüzyıla kadar, hiçbir istatistikî veriye sahip değiliz ve o dönem için sahip olduğumuz veriler bile yetersiz ve açık olmaktan uzaktı. Bununla birlikte, bu veriler üzerinde yapılan titiz ve eksiksiz çalışmalar, Ortaçağ kentlerinin çok seyrek nüfuslu oldukları sonucuna ulaşmamızı haklı gösterir. Garip görünebilirse de, 1450 yılında Nuremberg'in yalnızca 20.165, 1440'ta Frankfort'un yalnızca 8.719, Basel'in 1450'lerde yaklaşık 8.000, İsviçre'deki Friburg'un 1444'te yalnızca 5.200, 1475'lerde Strasburg'un yalnızca 26.198, onbeşinci yüzyılın ortalarında Louvain ve Brüksel'in sırasıyla 25.000 ve 40.000'lik nüfusa sahip oldukları saptanmıştır.

Bunlar çok uzun süredir, her türlü ihtimali göze alarak kabul edilegelmiş olan hayalî sayılardan çok farklıdır. Zira, onikinci yüzyıldan onbeşinci yüzyıla kadar olan dönemin Avrupa'sının, yirminci yüzyıldaki kadar insanı besleyebileceğini iddia etmediğimiz sürece, o zamanki ve günümüzdeki kentsel nüfus arasında bir paralellik kurmanın olanaksız olduğu kolaylıkla kabul edilecektir. Çoğu kez, bilgisinin gücü, yıllardır hürmet görmüş olmasıyla kanıtlanmaya çalışılan, fakat sayısal kesinlikten uzak olan veriler de eleştiriye karşı duramazlar. Onbir yıllık arayla (1247-58) iki belge, Ypres'in nüfusunu sırasıyla 200.000 ve 40.000 olarak verirler, oysa hiçbir zaman nüfusun ikinci sayısının yarısını bile bulup bulmadığı kuşkuludur. Kesinlikle güvenilebilecek sayımlar bize, 1412 yılında kentin nüfusunun 10.736 kişi olduğunu gösteriyor. Nüfusun bu dönemde çok azalmış oluşu, onüçüncü yüzyılın sonunda, endüstriyel zenginliğinin en yüksek olduğu dö-

nemde kentin nüfusunun 20.000 dolaylarında olabileceğini varsaymamızı haklı kılmaktadır. 1346 yılında, 4.000 dolayında dokumacının çalıştığı Ghent'in, dokumacıların alileleriyle birlikte kentin nüfusunun dörtte birini oluşturduğunu kabul edersek, yaklaşık 50.000 kişilik nüfusa sahip olması muhtemeldir.[2] Kuşkusuz Bruges daha az önemli değildi. İtalya'da, Batı'nın tartışmasız en büyük kenti Venedik'in nüfusu 100.000'in altına düşmüş olamaz ve muhtemelen Floransa, Milano ve Cenova gibi kentlerin nüfusundan da bu sayı pek fazla değildir.[3] Her şey dikkate alındığında, ondördüncü yüzyılın başında, en büyük kentsel topluluğun, en çok 50.000 ilâ 100.000 kişilik bir nüfusa, yalnızca ender durumlarda ulaşabildiği, 20.000 nüfuslu bir kentin zaten büyük kent sayıldığı ve pek çok durumda kentlerin nüfusunun 5.000 ile 10.000 arasında oynamış olması çok muhtemeldir.

Bu tahminlerimizin başlangıç noktası olarak ondördüncü yüzyılın başını alıyorsak, bunun nedeni, bu tarihin, hemen hemen her yerde kent nüfuslarında bir duraklayışa işaret etmesindendir. O zamana kadar nüfus sürekli bir artış göstermiştir. Kent hayatının ilk merkezleri kuşkusuz, kent sınırlarının kesintisiz gelişmesinden de açıkça anlaşıldığı gibi, hızla büyümüşlerdir. Örneğin Ghent'in sınırları, kentin etrafında oluşan varoşları içine alacak şekilde, 1163, 1213, 1254, 1269 ve 1299 yıllarında sürekli genişlemiştir. Son genişleme sırasında inşa edilen surların, uzun bir süre, içinde kurulacak yeni semtleri kapsayabilecek şekilde geniş bir

---

2 G. Espinas ve H. Pirenne, *Recueil de documents realtifs a l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*, c. II, s. 637.

3 Davidsohn, *Forschungen zur Geschichte von Florenz*, c. II, 2'nci kısım, s. 171'e göre, Floransa'nın nüfusu 1280'de 45.000, 1339'da 90.000 dolaylarındadır. E Lot, *L'état des paroisses et des feux, a.g.e.*, s. 300'e göre ise ondördüncü yüzyılın başında, Fransa'da Paris dışında hiçbir şehir, 100.000 nüfusa ulaşamamıştı. Paris'e gelince, eğer bu kent için verilen aile sayısı doğru ise, nüfusunun 200.000 kadar olabileceğini düşünebiliriz.

alanı içermiş olması durumu, gelecekte yeni gelişmelerin mutlaka beklendiğinin bir göstergesidir, ancak bu yeni semtler kurulmamıştır. Çünkü nüfus durağanlaşmıştır. Nüfusun ileriye doğru gelişmesini yeniden kazanması için onaltıncı yüzyıla kadar beklememiz gerekecektir.

Kentler, beslenmeleri için, hem çevrelerindeki kırsal alanlara, hem de büyük çaplı ticarete başvurmak zorundaydılar. Kendi ihtiyaçlarını sağlama konusunda, bu ihtiyacın son derece küçük bir kısmı dışında, kendi kendilerine yeterli olmuyorlardı. Yalnızca, Ortaçağların ikinci yarısında kendilerine beledî haklar bağışlanan ve çoğunlukla yarı-kırsal niteliklerini koruyan küçük yerleşmeler, dış yardım olmaksızın varlıklarını sürdürebiliyorlardı. Ancak, bunları, orta sınıfın beşiği olan büyük ticarî yerleşme birimleriyle karşılaştırmaktan daha büyük bir yanlış yapılamaz. Başlangıçtan itibaren bu ikinciler bütün yiyecek maddelerini ithal etmek zorundaydılar. Bu yeterince açık gerçek, gelişmelerinin en yüksek döneminde kentlerde bulunan domuz ve inek ahırlarına bakarak inkâr edilmemelidir, çünkü bunlar onsekizinci yüzyıla kadar bütün kentlerde bulunurdu ve bugün de tamamen ortadan kalkmamıştır.

Burjuvazinin yiyeceğini temin edenler her şeyden önce ve herşeyden çok, çevredeki yörenin köylüleriydi. İlk kentsel yerleşme, bunların ürünlerine bir mahreç sağlar sağlamaz, kırsal alanların ekonomik durgunluğu geçmişe ait bir şey oldu, çünkü o zamana kadar kentlerin ve *bourg*'ların küçük yerel pazarları dışında böyle bir olanak yoktu. Köylülük ve yeni doğan kentler arasında, birincilerin çıkarını, ikincilerin ise ihtiyaçlarını tatmin eden bir ilişki derhal kuruldu. Kırsal alanlar, merkezlerini meydana getiren kenti besledi, kentin büyümesi talebin daha da artmasına yol açarken, köyler, bu artışı ve kendi ürün fazlalarını artırmak yoluyla da sürekli artan tüketimi karşılamak için önlemler aldılar.

Başlangıçtan itibaren kent yönetimleri, yiyecek maddelerinin ithalâtı işini düzenlemek zorunda kalmışlardır. Yalnızca bunları temin etmek değil, fakat ayrıca fiyatlardaki keyfi artışlara ve tekel tehlikesine karşı önlem almak zorunda kalmışlardır. Kent ahalisinin bol ve ucuz yiyecek maddeleriyle beslenebilmesini sağlamak üzere iki önlemden yararlanmışlardır: Yani, işlemlerin açık olmasını ve malları üreticiden tüketiciye geçiren aracıların ortadan kaldırılmasını sağlamak. Amaçları, köydeki satıcıyla, kentteki alıcıyı genel bir kontrol altında, yüz yüze getirmekti. Onikinci yüzyıldan itibaren, maalesef yalnızca birkaç tanesi günümüze kadar gelebilmiş olan, emir ve tüzükler yayınlanmıştır. Onüçüncü yüzyıldan itibaren belgeler, bu amacı gerçekleştirmek için yararlanılan sürecin çok canlı bir tasvirini veren, kılı kırk yarıcı düzenlemelerle doludur. Fiyatı yükseltmek için yiyecek maddelerini önceden davranarak satın almak ve satmak (yani, bunları köylü kente ulaşmadan satın almak) yasaklanmıştı; bütün mallar doğruca pazara götürülmek ve belirli bir süre sergilenmek zorundaydı ki, bu süre içinde bunlar yalnızca kentin ahalisine satılabiliyordu. Kasaplar kendi mahzenlerinde et bulundurmaktan, fırıncılar kendi fırınları için gerekli olandan fazla buğday satın almaktan alıkonuyordu. Hiçbir bourg'lu, kendisinin ve ailesinin ihtiyacından fazla bir şey satın almıyordu. Yiyecek fiyatlarında yapay artışları önlemek için çok titiz önlemler almıyordu. Çoğu kez tavan fiyatları belirleniyor, ekmeğin ağırlığı buğdayın fiyatına oranlanıyor, pazar yerlerinde düzenin sağlanması, sayıları sürekli olarak artan kent görevlilerine bırakılıyordu. Bourg'lu, spekülasyon ve tekelin kötülüklerine olduğu kadar sahtekârlığa karşı da korunuyordu. Bütün mallar dikkatle inceleniyor, kalite yönünden kusurlu olan ya da belgelerde rastlanan terimle "sadık" olmayanlara el konuyor ya da yok ediliyor ve çoğu kez sürgüne varan cezalar veriliyordu.

Sayıları sonsuza kadar artırılabilecek bütün bu koşullar, elbette bir kontrol anlayışı ve tüketicinin yararına olan doğrudan değişim ilkesince düzenleniyordu.[4] Bu ilke o kadar sık belirtilmiş ve o kadar çeşitli biçimlerde ortaya konmuştur ki, bazı yazarlar (bir parça abartarak) bunu kentsel ekonominin zorunlu bir özelliği olarak saptamışlardır. Ne olursa olsun, uğruna en keyfî önlemlerin alınabildiği bir ülküyü gerçekleştirmeyi amaçlayan bu önlemler, hemşehrilerin "ortak yararı" için kuşkusuz yaygın bir biçimde uygulanmışlardır. Bireyin özgürlüğü pervasızca engellenmiş ve yiyecek maddelerinin satışı, daha sonra göreceğimiz gibi, küçük ölçekli endüstriye uygulandığı şekilde, nerdeyse zorbaca ve engizisyon benzeri düzenlemelere tâbi kılınmıştır.

Kentlerin beslenmesinden, yalnızca çevredeki kırsal alanların sorumlu olduğu düşünülmemelidir. Ticaretin de bu işte payı vardı. Büyük kentlerce (20.000 nüfuslu bir kent büyük sayılmalıdır) tüketilen yiyecek maddelerinin önemli bir kısmı bu yolla sağlanıyordu. Gui de Dampierre'nin, 1297 yılında, "Flander, dışardan yiyecek maddesi gelmezse, kendini besleyemez"[5] dediğinde, belki de aklında olan buydu. Ötekiler için ise, baharat, denizden uzak ülkeler için balık ya da Kuzey'de şarap gibi ithal edilmek zorunda olan pek çok mal vardı. Bu durumda, panayırlardan ya da üretim merkezlerinden toptan mal alan tacirlerin işe karışmaması mümkün değildi. Kıtlık ya da açlık dönemlerinde, kentler, bunların ithal ettikleri mallar sayesinde, kendi yakın çevrelerinde yoksun bulundukları kaynakları sağlayarak nüfuslarını beslemeyi başarabiliyorlardı. Bu ithalat ticareti, biraz önce taslağı çizi-

4 Doğal olarak, hem yiyecek hem de ticaretin getirdiği tüketim maddelerinde, oldukça çok sayıda perakende iş yapan tacir bulunuyordu. Doğrudan değişim, uygulaması pek çok istisnayı kabul eden bir ilkeydi. Örneğin, B. Mendel'in araştırmalarına bakılabilir: *Breslau zu Beginn des XV Jahrhunderts*, bkz. *Zeitschrift des Vereins für die Geschichte* Schlesiens (1929).

5 *H.* Pirenne, *Histoire de Belgique*, c. I, 5'inci baskı, s. 263.

len türden bir düzenlemeye tâbi kılınamazdı. Dolayısıyla bu düzenlemenin bütün kentsel ekonomiyi içerdiği de ileri sürülemez. Bu düzenleme kentin surlarının içinde işlerlik kazandığı için, egemen olabildiği kent pazarına yönelik olarak örgütlenmişti; oysa büyük çaplı ticaret bunun dışında kalıyordu. İlk fiyat artışında satmak üzere ambarında birkaç çuval mısır saklayan bir fırıncıyı engellemede, bir "kabzımal"ı gizlendiği yerden bulup çıkarmada ya da aracıların birkaç köylü ile gizli manevralarını önlemede tamamen başarılı olunuyordu ama, çavdar, peynir ya da şarap fıçılarıyla dolu birkaç geminin kargosunu kentin rıhtımlarına boşaltan toptancı tüccar karşısında güçsüz kalınıyordu. Bu durumda, fiyatlar üzerinde nasıl bir etki sağlanabilirdi ve perakende ticaret için oluşturulmuş bir sistemi toptan satışlara uygulamak için ne yapılabilirdi? Burada kuşkusuz, kent yönetimi, alışık olmadığı bir olayla karşı karşıya idi. Sermaye, harekete geçer geçmez, kendi kontrolü dışında olan kent yönetimine ilişkin kuralları bozacaktı. Kent yönetiminin yapabileceği tek şey, kent ahalisinin, ithalatçıların kârlarından biraz pay ve yapılan hizmetin karşılığını alabilmesini sağlamaktı. Gerçekten de, dışardan gelen bir yabancı olarak tüccar, zorunlu olarak, yerel nüfusun yardımına muhtaçtı. Onların aracılığıyla tanımadığı insanlarla alışveriş yapabilirdi.

Başlangıçta, hiç kuşku yok, kaldığı evin sahibini rehber ya da yardımcı olarak çalıştırdı. Komisyonculuk kurumu mutlaka bu âdetle ilgili olmalıdır. Koşulların sonucu olan bu uygulama giderek yasal bir yükümlülük oldu ve tüccar, kent ahalisiyle yaptığı bütün sözleşmelerini resmî bir komisyoncunun aracılığıyla yapmak zorunda kaldı. Başka konularda olduğu gibi, bu konudaki örneği de ilk Venedik'in ortaya koyduğu anlaşılıyor; onikinci yüzyıldan itibaren burada, Bizans'tan alman ve *sensales* adıyla bilinen gerçek komisyoncular görülür. Onüçüncü yüzyılda bu ajanlar, her

yerde, Flander'de *makelaeren*, Almanya'da, *unterkaeufer*, İngiltere'de ise *broker* adı altında ortaya çıktılar.[6] Hatta bazen, o ilkel ev sahibi *(gasten)* adını korudukları bile oldu. Bunlar bütün kentlerde öylesine kazançlı birtakım haklardan yararlandılar ki, pek çokları hatırı sayılır servetler edindiler ve burjuvazinin üst sıralarını işgal ettiler.

Ancak, yabancı kapitalistlerin istilâsına karşı, onları perakende ticaretin dışında tutmak şeklinde bir başka önlem alındı. Perakende ticaret, el sürülemez bir hak olarak burg'lunun tekelinde kaldı. Bunu kendilerine sakladılar ve her türlü rekabete karşı savundular. Böylece kent yasaları, perakende ticaret için tasvip etmedikleri o aracıyı, toptan ticarete zorla kabul ettirdiler. Bu açık çelişkiyi, burg'lunun çıkarları açıklar. Bu durum, ithal edilen malların fiyatlarında bir artışa yol açmış ise de, hiç değilse yerel ticareti teşvik etmiştir. Komisyoncu kullanılmasının ve perakende ticaret yapma yasağının yalnızca "yabancılar" için geçerli olduğunu eklemeye de gerek yoktur. Kentin kendi büyük tacirlerinin bu hakları saklıdır.

2. Kentsel Endüstri[7]

Kentlerde yiyecek maddelerinin tedariği konusunda az önce belirttiğimiz özellikler, endüstrinin örgütlenişi konusun-

6 L. Goldschmidt, *Universalgeschichte des Handelsrechts*, s. 230 ve devamı.

7 Bibliyografya: L.M. Hartmann, *Zur Geschichte der Zünfte im Frühen* Mittelalter, bkz. *Zeitschrift für Social-und Wirtschaftgeschichte*, c. III, (1896); R. Eberstadt, *Der Usprung des Zunftwesens* (Leipzig, 2'nci ed. 1915); G. Von Below, Hanwerk und Hofrecht, bkz. *Vierteljahrstdrift für Social-und Wirtschaftgeschichte*, c. XII (1914); E Keutgen, *Aemter und Zünfte* (Jena, 1903); G. Seeliger, *Handwerk und Hofrecht*, bkz. *Historische Vierteljahrscrift*, c. XVI, (1913); Almanca bibliyografya için Kulischer, *a.g.e.*, c. I, s. 165'e başvurunuz; G. Des Marez, *La première étape de la formation corporative. L'entr'aide*, bkz. *Bull. de la Classe des Lettres del'Acad. royale de Belgique* (1921); E. Martin Saint-Léon, *Histoire des corporations de métiers* (Paris, 3'üncü baskı, 1922); G. Fagniez, *Études sur l'industrie et la*

da bir kere daha, ama çok daha çeşitli ve ustalıklı biçimde ortaya çıkarlar. Burada da sistem, işin toptan ya da perakende ticaret için yapılışına göre, değişiklik göstermektedir. Yerel pazara mal üreten zanaatkârlar, ihracat için çalışanlardan farklı muamele görüyorlardı. Birincilerden başlayalım.

Büyük ya da küçük, her kent, kendi büyüklüğü ile orantılı çeşit ve sayıda zanaatkâra sahipti. Çünkü hiçbir kentin halkı mamul nesneler olmadan yapamaz. Lüks mallar üreten zanaatlar her ne kadar yalnızca büyük kentlerde var idiyse de, günlük hayat için kaçınılmaz olan, fırıncı, kasap, terzi, demirci, doğramacı, çömlekçi, kalaycı vs. gibi zanaatkârlar her yerde bulunuyorlardı. Aynen, Ortaçağların tarımsal dönemindeki büyük mülk nasıl her türlü hububatı üretmek zorunda kalıyorsa, her kent de sakinleri ve çevresindeki kırsal alanlar için ortak ihtiyaçları sağlamak zorunda kalıyordu. Kent, ürünlerini, yiyecek maddelerini temin ettiği alanlarda elden çıkarıyordu. Ona besin maddeleri temin eden köylüler, karşılığında endüstriyel ürünler alıyorlardı ve böylelikle küçük kent atölyelerinin müşterileri hem ye-

---

classe industrielle à Paris, au XIII et au XIV siècles, (Paris, 1877); P Boissonnade, *Étude sur l'organisation du travail en Poitou* (Paris, 1899); G. Des Marez, *L'organisation du travail à Bruxelles, au XV siècle* (Brüksel, 1904), (Belçika Akademisi'ne sunulmuş çalışma); E. Lipson, *a.g.e.*, s. VIII A. Doren, *Das Florentiner Zunftwesen vom XIV bis zum XVI Jahrhundert* (Stuttgart-Berlin, 1908); Aynı yazar, *Die Florentiner Wollentuchindustrie* (Stuttgart, 1901); E. Rodocanachi, *Les corporations ouvrières à Rome* (Paris, 1894) 2 c.; H. Pirenne, *Les anc. démocr. des Pays Bas*, s. 33, n. 1; G. Espinas ve H. Pirenne, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre* (Brüksel, 1806-24), 4 c.; G. Espinas, *Les origines du capitalisme*, c. I, *Sire Jean Boinebroke* (Lille, 1930); Aynı yazar, *L'industrie drapière dans la Flandre française au Moyen Age*, (Paris, 1926); E. Coornaert, *Un centre industriel d'autrefois. La drapiere-sayetterie d'Hondschoote, XIV-XVIII siècles* (Paris, 1930); Aynı yazar, *L'industrie de la laine à Bergues-Saint Winoc* (Paris, 1930); N.W. Posthumus, *De geshiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, c. I (Lâhey, 1908), Broglio d'Ajano, *Die Venetianer Seidenindustrie und ihre Organisation bis zum Ausgang des Mittelalters* (Stuttgart, 1893); E. Wege, *Die Zünfte als Traeger wirtschaftlicher Kollektivmassnahmen* (Stuttgart, 1932); F. Rörig, *Mittelalterliche Weltwirtschaft* (Jena, 1933).

rel burg'lulardan hem de çevrenin kırsal ahalisinden oluşuyordu.

Endüstriye ilişkin yasal düzenleme, yiyeceğe ilişkin düzenlemeden zorunlu olarak daha karmaşıktı. İkincisi, burg'luyu yalnızca bir tüketici olarak ele almak zorundayken, birincisi onun aynı zamanda bir üretici oluşunu da hesaba katmak zorundaydı. Böylelikle hem üreten ve satan zanaatkârı hem de satın alan müşteriyi koruyan bir sistem oluşturmak zorunluydu. Bu her ülkede, ayrıntılardaki sayısız farklılığa rağmen her yerde aynı temel ilkeye dayanan bir örgüt tarafından sağlanıyordu: esnaf loncaları Çok değişik adlar altında, Latincede *officium* ya da *ministerium*, Fransızca'da *metier ya da jurande*, İtalyanca'da *arte*, Felemenkçe'de *ambacht* ya da *neering*, Almanca'da *Amt*, *Innung*, *Zunft* ya da *Handwerk*, İngilizce'de *craft-gild* ya da *mistery* diye bilinen bu kurum, her yerde özünde aynıdır. Çünkü her yerde aynı temel ihtiyaçlara cevap vermektedir. Kent ekonomisi, bu kurumun içinde en genel ve en tipik ifadesini bulmuştur.

Loncaların kökeni çok tartışılmıştır ve tartışılmaya da devam edilmektedir. Her şeyden önce bunun kökeni, ondokuzuncu yüzyılın başındaki âlimlerin eğilimine uygun olarak, Roma İmparatorluğu'nda kent zanaatkârlarının içinde kümelendirildiği *collegia* ve *artes*'lerde aranmıştır. Bunların Cermen istilâlarında varlıklarını koruyabildikleri ve onikinci yüzyıldaki ekonomik rönesansın bunları yeniden canlandırdığı varsayılmıştır. Ancak, Alpler'in kuzeyindeki bu yeniden canlanışa ilişkin henüz hiçbir delil ortaya konmamıştır ve dokuzuncu yüzyıldan sonra kent hayatının büsbütün ortadan kalkışma ilişkin bütün bildiklerimiz, bu görüşün tamamen karşısındadır. Erken Ortaçağlarda, yalnızca İtalya'nın Bizans yönetiminde kalan kesimlerinde, antik *collegia*'nın bazı izleri bir ölçüye kadar korunmuştur. Ancak

olay, esnaf loncaları gibi böylesine genel bir kurumun kökeni olamayacak kadar yerel ve az önemlidir.

Bunlara manor'la ilgili bir köken bulma girişimleri de daha başarılı olmamıştır. Karolenj dönemi sırasında ve sonrasında büyük mülklerin merkezinde, lordun serfleri arasından seçilen ve nezaretçilerin gözetiminde onun hizmetinde çalışan çeşitli türden zanaatkârların bulunduğu bir gerçektir.[8] Maalesef hiç kimse, kentlerin oluştuğu dönemde, ev ekonomisine özgü bu zanaatkârların kamu için çalışmaya yetkili kılındığını ve özgür insanların da bunlara katılarak yavaş yavaş bu köle kökenli grupların özerk birlikler kurduğunu kanıtlayabilmiş değildir.

Çağdaş bilim adamlarının çoğu, haklı olarak, problemin daha olası bir çözümünün özgür birliklerde bulunabileceğini düşünmektedirler. Gerçekten, onbirinci yüzyılın sonundan itibaren kentlerdeki zanaatkârların meslek temeline dayanan kardeşlik birliklerini (*fraternitates, caritates-fütüvvet* – ç.n.) görüyoruz. Bunların modelleri tüccar loncaları, kilise ve manastırların çevresinde oluşan dinsel topluluklardı. İlk zanaatkâr grupları da gerçekte hayırsever ve dinsel eğilimleriyle dikkat çekiyorlardı; ancak bunlar aynı zamanda ekonomik güvence ihtiyacını da karşılıyor olmalıdırlar. Endüstriyel hayatın daha başlangıcından itibaren, yeni gelenlerin rekabetine karşı koyabilmek üzere, birbirine destek olma konusundaki kaçınılmaz ihtiyaç da kendisini duyurmuştur.

Bununla birlikte, önemli olmasına karşın, yalnızca birlik, esnaf loncalarının oluşumunu sağlamaya yeterli değildir. Bunda, kamu otoritesi ya da otoriteleri de önemli bir rol oynamıştır. Roma İmparatorluğu'nun tüm ekonomik yasalarına damgasını vuran düzenleyici nitelik, imparatorluğun çökmesiyle ortadan kalkmış olmadı. Bu, Ortaçağların ta-

---

8 Manor Örgütü ve Serflik bölümüne bakınız.

rımsal döneminde bile, kralların ya da feodal güçlerin tartılar, ölçüler, para, geçiş yerleri ve pazarlar üzerinde sahip oldukları denetim hakkında açıkça görülür. Zanaatkârlar yeni kurulmakta olan kentlere taşınmaya başladıklarında, buralarda görev yapan kent yöneticileri, *(mayor* ya da *castellan)* doğal olarak bunlardan kendi otoritelerine boyun eğmelerini istemişlerdir. Onbirinci yüzyılın birinci yarısından itibaren bu ikincilerin mal satışları ve çeşitli mesleklerin yerine getirilmesinde belirli kontrol haklarını sürdürdüklerini kabul etmek için yeterince bilgiye sahibiz. Piskoposluk kentlerinde piskoposlar ayrıca Katolik ahlâkının ilkelerini yerleştirmeye uğraşıyorlardı ki bu, satıcılara, günaha girmeksizin tecavüz edemeyecekleri bir *justum pretium* (adil bir fiyat) empoze ediyordu.

Bu eski endüstriyel düzenlemelerin, yerel yönetim otoritelerince kent anayasalarının oluştuğu dönemde, artan ölçüde özümsenip mükemmelleştirilmesi kaçınılmazdı. Flander'de, onikinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren *echevin*'ler, yalnızca yiyecek maddeleriyle ilgili değil, fakat aynı zamanda tüm öteki ticarî eşyayı ve dolayısıyla endüstriyel malları *(in pane et vino et caeteris mercibus)* da kapsayan fermanlar yayınlıyorlardı. Artık üreticileri de içermeksizin ürünlere ilişkin yasalar koymak elbette olanaksızdı, çünkü ikincilerin iyi kaliteli olmasını garanti etmenin tek yolu birincileri denetlemekti. Bunu yapmanın en etkili yolu ise onları mesleklerine göre gruplara ayırmak ve belde otoritesinin denetimine tâbi kılmaktı. Böylece, zanaatkârları birlik oluşturmaya yönelten o kendiliğinden eğilim, yönetsel denetimin çıkarlarıyla güçlendirilmiş oluyordu. Onikinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde, kent zanaatkârlarının yerel otorite tarafından tanınan veya kurulan profesyonel gruplara bölünmüş olmasının, kentlerin pek çoğunda çoktan gerçekleşmiş bir olgu olduğu ileri sürülebilir. Eğer bunlar, söz-

konusu dönemde, Pontoise (1162), Hagenau (1164), Hochfelden ve Swindratzheim (1164'ten önce) gibi[9] önemsiz kentlerde görülebiliyorsa, daha önemli yerleşmelerde daha önce ortaya çıkmış olmalıdırlar. Şu da var ki, çok önceki bir tarihte esnaf loncalarının var olduklarını gösteren belirli sayıda belgeye de sahibiz: 1099 yılında Mainz'de dokumacılar, 1106 yılında Worms'ta balıkçılar, 1128'de Wurtzburg'da ayakkabıcılar, 1149 yılında Köln'de yorgancılar geleneksel gruplar oluşturmuşlardı. Onikinci yüzyılın başında Rouen'de, debbağlar, bu mesleği icra etmek isteyen herkesin girmek zorunda olduğu bir lonca kurmuşlardı. İngiltere'de, I. Henry'nin saltanat yıllarında (1100-35), Oxford, Huntington, Winchester, Londra ve Lincoln'de esnaf loncalarından söz edilmektedir ve bunlar kısa süre sonra bütün kentlere yayılmıştır.

Bundan şu sonuca varabiliriz; onbirinci yüzyıldan başlayarak kamu otoriteleri zanaatkârları, denetlenmesi gereken farklı zanaat sayısı kadar gruba bölerek kent endüstrisini düzenlemişlerdir. Bu grupların her biri, icrasına kendilerini adadıkları zanaatı üyelerine saklı tutmak hakkına sahiptiler. Böylelikle bunlar, esasen endüstriyel serbestiden mümkün olduğu kadar uzaklaştırılmış ayrıcalıklı gruplardı. Başkalarını dışarda bırakma yöntemi ve korumacılık esasına göre kurulmuşlardı. Bunların sahip oldukları tekel, İngiltere'de *gild*, Almanya'da *Znuftzwang* ya da *Innung* adıyla biliniyordu.

Hiç kuşku yok ki, zanaatkârların bu zorunlu sınıflandırılma ve denetlenmesi öncelikle zanaatkârların çıkarlarını koruma açısından gerçekleştirilmişti. Tüketiciyi hile ve sahteciliğe karşı korumak için endüstriyel uygulamayı düzenlemek, satışları kontrol etmek yeterlidir. Loncaların yararlandığı meslekî tekel ise, aslında tamamen onların insafına terk

9 F. Keutgen, *Urkunden zur staedtischen Verfassungsgeschichte*, s. 136, (Berlin, 1899).

edilmiş alıcılar için bir tehlikedir. Oysa üreticiler için, rekabetten kurtulma gibi paha biçilmez bir avantaj sağlıyordu ve hiç kuşku yok, onların talebi üzerine yasal mercilerce verilmiş bir imtiyaz oluyordu. Onbirinci yüzyılın sonundan itibaren zanaatkârlarca kurulmuş gönüllü birlikler, gerçekte, mesleğin başkalarınca icra edilmesini önleme olanağı veren, yasal herhangi bir hakka sahip değillerdi. Kendi birliklerine bağlı olmayan kişilere karşı tek silahları boykottu, yani tehlikeli ve güvenilmez bir silâh olan kaba güçtü. Böylelikle her zanaatkârı ya kendi saflarına katılmak ya da dükkânını kapamak zorunda bırakmak hakkını oldukça erken elde etmiş olmalılar. Kent otoriteleri bunların taleplerini yerine getirmede hiçbir güçlük çekmediler, çünkü bu kamusal barışın yararınaydı ve endüstrinin denetimini kolaylaştıracaktı. Çoğu kez loncalar, bu değerli imtiyazın karşılığı olarak bir ödemede bulunuyorlardı. Sahip oldukları tekel karşılığında İngiltere'de hükümdara yapılan yıllık ödeme, şüphesiz, Fransa, Almanya ve Felemenk kentlerinde değişik zanaatlara yüklenen verginin de açıklamasıdır aynı zamanda.

Böylelikle loncaların kökeni, iki etkenin harekete geçmesiyle açıklanabilir: yasal otorite ve gönüllü birlik. Birincisi, kamu adına yani tüketiciler adına olaya karışıyordu; ikincisi zanaatkârların yani üreticilerin kendi girişimlerinin bir sonucuydu. Görüldüğü gibi bunlar başlangıçta oldukça karşıt hareketlerdi. Otoritelerin, çalışanların birliklerini zorunlu esnaf birlikleri olarak resmen tamdıkları andan itibaren iki hareket birleşmiştir.[10] Esas itibariyle Ortaçağ esnaf

10 Etiene Boileau, Paris loncasının kurallarını derlemeye kendisini yönelten saikleri şöyle açıklıyor: "Pour ce que nous avons veu à Paris en nostre tans mout de plais et defferenée convoitise qui gaste soy mēme et par la non sens as jones et as poix sachrans, entre les estranges gens et œus de la vile, qui aucum mestier usent et hantent, pour la raison de ce qu'il avoient vendu as estranges aucunes choses qui n'estoient par si bonesne si loi aus que elles deussent..." Etienne Boileau, *Le livre des métiers*, Ed. S. Depping (Paris, 1837) s. 1.

loncaları, belirli bir zanaatı, kamu otoritesince konulan kurallar çerçevesinde icra etmek tekeline sahip endüstriyel bir birlik olarak tanımlanabilir. Kendi kendini yönetme hakkının, loncaların doğasında var olduğunu tasavvur etmek büyük bir yanlış olur. Kentlerin büyük bir çoğunluğunda bunlar, kent otoritesinin vesayetini hiçbir zaman sökûp atamamışlar ve onun denetimi altında işlevlerini sürdüren örgütler olarak kalmışlardır.[11] Bu anlamda, Almanca işlev anlamına gelen *Amt* kelimesi, bunların niteliklerini pek güzel açıklar. Örneğin Nuremberg gibi hareketli bir merkezde, *Rath*'a (Kent Meclisi) sıkı bir şekilde tâbi olmaktan hiçbir zaman kurtulamamışlardır ve Rath bunlara, kendisi yetki vermeden toplanma hakkını bile tanımamış ve yabancı kentlerin zanaatkârlarıyla yaptıkları yazışmaları onaydan geçirme zorunluluğunu getirecek kadar ileri gitmiştir.

Öte yandan, Batı Avrupa kentlerinin çoğunda, korporatif eğilimlerin çok yüksek olduğu söylenebilir. Felemenk ve Fransa'nın kuzeyinde, Ren kıyılarında, İtalya'da, yani kent hayatının en erken ve en eksiksiz gelişmeyi gösterdiği yörelerde zanaatkâr birlikleri, kendilerini yalnızca otorite ile değil, fakat birbirleriyle de anlaşmazlıklara iten özerklik talebinde bulundular. Onüçüncü yüzyılın birinci yarısından itibaren kendi kendilerini yönetme, kendi sorunlarını görüşmek üzere toplantılar yapma, bir çan ve mühüre sahip olma ve hatta kent yönetimini ellerinde bulunduran zengin tacirlerin yanısıra kentin yönetimine katılma haklarını talep etmişlerdir. Girişimleri öyle ürkütücü olmaya başlamıştı ki, 1189'da Rouen'de zanaatkâr dernekleri yasaklanmıştı bile. Ve aynı şey 1255'te Dinant'da, 1280'de Flander kentlerinin çoğunda ve Tournai'de, 1290'da Brüksel'de de oldu.

11 Örneğin, bkz. J. Billoud, *Del la confrérie à la corporation: les classes industrielles en Provence aux XIV, XV et XVI siècles* (Marseilles, 1929). Endüstri yine de kent "konsül"lerince denetleniyordu.

Ancak bu karşı çıkış onların cesaretini kırmadı. Ondördüncü yüzyıl boyunca, her yerde değilse de, kendi *doyen*'lerini ve *jure*'lerini aday göstermek, siyasal bir grup olarak tanınmak ve *yüksek burjuvazi* ile yetki paylaşmak haklarını elde ettiler.

Esnaf loncaları, sahip oldukları siyasal etki ve iç özerklik açısından bir yerden başka yere oldukça büyük farklılıklar göstermekle birlikte, bunların ekonomik örgütlenmeleri bütün Avrupa'da birbirine benziyordu. Her yerde temel özellikleri aynı idi. Ortaçağ kent ekonomisinin doğasında var olan korumacılık kendini en güçlü olarak burada gösteriyordu. Loncaların temel amacı, zanaatkârları yalnızca dış rekabete karşı değil fakat aynı zamanda kendi üyelerinin rekabetine karşı korumaktı. Kentin pazarını, yabancı ürünlere kaparken, yalnızca kendi üyesine açık bulunduruyordu, ve aynı zamanda meslek üyelerinden hiçbirinin diğerlerinin zararına zenginleşmemesine dikkat ediyordu. Bu bağlamda giderek daha ayrıntılı düzenlemeler, herkes için aynı olan bir uygulamayı yönlendiriyordu; çalışma saatlerini belirliyor, fiyat ve ücretleri saptıyor, her türlü reklâmı yasaklıyor, atölyelerdeki işçi ve alet sayısına karar veriyor, en kılı kırk yarıcı ve engizisyona özgü yetkilerle donatılmış nezaretçiler tayin ediyor, tek kelime ile, üyelerinin her birine hem koruma hem de mümkün olduğunca eksiksiz bir eşitlik sağlamanın çarelerini arıyordu. Sonuç, her birinin bağımsızlığının, tümünün güçlü bir şekilde itaat altına alınması yoluyla sağlanması şeklinde oldu. Loncanın sahip olduğu tekel ve ayrıcalıkların karşılığı, her türlü girişim gücünün yok edilmesiydi. Hiç kimsenin, başkalarından daha çabuk ve daha ucuza üretimde bulunabileceği yöntemlerle başkalarını zarara sokmasına izin verilmiyordu. Teknik gelişmeler, hıyanet olarak karşılanıyordu. Ülküsel olan, durağan bir endüstride, değişmeyen koşullardı.

Zanaatkârların zorla içine sokulduğu disiplin, doğal olarak, imal edilen ürünlerin kalitelerinin eksiksiz olmasını sağlamayı hedef alıyordu. Bu anlamda tüketicinin yararına uygulanıyordu. Kentlerin sıkı bir düzen içinde tutulması, endüstride düşük nitelikli işçiliği, yiyecek maddelerine hile karıştırılması kadar güç ve tehlikeli kılıyordu. Hile, hatta basit dikkatsizlik için verilen cezaların ağırlığı şaşırtıcıdır. Zanaatkâr yalnızca, gece ve gündüz atölyesine girme hakkına sahip olan nezaretçilerin sürekli kontrolüne değil, fakat aynı zamanda camekânının içinde, onların gözü önünde çalışmak zorunda olduğu halkın denetimine tâbi idi.

Her loncanın üyeleri, ustalar, kalfalar *(Knechte, compagnons)* ve çıraklar *(Lehrlihgen)* diye, birbirinin astı ve üstü olan çeşitli kategorilere ayrılmıştı. Öteki iki kategorinin bağlı olduğu üstün kategori ustalardı. Bunlar kullandıkları hammadde ve aletlerin mülkiyetini ellerinde bulunduran küçük atölyelerin sahipleriydiler. Böylece, satışlardan elde edilen tüm kârla birlikte, imal edilen nesneler de bunlara aitti. Çıraklar bunların gözetiminde işe alıştırılırdı ve hiç kimse tamamen ustalaşmadan zanaata kabul edilmezdi. Son olarak kalfalar, çıraklığı aşmış ama henüz usta mertebesine yükselmemiş ücretli çalışanlardı. Aslında ustaların sayısı, yerel pazarın talebine bağlı olarak sınırlıydı ve ustalığın kazanılması, bu işi oldukça güçleştiren bazı koşullara (bir giriş ödentisi, nesebi sahih ve özgür olmak gibi) bağlıydı. Her işyeri aynı zamanda tüketicinin üretici ile yüz yüze geldiği bir dükkândı. Burada, perakende yiyecek maddeleri ticaretinde olduğu gibi, aracı, lâyık olduğu yere indirgenmişti.

Böylece, usta zanaatkâr, kelimenin her anlamıyla küçük, bağımsız bir *müteşebbisti*. Bütün sermayesi, evi ve zanaatı için kaçınılmaz olan aletlerinden oluşuyordu. Kurallarca sıkı bir şekilde sınırlandırılan personel, bir ya da iki çırakla bir kalfadan oluşuyor ve bu sayıyı çok ender olarak aşıyor-

du. Eğer bir usta, tâlih eseri, evlilik ya da miras yoluyla meslektaşlarından daha büyük bir servete sahip olsa, onların zararına işini büyütemezdi, çünkü imalât sistemi rekabete hiç yer bırakmıyordu. Servet eşitsizliği, bu *küçük burjuvalar* arasında pek ender görülen bir şey olmalıdır. Çünkü bunların hemen hemen tümü için ekonomik örgütlenme, benzer yaşam biçimi ve aynı mütevazı kaynaklar demekti. Bu onlara güvenli bir konum sağlıyor ve bunun üzerine çıkmalarını engelliyordu. Bu, aslında, "kapitalist-olmayan" bir sistem olarak tanımlanabilir.

Bununla birlikte, kentsel ekonomi her yerde aynı değildi. Pek çok kentte ve özellikle en gelişmiş olanlarda, yerel pazarlarda, müteşebbis-zanaatkârın yanısıra, ihracat için çalışan tamamen farklı bir grup da varlığını sürdürüyordu. Bunlar yalnızca, kentin ve yakın çevresinin sınırlı müşteri kümesi için üretmek yerine, uluslararası ticaretle uğraşan toptancı tüccarın yükleniciliğini yapıyorlardı. Hammaddelerini bu tacirlerden alıyorlar, onlar için çalışıyorlar ve imal ettikleri nesneleri onlara teslim ediyorlardı. Böylece işverenleriyle olan ilişkileri açısından bunlar, yalnızca ücretli işçilerdi. Lucca'daki[12] ipek işçilerinin, Dinant'daki bakırcıların, Ghent, Ypres, Douai, Brüksel, Louvain ve Floransa'daki dokumacı, çırpıcı ve boyacıların, kısaca Ortaçağların belli başlı "büyük" endüstrisi olan kumaş endüstrisinin bütün merkezlerinde çalışanların durumu buydu. Öteki tüm zanaatkârlar gibi, tüm işçilerin de loncalara ayrıldıkları doğrudur. Ancak her iki birliğin biçimi aynı ise de, üyelerinin konumu oldukça farklıdır. Fırıncılar, demirciler, ayakkabı-

12 Lucchese endüstrisinin kapitalist karakteri üzerine F.M. Edler, "özel dolaşım için" bir özeti, *Abstracts of Theses of the University of Chicago: Humanistic Series*, c. VIII (1929-30)'da yayınlanmış bulunan bir yapıt hazırlamaktadır. Dinant endüstrisi için, H. Pirenne, *Les marchandsbatteurs de Dinant au XIV et au XV siècles*, bkz. *Vierteljahrschrift für Social-und Wirtschaftsgeschichte*, c. II (1904), s. 442 ve devamına bakınız.

cılar vs. gibi, yerel imalâtla uğraşan mesleklerde, aletler, atölyeler ve hammadde ile tamamlanmış ürünler, tümüyle çalışana aitti ve o bunları müşterisine doğrudan satıyordu. Oysa büyük endüstride sermaye ve emek birbirinden ayrılmıştı. Pazardan çok uzak olan işçi, yalnızca kendisine ödemede bulunan *müteşebbisi* tanıyordu ve onun aracılığıyladır ki emeğinin ürünleri, birkaç el değiştirdikten sonra, sonunda Doğu Akdeniz limanlarında ya da Novgorod panayırlarında satılıyordu. Tarihçilerin çoğu kez kentsel ekonominin zorunlu özelliği saydıkları doğrudan değişim, burada kesinlikle sözkonusu değildi.

İhracat endüstrisinde çalışan işçiler, aynı zamanda sayıları açısından da kentlerin küçük esnafına göre büyük farklılıklar gösterir. Uluslararası ticaretin hizmetindeki giderek büyüyen pazar, artan sayılarda işçiye ihtiyaç gösteriyordu. Ondördüncü yüzyılın ortalarında Ghent, 4.000'den fazla dokumacı ve 1.200'den çok çırpıcıya sahipti; toptan nüfusun kesinlikle 50.000'den çok olmadığı hatırlanırsa bu muazzam bir sayıdır. Sıradan Ortaçağ kentlerinde farklı meslekler arasında kurulmuş olan denge, burada birisi lehine tamamen bozulmuştur. Bu noktada, günümüz üretim merkezlerininkine benzer bir durumla karşı karşıya geliyoruz. Tek bir olgu bunu kanıtlamaya yeterlidir. 1431'de Ypres'de, yani, kumaş üretiminin hızla gerilediği bir dönemde, bütün zanaatçıların %51.6'sını yine kumaş imalâtçılığı oluşturuyordu ki, aynı tarihte yerel bir endüstri kenti olan Main üzerindeki Frankfort'da kumaş işinde çalışanlar yalnızca %16 kadardı.

Büyük endüstri kentlerinde çalışan kitleler, bunalım ve tükanıklıkların insafına terk edilmişti. Savaş ya da ithalatın yasaklanması sonucu hammaddenin gelişi kesildiğinde, dokuma tezgâhları duruyor ve işsiz kalabalıklar sokakları dolduruyor ya da yiyecek birşeyler dilenmek üzere kırsal alan-

larda başıboş dolaşıyorlardı. Bu tür önlenemeyen yoksulluk dönemleri dışında, ustaların, mal sahiplerinin ya da atölye müstecirlerinin durumu tatminkârdı. Oysa onlar tarafından çalıştırılan kalfaların durumu çok farklıydı. Çünkü bunlar genellikle, haftalık olarak kiraladıkları, dar sokaklardaki odalarda yaşıyorlar ve üstlerindeki giysilerden başka hiçbir şeye sahip bulunmuyorlardı. İşgüçlerini işverenlere kiralayabilmek için, kentten kente dolaşıyorlardı. Pazartesi sabahları bunlara meydanlarda ya da kiliselerin avlularında, bir haftalığına kendilerini kiralayacak bir ustayı endişe içinde beklerken rastlanıyordu. İşgünü şafakla başlıyor, akşam karanlığı ile sona eriyordu. Ücretler cumartesi gecesi ödeniyor ve her ne kadar kent yönetimi ücretlerin nakit olarak ödenmesine ilişkin buyruklar çıkarıyorsa da para yerine malla ödeme sistemi pek çok yolsuzluğa neden oluyordu. Böylece büyük endüstride çalışan işçiler, öteki zanaatkârlardan ayrı bir sınıf oluşturuyor ve modern proletarya ile yakın benzerlikler ortaya koyuyordu. Bunlar, "mavi tırnakları", giysileri ve kaba davranışlarıyla fark ediliyorlardı. Ustalar bunlara insafsızca davranmaktan çekinmiyorlardı, çünkü biliyorlardı ki kovulanın yeri kısa sürede dolacaktır. Bu nedenle onüçüncü yüzyılın ortalarından itibaren bunların düzenledikleri grevlerle karşılaşmak şaşırtıcı değildir. Bu grevlerden bildiğimiz en eskisi, *takehan* adı altında 1245 yılında Douai'de meydana geldi.[13] 1274 yılında Ghent'li dokumacı ve çırpıcılar topluca kenti terk ederek Brabant'a gidecek kadar işi ilerlettiler ve önceden uyarılan Brabant'lı *èchevin*'ler bunları kente kabul etmediler.[14] Felemenk'te, 1245'ten itibaren, kaçak işçileri, kuşkulu kişileri ve fesatçıları geri vermek üzere özel kent birlikleri oluşturuldu. Her

13 G. Espinas ve H. Pirenne, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*, c. II, s. 22.

14 *a.k.*, s. 379 ve devamı.

ayaklanma girişimi, sürgün ya da ölüm cezasıyla karşılanıyordu.

İhracat endüstrilerinin bu çalışanları bir esaslı noktada, günümüzün ücretlilerinden ayrılır. Bunlar büyük fabrikalarda bir araya gelmek yerine çok sayıda küçük işyerine dağılmışlardı. Kullandığı aletlerin sahibi ya da çoğu kez görüldüğü gibi bunları kiraya veren usta dokumacı ya da çırpıcı, büyük kapitalist tüccar için çalışan yerli bir üreticiydi. İktidar *yüksek burjuvazinin* elinde olduğu sürece -kentin yöneticileri bu kapitalistler arasından seçiliyordu- kent yetkililerinin endüstri üzerindeki denetimleri, çalışan insanlara çok önemsiz bir güvence sağlıyordu. Ondördüncü yüzyılın başında, büyük endüstride çalışan zanaatkârların hâlâ ne ölçüde sömürüldüklerini kavramak için, (1285-6'da ölen) Douai'li zengin çuhacı Jehan Boinebroke'un[15] mirasıyla ilgili belgelere yalnızca bir göz atmak yeterlidir. Kendilerine iş veren müteşebbislerce ezilen ustalar, bunun karşılığında çırakları ve kalfaları ezmek zorunda kalıyorlardı. Kentsel ekonominin küçük zanaatları sultasından kurtarmayı başardığı sermaye egemenliği, rakipsiz olduğu toptan ticaret için üretim yapanlar üzerine bütün ağırlığı ile bastırıyordu.

15 G. Espinas, *Les orgines du Capitalisme, Sire Jehan Boinebroke, patricien et drapier douaisien*, Lille, 1933.

YEDİNCİ BÖLÜM

ONDÖRT VE ONBEŞİNCİ YÜZYILLARDAKİ EKONOMİK DEĞİŞİMLER

1. Felâketler ve Toplumsal Karışıklıklar[1]

Ondördüncü yüzyılın başı, Ortaçağlar ekonomik gelişme döneminin sonu olarak kabul edilebilir. O zamana kadar gelişme her alanda sürekliydi. Kırsal sınıfların artan oranda özgürlüklerini kazanması olayı, işlenmeyen ya da sahipsiz arazilerin temizlenmesi, drenajı ve iskân edilmesi ve Cer-

1 Bibliyografya: H.S. Lucas, *The Great European Famine of 1315, 1316 ve 1317*, bkz. *Speculum (Medieval Academy of America, 1930);* F.A. Gasquet, *The Black Death of 1348 and 1349* (Londra, 1908); H. Pirenne, *Le soulèvement de la Flandre maritime de 1323-1328* (Brüksel, 1900); A. Réville, *Le soulèvement des travailleurs d'Anglaterre en 1381* (Paris, 1898); Oman, *The Great Revolt of 1381* (Oxford, 1906); E. Powell, *The Rising in East Anglia in 1381* (Cambridge, 1896); G.M. Trevelyan, *England in the Age of Wycliffe* (Londra, 3'üncü ed., 1900); S. Luce, *Histoire de la Jacquerie* (Paris, 1859); G. Franz, *Die agrarischen Unruhen des ausgehenden Mittelalters*, (Marxburg, 1930); H. Denifle, *La désolation des églises, menastères et hôpitaux en France pendant la guerre de Cent Ans* (Paris, 1898-9), 2 c.; G. Schanz, *Zur Geschichte der deutschen Gesellenverbaende*, (Leipzig, 1877); E. Martin Saint-Léon, *Le compagnonnage* (Paris, 1901); H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, c. II (Brüksel, 3'üncü ed., 1922); S. Salvemini, *Magnati e popolani in Firenze dal 1280 al 1295* (Floransa, 1899); C. Falletti-Fossati, *Il tumulto dei Ciompi* (Floransa, 1882); L. Mirot, *Les insurrections urbaines au début du règne de Charles VI, 1380-1383* (Paris, 1906).

men kolonizasyonunun Elbe ötesine yayılmasıyla el ele gider. Endüstri ve ticaretin gelişimi toplumun görünümünü, aslında tüm yapısını tamamen değiştirdi. Bir yandan Akdeniz'le Karadeniz, öteyandan Baltık ve Kuzey Denizi büyük ticarete sahne olur, bunların kıyıları boyunca ve adalarında limanlar ve ticaret merkezleri fışkırırken, kıta Avrupa'sı, yeni orta sınıfın faaliyetlerinin her yana yayıldığı kentlerle bezendi. Bu yeni hayatın etkisi altında para dolaşımı yetkinlik kazandı, her türlü yeni kredi biçimleri kullanılmaya başlandı ve kredi kullanımı sermayeyi özendirdi. Nihayet, nüfusun artışı toplumun sağlık ve canlılığının yanılmaz bir göstergesi oldu.[2]

Şimdi, ondördüncü yüzyılın ilk yıllarında bütün bu yönlerde belki bir gerileme değil ama her türlü gelişmenin duraklaması gözlemlenir. Avrupa, deyim yerinde ise, kazandığı ile idare ediyordu; iktisat cephesi durağanlaşmıştı. O zamana kadar genel gelişmeden etkilenmeyen Polonya ve

2 Ortaçağ iktisat tarihini anlamak için, bu dönemdeki Avrupa nüfusunun yoğunluğuna ilişkin sağlıklı bir görüşe sahip olmak çok önemlidir. Maalesef elimizdeki veriler, pek fazla bir işe yaramayacak kadar farazi tahminler yapmaya yarıyor yalnızca. M.F. Lot'un son çalışması *L'état des paroisses et des feux de 1328* (bkz. *Bibliothèque de l'École de Chartes*) c. XC (1929)'a göre, (bugünkü sınırları içinde) Fransa'nın nüfusu, o tarihte en çok 23 ya da 24 milyon kişiydi. Bu tahmin de, hem hane sayısı hem de hane sayılarının kaçla çarpılacağı konusunda gereğinden fazla varsayımlara dayanıyor. Ancak onbeşinci yüzyılın başındadır ki, oldukça doğru istatistikler çıkarabileceğimiz belgelere sahip oluyoruz. Yine de birkaç şehir dışında (VI'ncı bölümün 1 no'lu dipnotuna bakınız) güvenilir nüfus sayımlarına sahip değiliz. Günümüzdekilerle karşılaştırıldığında buraların çok az gösterilen nüfusları, kırsal yörelerin pek seyrek bir nüfusa sahip olmalarını muhtemel kılmaktadır. Tüm Brabant Dükalığı için, J. Juvelier, 1437 yılında, toplam 450.000 kişilik bir nüfus sonucuna varmaktadır ki, bu yöredeki hane sayılarına ilişkin kesin bilgilerin günümüze kadar gelmiş olması bu sonucu oldukça mümkün kılmaktadır. Bugün aynı yörede yaklaşık iki buçuk milyon insan yaşamaktadır, yani nüfus beş kat artmıştır (J. Juvelier, *Les dénombrements des foyers en Brabant*, s. cccxxvii). Ancak insan bundan hareketle bir genellemeye gitmek ve Ortaçağların sonunda Avrupa nüfusunun, günümüzdeki nüfustan beş kat az olduğu sonucuna varmak konusunda tereddüt ediyor. Ben, nüfusun daha az olduğunu varsaymak eğilimindeyim.

özellikle Bohemya gibi ülkeler bu hareket içinde daha etkili bir şekilde yer almaya başladılar. Ancak bunların geç kalan uyanışı, bütün Batı dünyasında göze çarpacak ölçüde önemi olan sonuçlara yol açmadı. Eğer tek başına ikinciyi ele alırsak, artık insanların ihtiyaçlarıyla tam bağdaşmayan bir durumu hem düzeltmek hem de bunu başaramamak durumunda kalışlarını gösteren toplumsal huzursuzluğun var olduğu bir konumda Batı dünyasının, bir yaratma dönemine değil fakat elde edileni koruma dönemine girdiği açıktır. Ekonomik gelişmedeki bu kesintinin bir delili, dış ticaret hacminin daha fazla genişlememesi olgusunda derhal görülür. Onbeşinci yüzyılın ortalarındaki büyük keşifler çağına kadar, dış ticaret, İtalyan denizciliğinin Güney'de, Hansa'nın ise Kuzey'de ulaştıkları uç noktaların, yani, bir yanda Ege ve Karadeniz limanları diğer yanda Novgorod'daki Rus panayırlarının ötesine hiçbir zaman geçemedi. Ticaret, elbette hâlâ son derece etkindi. Belirli konularda artmış olduğu bile söylenebilir. Aslında, Cenova ve Venedik'in, Cebelitarık Boğazı yoluyla Bruges ve Londra ile deniz ticareti ilişkileri 1314 yılında başlar ve Hansa'nın Danimarkalı Waldemar'a karşı 1380 yılında elde ettiği zafer, Baltık'ın kontrolünü kesinlikle bunların ele geçirdiğini gösterir. Ancak, her şeye rağmen, gerçek, onların daha ileriye atılmaya çalışmak yerine, geçmişte yaşadıklarını gösterir. Aynı şey kıta için de doğrudur. Doğu'ya yönelik Cermen kolonizasyonu, tükenmişçesine, Litvanya ve Latviya sınırlarında durdu. Ne Bohemya ve Polonya'da ne de Macaristan'da hiçbir yeni gelişme sağlayabildi. Flander ve Brabant'da kumaş endüstrisi, yüzyılın ortalarında aniden gerilemeye başlayıncaya kadar, yörenin geleneksel refahını, artırmasa da hâlâ koruyordu. İtalya'da para ticaretine egemen olan büyük bankaların çoğunluğu, bir dizi sansasyonal iflâs sonucu battılar: 1327'de Scali, 1341'de Bonnaccorci, Usani, Corsini ve başkaları,

1343'te Bardi, Peruzzi ve Acciajuoli çöktü. Champagne panayırlarının gerilemeye başlaması yüzyılın ilk yıllarına rastlar.[3] Tam o sıralarda nüfus artışı da durdu ve bu birden duruş, en yüksek noktasına ulaşmış olan bir evrimin ve toplumun durağanlaşmasının en önemli göstergesidir.[4]

Haksızlık etmemek için belirtmek gerekir ki, eğer ondördüncü yüzyıl gelişmeyi sürdüremediyse, bu yüzyılı tamamıyla kaplayan felâketlerin bunda büyük ölçüde payı vardır. 1315'ten 1317'ye kadar Avrupa'nın tümünü viraneye çeviren korkunç kıtlık, öncekilerin hepsinden daha çok yıkıma yol açmıştır. Ypres'e ilişkin olarak günümüze kadar gelmiş olan bilgiler bunun kapsamını kestirmemize olanak vermektedir. 1316 yılının mayıs ayı başından ekim ayı ortalarına kadar kent yönetimi 2794 cesedin gömülmesi için emir vermiştir. Kentin sakinlerinin muhtemelen 20.000'i aşmadığı gerçeği dikkate alınırsa, bu muazzam bir sayıdır. Otuz yıl sonra yeni ve çok daha korkunç bir felâket Kara Ölüm (Veba), birinci darbeden henüz daha tam kurtulmamış olan bir dünyanın üzerine birdenbire çöktü. Tarihte sözü edilen bütün salgınlardan tartışmasız daha korkunçtu. 1347'den 1350'ye kadar, Avrupa'nın nüfusunun muhtemelen üçte birini kırdığı tahmin edilmektedir. Ve bunu, etkileri daha sonra ele alınacak olan ve uzun süren bir yüksek fiyat dönemi izledi.[5]

---

3 A. Sapori, *La crise delle compagnie mercantili dei Bardi e dei Peruzzi* (Floransa, 1926); E. Jordan, *La faillite des Buonsignori*, bkz. *Mélanges P. Fabre* (Paris, 1902).

4 Ortaçağ nüfusu üzerine yeterli sayıda doğru çalışmanın var olmayışı nedeniyle burada yalnızca genel bir izlenim verilebilir. Bunun ise kısmî bir kesinlikten öteye geçemeyeceği açıktır. Genel olarak Kara Ölüm, nüfusun yalnızca durağanlaşmasının değil fakat nüfus artışındaki bir gerileyişin de işareti sayılabilir. Bununla birlikte, bu felâketten de önce, Batı Avrupa'nın her yerinde nüfus çoktan durağanlaşmıştı. Öte yandan ondördüncü yüzyılın ilk yarısı, Doğu Avrupa'nın Slav ülkelerinde, özellikle Bohemya'da, büyük bir nüfusartışına tanık oldu.

5 Her ikisi de fiyatları düşürmek endişesiyle ücretleri düzenleyen Fransa'daki 1351 tarihli kraliyet emirnamesi ile İngiltere'de 1350 tarihli İşçi Nizamnamesi'nin ortaya çıkışı aynı nedene bağlıdır. R. Vivier, *La grande ordonnance de fév-*

Bu doğal felâketlere, daha az acımasız olmayan siyasal felâketler de eklendi. Bütün yüzyıl boyunca İtalya iç mücadelelerle hırpalandı. Almanya sürekli bir anarşinin kurbanı oldu. Nihayet, Yüz Yıl Savaşları Fransa'yı çökertti, İngiltere'yi ise tüketti. Bütün bunlar ekonomik hayat üzerinde olanca ağırlığıyla etkili oldu. Tüketicilerin sayısı azaldı ve pazar, massetmek yeteneğinin bir kısmını kaybetti.

Bu talihsizlikler, ondördüncü yüzyılı onüçüncü yüzyıldan kesin bir şekilde farklı kılan toplumsal sorunları kuşkusuz ağırlaştırdı. Ancak bu sorunların başlıca nedeni, ekonomik örgütlenmenin kendisinde aranmalıdır. Bu ekonomik örgütlenmenin işleyişi kırsal ve kentsel nüfusta aynı şekilde hoşnutsuzluk yaratan bir noktaya ulaşmıştı.

Köylülerin özgürleşmesi, her ne kadar, genel olarak önceki dönem boyunca gerçekleşmiş ise de, serfliğin az ya da çok izleri yine de kalmıştı. Pek çok ülkede angarya *(corvee)* köylüler üzerinde bütün ağırlığı ile hüküm sürmeye devam ediyor ve manor rejiminin ortadan kalkışı angaryayı daha da ağırlaştırıyordu. Çünkü artık lord kendisini, mülkünde yaşayanların koruyucusu olarak görmekten vazgeçmişti. Kiracılarıyla olan ilişkileri açısından konumu, artık, otoritesini ataerkil kişiliğine borçlu olan babadan kalma bir reisliğin konumu değil, bir toprak sahibinin ve vergi toplayıcısının konumuydu.[6] Büyük mülklerin eski boş arazileri şimdi işgal edilmiş olduğuna göre, artık *villes neuves* kurulmuyor ve şimdi artık lord açısından serflere özgürlük vermenin yararlı olmak yerine, onlardan elde ettiği kira ve hizmetlerden onu yoksun bıraktığı için özendirici bir nedeni kalmıyordu. Elbette para gereksinimi çoğu kez lordları, iyi

---

rier 1351: les mesures anticorporatives et la liberté du travail, bkz. *Revue historique*, c. CXXXVIII (1921), s. 201 ve devamı

6 Bütün bunlar hakkında M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, s. 112 ve devamına bakınız.

bir fiyat karşılığında özgürlük beratları satmaya ya da ortak arazilerin bir kısmını üzerine geçirme karşılığında tüm bir köye bile özgürlük bağışlamaya yöneltiyordu. Ancak şu da var ki, artık arazi açma dönemi sona ermişti, köylünün el değmemiş arazilere göç ederek durumunu düzeltme umudu artık kalmamıştı. Devam ettiği her yerde, şimdi istisnai olduğu için daha küçültücü bir görünüm kazanmış olan serflik, bu nedenle büsbütün nefret uyandıran bir şey olmuştu. Özgür çiftçiler, kendi paylarına, ona dayanarak arazilerini işledikleri ve bir zamanlar adamı oldukları lordların ekonomik sömürüsüne onun aracılığıyla bağımlı kılındıkları manor mahkemelerinin yargı hakkına karşı çıkıyorlardı. Onüçüncü yüzyıl boyunca keşişlerin o eski coşkunluğunu ve onunla birlikte saygınlıklarını kaybetmelerinden bu yana ondalık toprak vergisi, son derece isteksiz bir şekilde ödeniyordu. *Demesne* arazilerinde kurulan büyük çiftlikler köylülerin üzerinde yıkıcı bir yük oluyordu. Büyük çiftlikler, ortak arazilerin önemlice bir kısmı üzerinde, sürülerine otlak olarak hak iddia ediyorlar ve köylülerin aleyhine sınırlarını genişletiyorlardı. Buralara el uzatmak onlar için kolay oluyordu, çünkü bu yerler çoğu kez lordun kâhyasının ya da kasabalardaki yüksek memurların ellerinde bulunuyor ve böylelikle bu yöneticiler oralarda yaşayanların bir kısmını kendileri için tarın işçisi olarak çalışmaya zorlayabiliyorlardı. Bütün bu huzursuzluk nedenlerine, sık sık meydana gelen savaşların kötülükleri de ekleniyordu. Özellikle, paralı askerlerin terhis olduktan sonra kırsal alanlarda yaşamaya devam ettiği Yüz Yıl Savaşları, Fransa'nın pek çok yöresini harabeye çevirmişti. "Buralarda artık ne bir horozun ötüşü ne de bir tavuğun gıdaklayışı işitiliyordu."[7]

Bu perişanlığın Fransa'ya özgü bir olay olduğu doğrudur

7 M. Bloch, *a.g.e.*, s. 118.

ve Avrupa'nın geri kalan kısımlarında köylülerin durumunun ondördüncü yüzyıl boyunca daha kötü olduğunu ileri sürmek hiç kuşkusuz yanlıştır. Bu kitlenin pek çok örneğini verdiği toplumsal hoşnutsuzluk her yerde aynı şekilde açıklanamaz. Bu toplumsal hoşnutsuzluk, pekâlâ yaygın yoksulluktan ve insanların üstesinden gelebileceklerine inandıkları bu duruma bir son verme isteğinden de kaynaklanabilir. Eğer, Ile de France'da 1357 yılındaki Jacquerie ayaklanması, soylulara karşı nefret ve çaresizlik içine itilen ve bundan da soyluları sorumlu tutan ahalinin kalkışmasıysa, 1323 ve 1328'de Batı Flander'deki ayaklanma ile 1381'de İngiltere'deki isyan, Fransa'dakinden oldukça farklı görünmektedir.

Birincinin uzun sürmüş olması, bunun, sefil ve az sayıda bir kalabalığın işi olmayacağının yeterli delilidir. Bu, aslında, yasal ve malî yetkileri ellerinden almak için soylulara yöneltilmiş gerçek bir toplumsal devrim girişimidir. Courtai muharebesiyle başlayan savaştan sonra, Fransa Kralı adına Flander'e zorla yüklenen ağır tazminatı karşılamak amacıyla soyluların vergi toplamada gösterdikleri sertlik, ayaklanmaların patlak vermesine yol açtı ki, kısa süre sonra bunlar yerleşik düzene karşı açık bir isyana dönüştüler. Bu artık yalnızca haksızlıklara bir son verme meselesi değildi. Oniki ve onüçüncü yüzyıllarda bataklık arazileri tarıma açan *hôte*'lerin torunları olan yörenin sebatlı köylülerinin özgürlükçü ruhu, bu mücadelede, zenginleri ve hatta Kilise'nin kendisini doğal düşmanları olarak görecek kadar kışkırtıldı. Şüpheli sayılmak için toprağın geliriyle yaşıyor olmak yeterliydi.[8] Köylüler ondalık tarım vergisini ödemeyi reddettiler ve manastırların ellerindeki tahılı halka dağıt-

8 "Dicebant enim alicui diviti: Tu plus diligis dominos quam communitates de quibus vivis; et nulla alia causa in eo reperta, talem exponebant morti." *Chronicon comitum Flandrensium*, bkz. *Corpus Chron. Flandr.*, c. I, s. 202.

masını istediler. Kitleleri harekete getiren sınıf nefretinden papazlar da kendilerini kurtaramadı; hareketin önderlerinden birisi, papazların en sonuncusunu darağacında görmek istediğini haykırıyordu. Acımasızlık o derece ileriye vardı ki, soylular ve zenginler, kalabalığın gözleri önünde kendi akrabalarını öldürmek zorunda bırakıldılar. O dönemde dehşete kapılmış olan Batı Flander'deki gibi şiddet olaylarına bir daha hiçbir zaman, ne Jacquerie ne de 1381 İngiliz ayaklanmasında rastlarız. "İsyan belâsı öylesineydi ki, insanlar hayattan nefret eder olmuşlardı" demektedir bir çağdaş. "Canavarlar gibi duygu ve mantıktan yoksun olan" ve yerleşik düzeni tehdit eden bu isyancıları bastırabilmek için Fransa kralının bizzat duruma el koyması zorunlu oldu. Kendilerine güvenen köylüler, krala karşı cesaretle ilerlediler ve Cassel Dağı eteklerinde (23 Ağustos 1228) onunla savaşa tutuştular. Savaş kanlı olduğu kadar kısa sürdü. Şövalyeler kendilerine karşı çıkma cesaretini gösteren ve örf ve âdet hukukunun dışına düşmüş olan bu ayaktakımını acımasızca kılıçtan geçirdiler. Kral, denizci Flander'i tamamen yakması ve erkek, kadın ve çocukları boğazlaması için ısrar eden baronları dinlemeyi reddetti ve kendisine karşı savaşmış olan isyancıların mallarına el koymakla yetindi. Bir an için başarılı olan toplumsal ayaklanma bastırılmıştı. Bu ayaklanmanın radikal eğilimleri, gerçekte, koşulların zorlamasıyla aşırılığa itilmiş hoşnutsuzluğun geçici öfkesinden başka bir şey sayılamaz. Ayaklanmanın uzun ve çetin oluşu ise yine kısmen, kentlerin devrimci ruhunu kırsal sınıflara geçici olarak aşılayabilen ve onlarla işbirliği eden Ypres ve Brugeslü zanaatkârlarca şevklendirilmiş ve desteklenmiş olması gerçeği ile açıklanabilir.

1381 İngiliz ayaklanması da, Batı Flander'dekine benzer şekilde, kent ahalisiyle köylülerin ortak eseri ve yine onun gibi, çalışan insanla onun emeği ile yaşayan insan arasındaki

karşıtlık duygusunun şiddetli ve geçici bir ifadesi olarak değerlendirilebilir. İngiliz ayaklanması da Flander'dekinden farklı olmayan bir şekilde, kırsal sınıfların sefaletinin sonucu değildi. Jacquerielerle ortak bir yanı yoktu. İngiliz köylülerinin durumu, onüçüncü yüzyıl boyunca bedensel hizmetin yerini artan oranda parasal rantın almasıyla düzenli olarak iyileşmişti. Ancak bütün manor'larda serfliğin bariz kalıntıları az ya da çok varlığını sürdürüyordu ve Kara Ölüm'ü izleyen fiyat ve ücret artışları durumların daha da iyileştirdiği için, serflik kalıntıları onlara daha da dayanılmaz geliyordu. Bunların ayaklanmasına resimleri ve çalışma yükümlülüğünü artırma girişiminde bulunan toprak sahiplerince yol açıldığının kanıtlanacak bir yanı yoktur. Bu daha çok, manor sisteminin arta kalanlarını halkın yararına olarak söküp atma girişimiydi. Muhtemelen Lollardların mistisizmi de bunların kafalarında ayrıca, "Âdem'in kazdığı Havva'nın dokuduğu" dönemde var olmayan "efendilere" karşı bir nefret uyanmasına yol açmış olabilir. Aynen elli yıl önce Flander'de olduğu gibi, isyancıların kafalarını belli belirsiz komünistçe emeller dolduruyor ve ayaklanmaya, toplumsal düzene karşı yöneltilmiş bir hareket görünümü veriyordu. Ancak bunun etrafa yaydığı terör kısa ömürlü oldu. İntikama susamışlığı ve ütopik umutlarıyla, doğruluk ve eşitlik üzerine kurulmuş ezelî hayali gönüllerinde besleyen köylülerle tutucu güçler arasındaki oransızlık çok büyüktü. Birkaç ay sonunda düzen yeniden kuruldu. Tehlikeli olmaktan çok gürültülü olan bir durumu sona erdirmek için, şövalyelerin silahlanması, kralın ise kendini göstermesi yeterli oldu.

Ondördüncü yüzyılın kırsal ayaklanmaları, aslında, ortaya çıkış nedenlerini köylülüğün kabalık ve zorbalığına borçluydu. Bunlar kendiliğinden başarılı olamazlardı. Her ne kadar tarımsal sınıflar toplumun çok büyük bir kesimini oluşturuyor idiyseler de, ortak bir eylem etrafında birleş-

mek yeteneğinden yoksundular; üstelik yeni bir dünya kurmak düşüncesinden ise büsbütün yoksundular. Her şey dikkate alındığında, bu ayaklanmalar, geleceği olmayan öfke patlamaları, kısa ömürlü anî ve yerel hamleler biçimindeki kalkışmalardan başka bir şey değildi. Toprağı işleyen köylülerle, ona sahip olan soylular arasındaki zıtlık, işçi ile kentsel sermayedar arasındaki kadar gerçek idiyse de, insanı işlediği toprağa çeşitli bağlarla bağlayan ve her şeye rağmen ona, büyük endüstrideki bir ücretlinin sahip olduğundan çok daha ileri derecede bağımsızlık veren kırsal hayatın kendi koşulları nedeniyle daha az hissediliyordu. Böylece, ondördüncü yüzyılın kentsel huzursuzluklarının, şiddet, süre ve sonuçları bakımından, kırsal yörelerdekilerle çarpıcı bir tezat ortaya koyması şaşırtıcı değildir.

Batı Avrupa'nın her yerinde *yüksek burjuvazi,* daha başlangıçtan itibaren kent yönetimlerini tekeline almıştı. Esas olarak ticaret ve endüstriye dayanan kent hayatını hatırlarsak, başka türlü de olamazdı; endüstri ve ticareti geliştirenlerin aynı zamanda kent hayatını yönetmesi kaçınılmazdı. Böylece, oniki ve onüçüncü yüzyıllarda, en tanınmış tacirler arasından seçilmiş bir aristokrasi, her yerde kentlerin yönetiminde söz sahibi oldu. Bunların yönetimi, kelimenin tam anlamıyla bir sınıf yönetimiydi ve uzun süre, enerji, yüksek kavrayış, aslında kendi özel çıkarlarıyla özdeş ve bunların temel garantisi olan kamu çıkarına bağlılık gibi erdemlere sahip oldu. Gerçekleştirmiş olduğu iş, meziyetlerine bütünüyle tanıklık eder. Bu yönetim altında kent uygarlığı, sonuna kadar onu fark edebilir kılacak olan özelliklerini kazandı. Tüm kent yönetimi mekanizmasını yarattı, onun çeşitli hizmetlerini örgütledi, kamu maliyesinin ve kredinin temellerini attı, pazarları kurdu ve örgütledi, okullar açmak ve güçlü kale duvarları inşa etmek için gerekli parayı buldu, tek kelime ile burjuvazinin bütün ihtiyaçları-

nı karşılamak için ne mümkünse yaptı. Ancak, büyük endüstrinin ekonomik işleyişini, yalnızca bu işin kârlarıyla yaşayan insanların eline terk etmiş olan bir sistemin aksaklıkları yavaş yavaş kendisini gösterdi ve doğal olarak çalışanların payını en aza indirmeyi zorunlu kıldı.

Ortaçağ dünyasının en büyük kentlerinde, Flander kentlerinde, tekstil işçilerinin asilzade *échevin*'lere karşı, grevlerin patlak vermesiyle açıkça belli olan bir hoşnutsuzluğu ortaya koymaya başladıklarını daha önce görmüş bulunuyoruz.[9] Bunların hoşnutsuzluğuna, artan sayılardaki hali vakti yerinde burjuvanın hoşnutsuzluğu da eklendi. Çünkü bu sırada pek çok kentin asilzadelerin elindeki yönetimi, iktidarı, birkaç aile dışında herkesten kıskançlıkla sakınan ve bunu giderek daha açık biçimde kendi çıkarları doğrultusunda kullanan bir zenginler oligarşisi haline geldi. Böylece, kent yönetimlerine karşı, hem toplumsal hem de siyasal bir muhalefet oluştu. En şiddetli olan muhalefetin, pek çok kanlı olaylarla, ta onbeşinci yüzyıla kadar devam edecek bir çatışmaya yol açan muhalefetin, toplumsal muhalefet olduğu açıktır.

Esnaf loncalarının patrisyenler rejimine karşı olan ayaklanması, çoğu kez demokratik bir devrim olarak adlandırılmıştır. Eğer demokrasi kelimesinden bugünkü anlamı çıkarılıyorsa, terim bütünüyle doğru değildir. Hoşnut olmayan insanların halk yönetimi oluşturmak gibi bir niyetleri yoktu. Onların ufukları kentlerinin surlarıyla sınırlandırılmış, loncalarının çerçevesiyle kısıtlanmıştı. Her lonca iktidardan bir pay almak istiyorduysa da, komşularını pek az düşünüyor ve davranışı, dar bir bireycilikle çepeçevre sarılmış bulunuyordu. Aynı kentin loncaları, zaman zaman elbette ortak düşman olan *échevin*'ler oligarşisine karşı birleşiyorlardı. Ancak

---

9 Altıncı bölümün sonuna bakınız.

çoğu kez, zaferden sonra birbirlerine düşüyorlardı. Kendi kendilerine bu sıfatı veren demokratların tümünün, muazzam tekel ayrıcalıklarına sahip endüstriyel grupların üyesi olduğu unutulmamalıdır. Onların anladığı şekliyle demokrasi, ayrıcalıklıların demokrasisinden başka bir şey değildi.

Bütün kentler esnafın talepleriyle rahatsız olmadı. Ne Venedik, ne Hansa kentleri ne de İngiliz kentlerinde toplumsal çalkantının herhangi bir izi vardır. Kuşkusuz bunun nedeni, *yüksek burjuvazinin* yönetiminin buralarda kapalı ve bencil bir oligarşiye dönüşmemiş oluşudur. Ticaret yoluyla zenginleşen yeni insanlar, sürekli bir biçimde yönetici sınıfı yeniliyor ve gençleştiriyordu. Patrisyenlerin iş hayatı ve kent yönetimi üzerindeki çifte kontrolleri sayesinde herkes üzerinde otoritelerini koruyabilme başarısını bu durum açıklamaktadır. Yüzyıllar boyunca, Venedik aristokrasisi, en yüce vatanseverlik erdemlerinin, enerji ve becerinin hayran olunacak örneğini verdi ve cumhuriyete kazandırdığı refah herkes için öylesine parlak oldu ki, insanlar onların boyunduruğundan kurtulmayı hiçbir zaman hayal etmedi. Hansa kentlerinde de patrisyen yönetimini benzer nedenlerin korumuş olması muhtemel görünmektedir. İngiltere'de krallık otoritesinin kentler üzerinde sahip olduğu denetim, gerektiğinde ahalinin gücünü kontrol etmeye yetecek kadar güçlüydü. Aynı şey, onüçüncü yüzyılın sonundan itibaren, artan oranda Kral'ın ajanlarının, *baillis* ya da kâhyaların otoritesine bağımlı olan Fransız kentleri için de sözkonusuydu. Başka yerlerde, örneğin Brabant'da, yöresel büyük lordun bizzat kendisi yüksek burjuvazinin koruyuculuğunu yapıyordu.

Kentsel devrimler, her yerden önce, Felemenk'in büyük endüstriyel kentlerinde, Ren kıyılarında ve İtalya'da meydana geldi. Burada biz bunların, başlıca özelliklerini, çevre, çıkar ve koşulların farklılığına bağlı sayısız değişikliği bir yana bırakarak, ancak ana çizgileriyle belirtme girişiminde bulu-

nabiliriz. Bu devrimlerin birinci nedeni, yöneten durumundaki oligarşinin yolsuzluklarında aranmalıdır. Büyük lordların gücünün, yöneten oligarşiyi engelleyemeyecek ya da denetleyemeyecek kadar güçsüz olduğu her yerde, onu devirmekten ya da tekeline almak istediği iktidarı paylaşmaya onu zorlamaktan başka yapacak bir şey kalmıyordu. Bu noktada zengin fakir herkes, zanaatkârlar gibi ticarî işlerin dışında tutulan tacirler ve büyük endüstrinin ücretlileri, görüş birliği içindeydiler. Onüçüncü yüzyılın ikinci yarısı içinde başlayan hareket, ondördüncü yüzyıl içinde sonuca ulaştı. Hemen hemen her zaman silahlı mücadeleler şeklinde gelişen ayaklanmaların sonunda "büyük", "küçüğe" kent yönetimlerinin aşağı yukarı büyük bir bölümünü devretmek zorunda kaldı. Nüfusun çoğunluğu esnaf loncaları içinde yer aldığına göre, reform, zorunlu olarak bunları yönetime katma biçiminde oldu. Bazen, kent meclisinde ya da *échevin*'ler meclisinde bir iki sandalyeye sahip olma hakkını kazandılar, bazen, eskisinin yanısıra onlar tarafından seçilen yeni bir yargıçlar kurulu oluşturuldu. Zaman zaman da kentin siyasal örgütlenmesi ve maliyesine ilişkin bütün önlemlerin, genel mecliste, bunların delegelerinin onayına sunulması gerekiyordu. Hatta bazen, patrisyenlerin uzun süre el sürmediği bu yetkinin tümünü ele geçirmeyi başardıkları bile oldu. Örneğin Liege'de, 1384'te, yüzyıldan fazla süren bir engellemeyi devam ettiremeyen "büyükler" sonunda boyun eğdiler. O tarihten itibaren esnaf loncaları kentte tamamen söz sahibi oldular. Adı yalnızca onların listesine kayıtlı olanlar siyasal haklardan yararlandılar. Üyeleri her yıl onlar tarafından seçilen ve onların "yönetici"lerince denetlenen meclis, faaliyetleri onların isteğine göre düzenlenen bir makineden başka bir şey değildi. Bu meclis içinden seçilen iki belediye reisi (*maitre*), onların buyruğunu yerine getiriyordu, çünkü bütün önemli sorunlar, incelenmek üzere 32 esnaf

loncasına sunuluyor ve her birinde çoğunluk oyuyla karara varılıyordu. Zanaatkâr birliklerini, kent yönetiminin hakemi yapan benzer anayasalara Utrecht ve Köln'de de rastlanır.

Ancak, tek bir endüstrinin ötekiler üzerinde belirgin bir üstünlüğe sahip olmadığı kentlerde mümkün olan, dengenin açıkça bunlardan birisi lehine kaydığı yerlerde mümkün değildi. Flander'in büyük imalâtçı kentlerinde loncaları binlerce üyeye sahip olan dokumacı ve çırpıcıların sayısal üstünlüğü, sayıları sekseni yüzü aşmayan küçük loncalara sağlanan haktan bunların hoşnut kalmasını önlüyordu. Bunlar üstünlük konusunda daha da istekliydiler çünkü ücretliler olarak durumları, yerel pazara hizmet eden zanaatkârlarınkinden büyük ölçüde farklıydı. Onlar için patrisyenlerin çöküşü yalnızca siyasal bir sorun değil, öncelikle ve her şeyden çok toplumsal bir sorundu. Çalışma koşullarının ve ücretleri belirleme yetkisinin kendi ellerine geçmesiyle, mesleklerinin onları içine düşürdüğü güvensiz ortamın sona ereceğini umarak, bu yolla ekonomik açıdan ikincil olma durumlarının ortadan kalkmasını bekliyorlardı. Pek çoğu, "herkesin başkasınınki kadarına sahip olacağı"[10] bir dünyanın karmaşık eşitlik hayallerine kendini kaptırıyordu. Onüçüncü yüzyılın sonunda, bütün büyük kentlerde ayaklanma işaretini veren ve Courtai zaferinden sonra kendilerine geçici bir üstünlük sağlayan bu önemli mücadeleyi sürdürenler onlardı. Ancak bu üstünlük, kısa sürede, burjuvazinin geri kalan kısmını bunlara karşı kışkırttı. Çıkarlarının, tüccar ve zanaatkârların çıkarlarıyla farklı ya da daha doğrusu bağdaşmaz oluşu, ikincilerin tekstil işçilerine bağımlı olmaya boyun eğmelerine yetmeyecek kadar büyüktü.

Bu ücretlilere ve proletaryaya karşı büyük ticaretin kapitalistleri, simsarları ya da ihracatçıları, yerel endüstrinin ba-

10 L. Verriest, *Le registre de la Loi de Tournai de 1302*, bkz. *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, c. LXXX (1911), s. 445.

ğımsız küçük *müteşebbisleriyle* birleştiler. Herkesi tatmin edebilmek için, ahalinin kümelendiği büyük grupların her birine, yani *yüksek burjuvaziye (poorterie)*, küçük zanaatlarda çalışanlara ve tekstil işçilerine yer ayrılmış olan bir kent yönetimi oluşturmaya çalıştılar. Ancak bu yolla gerçekleştirilmesi umut edilen denge sağlanamazdı ve bu denge istikrarsız bir denge olmaktan öteye de hiçbir zaman geçemedi. Dokumacıların gözünde bu bir tuzaktan başka bir şey değildi, çünkü bu durum, kentin öteki sakinlerine göre onları her zaman azınlıkta kalmaya mahkûm ediyordu. İsteklerini elde edebilmek için yalnızca zora güvenebiliyorlar ve bunu da kullanmaktan geri kalmıyorlardı. Ondördüncü yüzyıl boyunca onları sürekli olarak ayaklanıp iktidarı ele geçirirken ve bu iktidarı yalnızca bir kuşatma sonucu açlık tehlikesi karşısında geri vermeği kabul ederken ya da bir katliâmla rakiplerinin koalisyonuna terk etmek zorunda kalırken görüyoruz.

Flander kentlerinde toplumsal nefretin bir çılgınlık cinneti gibi egemen olduğu durumdan daha trajik bir şey olamaz. Ypres'in "iyi insanları", içinde yaşadıkları ve kendilerini "sıradan insanlar"dan koruyan iç kalenin yıkılmasına izin vermemesi için 1320-32'de krala ricalarda bulundular.[11] Ghent ve Bruges'ünkü gibi, bu kentin tarihi de, tekstil işçilerini, "kaybedecek şeyleri olanlar"la karşı karşıya getiren kanlı mücadelelerle doludur. Bu mücadele, giderek artan bir şekilde, zenginle yoksul arasındaki bir sınıf savaşı görünümü kazandı. Ancak bu yalnızca görünüşteydi. Ayaklanan işçi kitleleri arasında ortak bir anlayış yoktu. Ücretlerini dokumacıların belirlemek ya da daha doğrusu düşür-

11 "L'effort du commun de la ville d'Ypre demeure dehors les portes, qui maint outrageus et horrible fait et conspiration ont fait sur les boins de la ville... si que les portes fussent ostées, li boine gent de la ville seroient en peril de estre mourdri par nuit et de desrobeir leur avoir." *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 5'inci seri, c. VII (1897), s. 28.

mek istediği çırpıcılar, birincilere düşman muamelesi yapıyorlar ve onların sömürüsünden kurtulabilmek için, "iyi insanlar"ın davasını destekliyorlardı. Küçük üretim yapan esnaf loncalarına gelince, işlerine karışan ve işlerini bozan, nasıl kendileri yöneticileri ve soyluları dehşete düşürüyorlarsa, komünistçe eğilimleriyle onları dehşete düşüren "menfur dokumacılar"dan[12] da öylesine nefret ediyorlardı. Ancak sürekli isyan halinde olan ve yetki kendi ellerindeyken bile bütün çabalarına rağmen durumlarının iyileşmediğini gören bu insanların umutsuzluğu yalnızca artıyordu. Büyük ticaretin ve kapitalist endüstrinin, doğası gereği onları, ücretli bir sınıfın güvensizliğine ve bunalım ve tıkanıklıkların her türlü kötülüğüne kaçınılmaz bir şekilde mahkûm edişini kavrama yeteneğinden yoksun olarak, kendilerini, hesabına çalıştıkları "zenginler"in kurbanı gibi görüyorlardı. Yılmadan sürdürdükleri bu mücadele kumaş endüstrisinin çöküşünün, onları başka yerlerde hayatlarını kazanmaya zorlayışına kadar devam etti.

Esas olarak Flander'in büyük imalatçı merkezlerindeki durum, ihracat ticaretinin yerel ticarete egemen olduğu kentlerdeki durumun aynıydı. Dinant'da bakır işçileri, Ghent ya da Ypres'in dokumacı ya da çırpıcıları gibi ileri derecede etkinliğe sahiptiler. Aynı zamanda bir bankerler ve kumaşçılar kenti olan Floransa bile, işçilerin zora başvurarak kapitalist sınıftan iktidarı ele geçirişlerine tanık oldu. Tekstil işçilerince başlatılan ve yönetilen Ciompi ayaklanması (1379-82) aynı tarihlerde Kuzey Avrupa'daki devrimci huzursuzluklara yedek parça görevini yaptı. Arno kıyılarında olduğu gibi Scheldt kıyılarında da devrimcilerin, rakipleri üzerinde bir proletarya diktatörlüğü kurmayı amaçladıklarını söylemek abartma olmayacaktır.

12 *Chronique rimée des troubles de Flandre en 1379-1380*, ed. H. Pirenne, s. 38 (Ghent, 1902).

Bundan başka, yüzyılın ortalarına doğru, örgütlenişlerinin bütün amacının, üyelerinin ekonomik bağımsızlığını korumaya yönelik olması gerçeği bir yana, küçük zanaatlarda bir proletarya ortaya çıkmaya başladı. Bir iyiniyet ustalarla, bunların çalıştırdığı çıraklar ya da kalfalar arasında, ikincilerin birincilerin konumuna geçmeleri kolay olduğu sürece varlığını koruyordu. Ancak nüfus artışının durduğu ve esnaf loncalarının üretimi sınırlandırma zorunluğuyla karşı karşıya geldikleri andan itibaren, ustalığın kazanılması giderek zorlaştı. Ustalığı aile yakınları için saklı tutmak eğilimi, uzun çıraklık süreleri, usta sıfatını kazanmak için zorunlu olan ödentilerin artırılması ve ustalığa talip olanların, ustalıklarının kanıtı olarak yaptıkları "şaheserler"e el konulması gibi her türlü önlemde kendini gösterir. Kısaca her zanaatkâr loncası yavaş yavaş, küçük dükkânlarının sınırlı müşterilerini oğullarına ya da damatlarına miras bırakmaya kararlı, bencil birer işverenler kliğine dönüştü.

Bundan dolayı, ondördüncü yüzyılın ortalarından itibaren, her açıdan durumlarını iyileştirme umudunun yok olduğunu gören çıraklar ve özellikle kalfalar arasında, ilkin daha yüksek ücret için yapılan grevler ve nihayet ustaların yanısıra loncaların yönetimine katılma isteğiyle kendini gösteren hoşnutsuzlukların gözlenmesi şaşırtıcı değildir. Jacques de Hemricourt (1333-1403), Liege'de, "Lonca meclisleri görevlilerini seçmek için toplandığında, kalfalar ve çıraklar dükkân sahipleri ve ustalar kadar oy hakkına sahiptiler" demektedir.[13] Açıktır ki, o zamana kadar ustanın yardımcısı olan, ona hayat boyu arkadaşlık eden ve çoğu kez evlilik yoluyla onun ailesine giren ve onun yerini alan kalfa, yavaş yavaş yalnızca bir ücretliye dönüşüyordu. Lon-

13 J. de Hemricourt, *Le patron de la temporalité des évêques de Liège*, s. 56, C.D. Borman, A. Bayot ve E. Poncelet'in editörlüğünü yaptığı (Brüksel, 1931) *Oeuvres de J. de Hemricourt*'un III. cildine bakınız.

ca da kendi payına emek ve sermayenin mücadelesine tanık oluyordu. Loncalarda uzun süre egemen olan bir aile olma niteliğinin yerini, işverenle çalışan arasındaki çatışma alıyordu. Kalfalar arasındaki çıkarların ve taleplerin aynılığı, kısa sürede, çeşitli kentlere yayılan karşılıklı yardımlaşma ve savunma birliklerinin doğmasına yol açtı. Üyelerine iş bulmak ve onları ustaların sömürüsüne karşı korumak amacıyla önce Fransa'da ve bir süre sonra Almanya'da ortaya çıkan dağınık kalfa birlikleri *compagnonnages* ve *geselllenverbände* bu tür örgütlerdir. Bu kışkırtıcı örgütlere karşı ustalar, kentler arası savunma örgütleriyle cevap verdiler. 1383 yılında Mainz, Worms, Speier, Frankfort, Aschaffenberg, Bingen, Oppenheim ve Kreuznach'm demircileri, huzursuzluk yaratmaya başlayan söz konusu zanaatların kalfalarına *(knechte)* karşı bir birlik oluşturdular.[14]

Böylece kentlerin içinde, önemli ve kalıcı nedenlerden kaynaklandığını çok yaygın oluşuyla kanıtlayan bir ekonomik ve toplumsal zıtlaşma kendini gösterdi. Ancak bu hareket güçlü de olmuş olsa, zanaatkâr ve işçilerin tehlikeye sokamayacağı kadar sağlam olan yerleşik düzeni devirmeyi başaramadı. Yalnızca şurada burada, kentli hoşnutsuzlar, kırsal yöreleri de kendi eylemlerine kazanmayı denediler. Gerçekte iki ayrı dünyaya ait insanlar arasında mümkün olabilecek bir anlayışın sağlanması için, onları köylülerden ayıran pek çok düşünüş, ihtiyaç ve çıkar farklılığı vardı. Böylelikle kentlerin devrim girişimleri kesin bir yenilgiye mahkumdu. Bu devrimlerin tehdit ettiği herkesin, büyük tacirler, yüksek burjuvazinin rantiyeleri ve lonca ustalarının yardımına eyaletler ve soylular geldi. Bir önceki yüzyılda yükselen dalga, onbeşinci yüzyılda, kendisine karşı birleşilen bütün çıkarların kaçınılmaz koalisyonunu bozmak için, tersine döndü.

---

14 Kulischer, *a.g.e.*, c. I, s. 214.

2. Himayecilik, Kapitalizm ve Merkantilizm[15]

Esnaf loncalarının, kentlerin ekonomik düzenine egemen olduğu ya da onu etkilediği dönem, aynı zamanda kentsel himayeciliğin en yüksek noktasına ulaştığı dönemdir. Meslekî çıkarları ne kadar birbirine karşı da olsa, bütün sınaî gruplar, sahip oldukları tekeli sonuna kadar kullanmak ve kişisel girişimle her türlü rekabet olasılığını ezmek konusundaki kararlılıklarında birleşiyorlardı. Bundan böyle tüketici tamamen üreticinin insafına terk edilmişti. İhracat endüstrisindeki işçilerin temel amacı ücretleri artırmak, yerel pazarlara yönelik çalışanlarınki ise fiyatları artırmak ya da hiç değilse sabit tutabilmekti. Onların görüş alanları kentin surlarıyla sınırlandırılmıştı ve hepsi kendi refahlarının yalnızca dışardan gelecek her türlü rekabetin engellenmesiyle güvence altına alınabileceğine inanmışlardı. Bu bireycilikleri gitgide daha da azgınlaştı; her mesleğin yalnızca ayrıcalıklı bir grubun tekelinde olması gerektiği düşüncesi, hiçbir zaman, bu Ortaçağ esnaf loncalarında olduğu kadar aşırılıklara zorlanmamıştır. Onların gözünde, kazanılmış olanların dışında başka hiçbir hak yoktur ve ortak yarar kavramı her grubun kendi çıkarlarının önünde kaybolup gitmiştir.

Bu görünümün delilleri her yanda bulunabilir. Belki de en önemlisi, hemşehrilik hakkının kazanılması üzerine konan

---

15 Bibliyografya: Yukardaki VI'ncı bölümün 7, VII'nci bölümün 1 no'lu dipnotlarına bakınız. W. Schmidt-Rimpler, *Geschichte des Kommissionsgeschafts in Deutschland*, c. I (Halle, 1915); A. Schulte, *Geschichte der grossen Ravensburger Handelsgesellschaft*, 1380-1530 (Stuttgart, 1923), 3 c.; W. Stieda, *Briefwechsel eines deutschen Kaufmanns im XV* Jahrhundert (Leipzig, 1921); H. Ammann, *Die Diesbach-Watt Gesellschaft* (Saint-Gall, 1928); A. Grunzweig, *Correspondance de la filiale de Bruges des Medici*, I, (Brüksel, 1931); H. Prutz, *Jacques Coeur* (Berlin, 1911); L. Guiraud, *Recherches sur le prétendu rôle de Jacques Coeur*, bkz. *Mémoires de la société archéologique de Montpellier* (1900); H. Pirenne, *Les étapes de l'histoire sociale du capitalisme*, s. 133, n. 19; J. Strieder, *Studien zur Beschichte kapitalistischer Organisationsformen. Monopole, Kartelle und Aktiengesellschaften im Mittelalter un zum Beginn der Neuzeit*, 2'nci baskı (Münih, 1925).

sınırlamalardır ki, bunlar her yerde zorla kabul ettiriliyordu. Her kent doğal olarak hemşehriliğin sağladığı avantajları kendi sakinleri için saklı tutmak istiyor ve bu tür ayrıcalıklar arttıkça, hemşehriler bunları başkalarıyla paylaşmaya daha az razı oluyorlardı. Bu durum, kentin ayrıcalıklarından yararlanabilmek için ödenen paranın sürekli artışını ve meşru doğum, iyi hal ya da köken belgesi vs. gibi özelliklerin daha çok aranmasının nedenini açıklar. Ayrıcalık bahanesiyle ya da yöneticiden, ayaklanma ya da rüşvet vererek elde edilen bir ayrıcalık yoluyla kentin sınırları dışında bir dükkân ya da iş yeri açmak ya da kentte, orda imal edilmemiş bir malı (panayır zamanları dışında) satmak yasaklanmıştı. Bu önlemlerin şiddeti "demokratik" yönetimin gelişmesiyle birlikte arttı. Ghent'de 1297 yılında, kentin dışında dokunmuş olan kumaşın, kentte çırpılmış olmak koşuluyla kente girmesine hâlâ izin veriliyordu. Ancak 1302'de bu ayrıcalığa son verildi ve 1314'ten sonra, kentin surlarından başlayarak yarıçapı üç mil olan bir alan içinde kumaş imalâtı yasaklandı. Üstelik bu içi boş bir tehdit de değildi. Tüm ondördüncü yüzyıl boyunca, çevredeki köylere karşı silahlı devriyeler çıkartılmış ve tezgâhlarla çırpıcı tekneleri parçalanmış ya da sökülüp atılmıştır.[16] Öte yandan, bütün büyük imalâtçı kentler, kırsal yörelerin kadınlarını yün ipliği eğirmede çalıştırmışlar ve bunların emeğini yalnızca kendi kullanımları için saklı tutmuşlardır. Flander'de olduğu gibi Floransa'da da köylü kadınlar böylelikle kent atölyelerinin hizmetinde çalıştırılmış ve ipliklerini bu amaçla kurulmuş depolara teslim etmek zorunda bırakılmışlardır. Güçlü olan haklıdır ilkesi her yerde geçerli olmuştur. Büyük kentler en çok aranan nesneleri üretmeyi komşularına yasaklama hakkını kendilerinde bulmuşlar ve şu ya da bu özelliğin taklit edildi-

16 G. Espinas ve H. Pirenne, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*, c. II, s. 606 ve devamı.

ği suçlaması çoğu kez bu rekabeti ortadan kaldırmaları için yeterli olmuştur. Ypres, Ghent ve Bruges, kimsenin hiçbir zaman görmediği, ancak var olduğunu ileri sürmekle yetindikleri uydurma "ayrıcalıklar" yoluyla çevrenin ikinci derecedeki endüstrilerini kendi kontrolleri altına almışlardır. 1373 yılında Poperinghe'nin Ypres'e karşı açtığı dava durumu pek güzel aydınlatmaktadır. Bu kasabanın kumaşçıları, "her insanın kendi hayatını kazanma konusundaki doğal hakkını" yardıma çağırırken, Ypres, ayrıcalıklarını haklı kılan "kent hakkına" dayanıyordu.[17]

Loncaların kapitalist *müteşebbislere* karşı olan tutumu, doğal olarak, ileri derecede bir güvensizlik ve kuşku içeriyordu. Kumaş endüstrisini örgütleyen büyük tacirler, dokumacılar loncasına kayıtlı olmaya ve kendilerini yalnızca atölyelerin başı olma durumuna indirgeyen düzenlemelere boyun eğmeye zorlanıyorlardı. Elbette "büyük endüstri"nin doğası, bu düzenlemeleri kaçınılmaz olarak, bir felâkete yol açmaksızın ihlâl edilemeyecek sınırlar içinde tutuyordu. Bu zengin ustaları, bütün Flander kentlerinde hem yün ithalatçısı hem de kumaş ihracatçısı olarak kendi yerlerini alan İtalyan şirketleri ya da Hansa tacirleriyle iş ilişkisine girmekten alıkoymak olanaksızdı. Bunların yabancı olmaları olgusu, onları, yalnızca hemşehrilerin tâbi olduğu yasalara karşı koruyordu. Bununla birlikte, ücretlerdeki sürekli artış, işçilerin artan talepleri, dokumacı ve çırpıcıların değişmeyen düşmanlığı ve ayrıcalıklarda bir gedik açılmadan değiştirilemeyen teknik sürecin inatçı bir şekilde korunması gibi nedenlerin bir sonucu olarak, endüstri yavaş yavaş geriliyordu. 1350'lerde işçiler kuşkusuz, İtalyan simsarların vaadlerinden etkilenerek Floransa'ya ya da krallarının yerli kumaş endüstrisini geliştirmek için durumdan yararlandığı

17 G. Espinas ve H. Pirenne, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*, c. III, s. 168 ve devamı.

İngiltere'ye, çok daha büyük sayılarda, göç etmeye başladılar.[18] Yüzyıllarca Flander'e hammaddesini sağlamış olan Ada, şimdi onunla rekabet etmeye başlıyor ve daha onbeşinci yüzyılın başında bu rekabet dayanılmaz bir hal alıyordu. Brabant'da da benzer nedenler benzer sonuçları yaratıyordu. Olup bitenlerin bir ölçüde de olsa farkına varıldığında artık çok geçti ve 1435'te Brüksel, kumaş toptancılarını, dokumacılar loncasına girme yükümlülüğünden boş yere kurtarıyordu.[19]

Kentsel bireycilik, nasıl kentlerin büyük çaplı endüstriyi engellemesine yol açtıysa, aynı şekilde büyük çaplı ticaretin engellenmesine de neden oldu. Ondördüncü yüzyıl boyunca panayırların gerileyişi ile zanaatkârların o amansız himayecilikle böylesine bağdaşmayan bir kuruma karşı olan nefretleri ilişkisiz değildir. Üstelik, bir kasabadan geçen tacirleri, yollarına devam etmeden önce, yüklerini boşaltıp mallarını burg'lulara satışa sunmaya zorlayan "pazarlama mükellefiyeti" (staple right), yöre içi ticaret için ciddi bir engeldi. Başka yerlerde kayıkçılar loncası, çevredeki suyollarından gelip geçen gemileri yedekte çekme hakkının yalnızca kendilerine ait olduğunu ileri sürüyorlar ve bazen kendi kayıklarında taşıyabilmek için gemilerin yükünü bile boşaltıyorlardı.[20]

---

18 Flandr ve Brabant işçilerinin Floransa'ya göçü konusunda, A. Doren, *Deutsch Handwerkbrüderschaften im mittelalterlichen Italien*, (Berlin, 1903). M. Battistini, *La confrérie de Sainte-Barbe des Flamands à Florence* (Brüksel, 1931). A. Grunzweig, *Les soi-disant statuts de la confrérie de Sainte-Barbe de Florence*, bkz. *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, c. XCVI (1932), s. 33 ve dev. bakınız. Bunların İngiltere'ye göçleri konusunda ise E. Lipson, *English Economic History*, c. I, s. 309, 399. H. de Sagher, *L'immigration des tisserands flamands et brabançons en Angleterre sous Edouard III*, bkz. *Mélanges Pirenne*, (Brüksel, 1926)'e bakınız.

19 G. des Marez, *L'organisation du travail à Bruxelles*, s. 484.

20 G. Bigwood, *Gand et la circulation des grains en Flandre du XIV au XVIII siècles*, bkz. *Vierteljahrschrift für Social-und Wirtschaftgeschichte*, c. IV (1906), s. 397 ve devamı.

Elbette kuralın istisnaları vardı. Ne kentlerin gelişmesi her yerde aynı derecede hızlıydı, ne de loncaların egemenliği her yerde aynı yoğunlukta gerçekleşiyordu. Bundan dolayı kentsel himayeciliğin derecesi farklılıklar gösteriyordu. Örneğin, büyük çaplı endüstri ve ticaretin, ondördüncü yüzyıl içinde henüz yeni gelişmeye başladığı Almanya'nın güneyinde bu durum, eski bir ekonomik geçmişi olan Ren bölgesi ya da Felemenk'e göre daha az belirgindi. Fransa ve İngiltere'de krallığın otoritesi, bunun sonuna kadar gelişmesinden doğacak sonuçları önlüyordu.[21] Üstelik İtalya'da sermayenin gücü, her zaman, buna sınır koymaya yetecek denli çok olmuştu. Abartmaksızın söylenebilecek tek şey, onüçüncü yüzyılla karşılaştırıldığında, ondördüncü yüzyılda, kent sanayiinin her zaman kendi yapısında var olan yerel ayrıcalık ruhunu son sınırına kadar geliştirmiş olduğudur.

Ancak, kentler, büyük-çaplı ticareti sömürmek ve vergilendirmek politikasını boşuna izlediler; ticaretten kaçınamazlardı, ne de böyle bir istekleri gerçekten vardı, çünkü bir kent ne kadar kalabalık ve ne kadar etkinse, ticaret o ölçüde kendisi için kaçınılmazdı. Nihayet, ticaret, kent halkına yiyecek maddelerinin büyük kısmını, zanaatlara ise hammaddesinin hemen hemen tümünü sağlıyordu. Ticaret sayesindedir ki, meyhaneciler şaraplarını, balık tacirleri kurutulmuş balıklarını ve ringalarını, baharatçılar, şeker, biber, tarçın ve zencefillerini, eczacılar ilaçlarını, kunduracılar derilerini, çömlekçiler kurşun ve tenekelerini, dokumacılar yünlerini, çırpıcılar sabunlarını, boyacılar çivit, şap ve bakkam ağaçlarını temin ediyorlardı. Ticaret sayesinde kent sanayiinin ürünleri dış pazarlara ihraç ediliyordu. Kentlerin

21 Fransa'da loncaları baskı altında tutmayı hedef alan 1351 Emirnamesi, fiyatları düşürmek gerekçesiyle, çalışma özgürlüğü üzerindeki sınırlamaları azaltmayı amaçlıyordu.

yapabileceği tek şey, surları içinde yer alan bu zorunlu ve çok çeşitli faaliyetin biçimini düzenlemekti. Bunun yayılması, dağılımı, beslendiği kaynaklar ya da kullandığı kredi üzerinde herhangi bir kontrol kurmaktan oldukça acizdiler; gerçekten de toptan ticarete bağımlı olan tüm ekonomik örgütlenme bundan ustalıkla kaçınılmasını sağlıyordu. Bütün bu muazzam alan üzerinde saltanat süren sermayenin gücüydü, hem büyük çaplı kara ve deniz ulaştırmacılığına hem de ihracat ve ithalat ticaretine egemendi. Avrupa'nın bütününe yayıldı, çevresindeki denizde adaların doğuşu gibi, onun bağrında da kentler doğdu.

Ondört ve onbeşinci yüzyılların en çarpıcı olaylarından birisi kıtanın değişik yerlerinde her biri kendi komisyoncu, muhabir ve uzantılarıyla hızla büyüyen ticarî şirketlerin varlığıdır. Onüçüncü yüzyılın güçlü İtalyan şirketleri şimdi Alplerin kuzeyinde takipçiler bulmuştu. İnsanlara, sermayenin yönetimini, defter tutmayı ve çeşitli kredi biçimlerini öğretmişler ve her ne kadar para ticaretinde egemenliklerini korumayı sürdürmüşlerse de eşya ticaretinde kendilerini artan sayıda rakip karşısında bulmuşlardır. Almanya'da, faaliyetleri Bruges'ten Venedik'e ve Baltık'ın en uç noktalarına kadar uzanan Lübeck'in Hildebrand Vickinchusen ya da Orta Avrupa, İtalya ve İspanya'nın her yerinde muhabirleri olan *Grosse Ravensburger Gesellschaft* gibi ticarî firmaların varlığına dikkati çekmek yeterlidir. Fransa ve İngiltere ki, Yüz Yıl Savaşlarında, birincisi yıkılmış, ikincisi ise yutulmuştur, sermayenin yayılmasında daha az canlılık ortaya koymuşlardır.

Bununla birlikte İtalya, olağanüstü dayanma gücü sayesinde yine de birinci sırayı almıştır. Ondördüncü yüzyılın ortalarında iflâsı büyük sarsıntılara yol açan firmaların yerine yenileri fışkırmış ve bunların en büyüğü, Medici, onbeşinci yüzyılda, dünyanın daha önce görmediği bir malî güç konumuna yükselmiştir.

Geç Ortaçağlarda kapitalizmin yükselişi ve gücü çeşitli yönlerde kendisini ortaya koymuştur. Onbeşinci yüzyılın başlangıcından itibaren, genellikle % 12-14 dolaylarında varlığını koruyan faiz haddi, % 5-10'a düşmüştür. Kredinin işleyişi, kabul teknikleri ve kambiyo senedi protestosu gibi yeni önlemlerle mükemmelleştirilmiştir. Cenova'da 1407'de kurulan *casa di S. Georgio* ilk modern banka sayılabilir ve bu bankanın hisseleri üzerindeki spekülasyon, malî durum üzerindeki önemi ve etkisi açısından, onyedi ve onsekizinci yüzyıllardaki İngiliz borçlar yönetiminin senetleriyle karşılaştırılmıştır.[22] Cenova'daki Centurioni, Venedik'teki Soranzo ve Floransa'daki Medici gibi hem eşya hem de para ticareti yapan öteki bankalar, sermayelerinin büyüklüğü ve işlemlerinin genişliği açısından *casa di S. Georgio*'dan çok gerilerde değillerdi.[23] Bütün bu hareket, loncaların etkisiyle kent ekonomisinin dönüşüme uğradığı bir sırada ortaya çıkan yeni bir sınıf insan tarafından harekete geçirilmiştir. Bu elbette bir rastlantı değildir. Bundan böyle ekonomik hayata egemen olacak yeni koşullar tarafından iktidardan düşürülen ve etkisizleştirilen kent patrisyenleri, birkaç istisna dışında, kârlarının bir kısmını hep yatıragelmiş oldukları bina ve arazilerin kiralarıyla yaşayan bir rantiyeler sınıfı haline geldiler. Bunların yerine, hiçbir gelenek tarafından engellenmeyen ve eski düzende meydana gelen değişiklikleri güçlük çekmeden kabul edebilen, sonradan görme yeni bir kapitalist sınıf oluştu. Bunlar çoğunlukla, kambiyo işlemlerinin, spekülasyonun ve kredi alanındaki gelişmelerin ken-

22 J. Kulischer, *a.g.e.*, c. I, s. 347

23 Tacir Francesco Dati'nin (ölümü 1410) Floransa yakınlarındaki İtalya, İspanya, Afrika, Fransa ve İngiltere'deki müşteri ya da temsilcileriyle yaptığı haberleşmeyi içeren Prato misafirhanesinde saklanan ve 100.000'den fazla mektuptan oluşan arşivi, bir bütün olarak o çağdaki İtalyan firmalarının yaygınlığına tanıklık etmektedir.. G. Livi, *Dall' Archivio di Francesco Datini* (Floransa, 1910). Enrico Bensa, *Francesco di Marco da Prato* (Milan, 1928).

dilerine bir meslek kapısı araladığı, "simsar", ticarî temsilci ya da kimi zaman hali vakti yerinde zanaatkârlardı.[24] Ancak, büyük lordların hizmetinde zenginleşen pek çok kişi de servetlerini iş hayatına yatırdılar.

Gerçekten, yönetimin gelişmesi ve paralı askerlerden oluşan orduları beslemenin ve bunları silâhla donatmanın artan masrafları, kralları ve büyük yöresel lordları, çevrelerinde soyluların ya dudak büktüğü ya da yerine getirmeyi beceremedikleri bir görevi üstlenen danışmanlar ve vekiller kalabalığı oluşturmaya zorladı. Bunların başlıca uğraşı malî işleri yönetmekti. Efendilerinin her zaman sıkıntısını çektikleri parayı buldukları sürece, ordu müteahhitleri, bankerler, faizcilerle yaptıkları her türden sözleşmeler ya da para basma sonucu kendi ceplerine giden kârları çok fazla kurcalamama konusunda her türlü önlem almıyordu. Jacques Coeur, bu *yeni zengin* sınıfının yalnızca en parlak bir örneğidir. Onun çevresinde, Brabant Dükü'nün güvenilir danışmanı Guillaume de Duvenvoorde gibi serveti Nassau kurumunun temelini oluşturan ya da servetini Burgondiya Dükü İyi Philip'in hizmetindeki görevlere borçlu olan Nicolas Rolin ve Pierre Bladelin ya da Fransa kralının sarayındaki Semblançays ve d'Orgement'ler gibi pek çok başkaları vardı.[25] Güçleriyle bir-

---

24 Bkz. G. Yver, *De Guadagnis mercatoribus florentinis Lugduni commorantibus* (Paris, 1902); M. Jaensen, *Studien zur Fuggergeschichte, I. Die Anfaenge der Fugger* (Leipzig 1907); A.H. Johnson, *English Nouveaux riches in the XIV Century*, bkz. *Transactions of the Royal Historical Society*, yeni seri, XV, 63; E. Coornaert, *La Draperie-Sayetterie d'Hondschoote*, s. 362, 411, 445'te, "onbeşten onaltıncı yüzyıla, *sayette* imalatında birinci sırayı alan kumaşçı ve tacirlerin, 'fakir' ya da 'çok fakir' ailelerden geldiklerine işaret etmektedir." Ondördüncü yüzyıldan başlayarak, Felemenk'te soylular ticarî işlerle uğraşmaya başladılar. A. de Chestret, *Renaud de Schoenau*, bkz. *Mémoires de l'Académie royale de Belque* (Brüksel, 1892). Onbeşinci yüzyılın başında, Veere'li Henri de Borsselen birkaç gemi yaptırdı ve bunlarla ticarete girişti. Z.W. Sneller, *Walcheren in de XV eeuw*, (Utrecht, 1916).

25 J. Juvelier, *Les origines de la fortune de la maison d'Orange-Nassau*, bkz. *Mémoires de l'Académie royale de Belgique* (1921); L. Mirot, *Une Grande famille par-*

likte lüksleri de artan kraliyet saraylarının ihtiyaçlarıyla ordu için yapılan taahhüt işlerinin ikisi de, büyük kârların kaynağıydı. Parisli bir tacir olan Nicolas Boullard, 1388'de VI. Şarl'ın Guelders seferi için topladığı birliklerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere 100.000 altın sikke *(écus d'or)* tutarında bir sözleşme yapmıştı.[26] Luccalı Dino Rapondi, Burgondiya sarayının baş faizcisi olmuştu.[27] Her yerde, büyük maliyecilerin hükümet çevrelerindeki önemi artmış, bu durum hizmetleri karşılığında kendilerine toplumsal saygınlık sağlayan yüksek aristokrasi tarafından sevinçle karşılanmıştır.

Gerçekten, kökenleri ne kadar değişik olursa olsun, ondört ve onbeşinci yüzyılların kapitalistleri, büyük lordlarla ilişkiye girmek zorundaydılar ve aralarında tam bir çıkar dayanışması kurulmuştu. Bir yandan büyük lordlar, ne kamusal ne de özel masraflarını maliyecilere başvurmaksızın karşılayamıyorlar, öte yandan büyük tacirler de, bankerler ve gemi sahipleri, aşırı kentsel bireyciliğe karşı kendilerini korumalarını, mal ve paralarının dolaşımını güvence altına almalarını, kentsel ayaklanmaları bastırmalarını büyük lordlardan bekliyorlardı. "Kaybedecek bir şeyi olanlar" toplumsal ayaklanmalardan ya da komünistçe hareketlerden tedirgin oldukları ölçüde, tek sığınak yerleri olan büyük lord ve kralların kollarına daha fazla itiliyorlardı. Zanaatkârlar bile, kalfalar tarafından tehdit edilme sırası kendilerine geldiğinde, onların korumasına başvurdular, çünkü düzenin koruyucusu onlardı.

Siyasal nedenlerle büyük lordların sevmediği kentsel bireycilik, iş ve çıkarları onun tarafından bozulan herkes tara-

---

lamentaire au XIV et au XV siècle. Les d'Orgemont, leur origine, leur fortune, etc. (Paris, 1913); A. Spont, *Semblancay. La bourgeoisie financière au début du XVI siècle,* (Paris 1895).

26 *Chronique du Religieux de Saint-Denys,* ed. Bellaguet, c. I, s. 533. Kraliyet birlikleri için gerekli olan buğdayı, 1383 yılında çokuan temin etmişti., *a.k.,* s. 265.

27 L. Mirot, *Études lucquoises* (Paris, 1930).

fından, ekonomik nedenlerle aynı ölçüde istenmiyordu. Flander'de küçük kasabalar, büyük kentlerin tiranlığına karşı Kont'a başvurdular. Daha da ilginç olan, Kont'un, kentlerin çok acımasızca ezdikleri kırsal endüstriden yana girişimde bulunmasıydı. Louis de Mâle'in saltanat yıllarından (1346-84) başlayarak, giderek daha çok sayıda köy ve kontluk, kumaş üretme hakkını kazandı. Büyük kumaş üreticisi kentlerde gerilemeye başlayan ayrıcalıklı imalâtın yanısıra şimdi, eskisinden, hem kullandığı teknikler hem de çalışma koşulları bakımından farklı olan bir "yeni kumaşçılık" ortaya çıkmıştı. Yeni kumaşçılıkta, ülke içindeki talebin artması sonucu, giderek zor bulunan İngiliz yününün yerini İspanyol yünü ve o eski "nefis" kumaşın yerini ise hafif ve ucuz kumaşlar aldı. Ancak hepsinden önemlisi, imalât alanındaki ayrıcalığın yerini şimdi özgürlük alıyordu; bu genç kırsal endüstri artık açıkça bir kapitalist endüstriydi ve bu endüstri içinde katı beledî düzenlemeler yerlerini, çalışanların çalıştıranla tam bir özgürlük içinde sözleşme yaptığı ve ücretlerini işverenle birlikte saptadığı daha esnek bir sisteme terk ettiler. Kent ekonomisinden pek az bir şey kalmıştı geriye. Kent ekonomisinin köstek olmak istediği sermaye, bu kırsal endüstride artık onaltıncı yüzyılda kullanacağı gücünün belirtilerini ortaya koyuyordu.[28] Aynı süreç, ondördüncü yüzyılda ortaya çıkan ve Avrupa'nın pek çok yerinde aynı zamanda görülmeye başlanan duvar kilimi yapımı, keten dokumacılığı, kâğıt endüstrisinin ilk örnekleri gibi bütün yeni endüstrilerde de gözlenir.[29]

---

28 H. Pirenne, *Une crise économique au XVI siècle. La draperie urbaine et la nouvelle draperie en Flandre*, bkz. *Bull. de la Classe des Lettres de l'Acad. royle de Belgique* (1905). E. Coornaert, *La Draperie-Sayetterie d'Hondschoote*. Ondördüncü yüzyılın sonundan itibaren İngiliz kumaşçılarının kumaş endüstrisi üzerindeki denetimleriyle karşılaştırınız. E. Lipson, *a.g.e.*, s. 714 ve devamı.

29 A. Blum, *Les premières fabriques de papier en Occident*, bkz. *Comptes rendus des séances de l'Academie des Inscriptions*, 1932.

Krallar ve büyük lordlar, kapitalizmin gelişmesine karşı gösterdikleri hoşgörüde, yalnızca malî endişelerden etkilenmiyorlardı. Güçleri arttıkça ortaya çıkmaya başlayan devlet kavramı, kendilerini "ortak yarar"m koruyucusu olarak görmelerine yol açıyordu. Kentsel bireyciliğin en yüksek düzeyine tanık olan aynı ondördüncü yüzyıl, ayrıca, iktisat tarihi kapsamında krallık gücünün ortaya çıkışını da gördü. O zamana kadar bu alana yalnızca dolaylı olarak ya da kendi hukukî, malî ve askerî öncelikleri açısından müdahale etmişti. Kamusal barışın koruyucusu sıfatıyla, tacirleri korumuş, ticarete geçiş resimleri koymuş ve savaş halinde düşman gemilerine ambargo uygulamış ve ticaretten alıkoyma uygulamasını yaygınlaştırmış ise de, ekonomik faaliyetlerinde uyruklarım kendi haline bırakmıştı. Onlar için yasa ve düzenlemeleri yalnızca kentler yapıyorlardı. Ne var ki, kentlerin etkisi, belediye sınırlarıyla kısıtlıydı ve bireycilikleri sürekli olarak birbirlerine karşı çıkmalarına yol açıyor ve muhtemelen kendi bireysel çıkarları pahasına genel yararı sağlayacak önlemleri almalarını açıkça olanaksız kılıyordu. Yalnızca büyük lordlar, kentsel ekonomileri içerecek ve kontrol edecek yöresel bir ekonomiyi kavrama yeteneğine sahiptiler. Ortaçağların sonunda insanlar, kuşkusuz bu amaca yönelik bilinçli bir politika ya da kararlı bir hareketten henüz uzaktılar. Kural olarak, yalnızca belirli aralıklarla ortaya çıkan birtakım eğilimler gözlenebilir ve bunlar açıkça göstermektedir ki, devlet nerede o gücü bulursa, merkantilizm doğrultusunda hareket etmektedir. Bu kelimenin yalnızca çok ciddi sınırlamalarla kullanılabileceği açıktır. Ne var ki, ondördüncü yüzyılın sonlarıyla, onbeşinci yüzyılın başlarındaki yönetimlere henüz ulusal ekonomi kavramının yabancı olması kadar, bunların davranışlarından da açıkça anlaşıldığı gibi, uyruklarının ticaret ve endüstrisini yabancı rekabetine karşı korumak ve hatta şurada burada,

ülkelerine yeni faaliyet biçimlerini sokmak istedikleri de gözlenmektedir. Bu noktada kentlerin ortaya koyduğu örnekten ilham alıyorlardı ve uyguladıkları politika kentlerin uyguladığı politikaların büyütülmüşünden başka bir şey değildi. O politikanın başlıca özelliğini, yani himayeci özelliğini koruyordu. Bu, uzun dönemde ortaçağ enternasyonalizmini bir kenara atmak zorunda olan ve devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerini, aynen kentlerde yüzyıllar boyu olduğu gibi, pek özel bir bireycilikle birlikte yürüten bir sürecin başlangıcıydı.

Bu evrimin ilk işaretleri kendini, başka ülkelerden daha güçlü ve daha uyumlu bir yönetime sahip olan İngiltere'de gösterdi. Ondördüncü yüzyılın ilk yarısında II. Edward, soyluların tüketimine ayrılanlar dışındaki yabancı kökenli kumaş ithalatını yasaklamaya çalıştı. 1331'de III. Edward, Flanderli dokumacıları İngiltere'de yerleşmeye davet etti. Hepsinden önemlisi, Cromwell'in Deniz Hukuku'nun ilk habercilerinden olan 1381 tarihli ve kuşkusuz uygulaması olanak dışı olan bir yasa, ülkenin ticaretini İngiliz gemilerine saklı tutuyordu. Bu hareket onbeşinci yüzyılda daha da etkin oldu. Yerli imalatçıları korumak amacıyla 1455 yılında ipekli kumaşların ithalatı, 1463 yılında yabancıların yün ihraç etmesi yasaklandı; 1464'te kıta kumaşlarının yasaklanması, İngiltere'nin ilk modern kralı olan VII. Henry'nin kararlı, himayeci ve merkantilist politikasını önceden haber veriyordu ve İngiltere artık endüstrisinin tarıma öncelik kazandığı bir ülke durumuna gelmişti.[30]

Bu önlemler, en önemli endüstrisi bundan zarar gören Felemenk'te, doğal olarak misillemeleri kışkırttı. Çeşitli yöreleri kendi yönetimi altında toplamış olan Burgondiya Dü-

30 E. Lipson, *a.g.e.*, s. 502. IV. Edward'ın himayeci politikası konusunda bkz. F.R. Salter, *The Hanse, Cologne and the Crisis of 1468, The Economic History Review (1931)*, s. 93 ve devamı.

kü İyi Philip, İngiliz kumaşının ülkeye girmesini yasaklayarak buna cevap verdi. Ancak o, saf bir himayecilikle yetinemeyecek kadar yoğun bir ticaret trafiğine sahne olan bir ülkenin yöneticisiydi. Yeni yeni doğmakta olan Hollanda deniz ticaret filosunu geliştirmeye ve onu Töton Hansa'sı ile rekabete teşvik etmeye girişti ki, bir yüzyıl sonra bu alanda tam bir başarı sağlanacaktı.[31] O yalnızca Hollanda taşımacılığını ve balıkçılık endüstrisini (bu endüstri ringa varillerinin bulunmasından sonra önem kazanmıştı) teşvik etmekle kalmadı, ayrıca o zamandan sonra Bruges'ün üstünlüğüne son verecek ve bir sonraki yüzyılda dünyanın en büyük antreposu haline gelecek olan Anvers (Antwerp) Limanı'nın gelişmesine yardım etti.

Fransa Yüz Yıl Savaşları'yla harap olmuştu, ve ancak IX. Louis tahta çıktığında ülkenin ekonomik canlanışını sağlayacak önlemler alınabildi. Onun nasıl bir enerji ve beceri ile politikalarını uyguladığı iyi bilinmektedir. O, Lyon panayırına, Cenova panayırı karşısında üstünlük sağladı, ipek böceğini ülkesinin havasına alıştırmaya ve Dauphinè'de madenciliği kurmaya gayret etti ve hatta İngilizler, "Fransız tacirlerinin de diğer ülkelerinkiler gibi o malları sağlayacak güçte olduklarını fiilen görsünler,"[32] diye Londra'daki Fransız elçiliğinde bir tür sergi düzenlemeyi bile düşündü.

Merkezi bir yönetimi olmayan Almanya'daki siyasal anarşi, onu Batılı komşularını taklit etmekten alıkoyuyordu. Bu dönemde, Güney Almanya kasabalarında, özellikle Nurnberg ve Ausburg'da gelişen ve Bohemya ile Tirol madenleri-

31 E. Vollbehr, *Die Hollaender und die deutsche Hanse*, (Lübeck, 1930).

32 De Maulde, *Un essai d'exposition internationale en 1470*, bkz. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions* (1889). XI. Louis'nin iktisat politikası konusunda bkz. *De la Roncière, Premiére guerre entre le protectionnisme et le Libreéchange*, bkz. *Revue des questions historiques*, c. LVIII (1895). P. Boissonnade, *Le socialisme d'État, L'industrie et les classes industrielles en France pendant les deuxpremiers siècles de l'ère moderne (1453-1551)*, (Paris, 1927).

nin refahlarını borçlu oldukları kapitalist hareket devletin etkisine hiçbir şey borçlu değildi. Üstünlük için mücadele eden prenslik ve cumhuriyetlere bölünmüş olan İtalya, bağımsız ekonomik alanların etkisi altında kalmaya devam ediyordu ki bunlardan en azından ikisi, Venedik ve Cenova, Doğu Akdeniz'deki varlıkları sayesinde büyük ekonomik güçlerdi. Gerçekten de İtalya'nın bankacılık ve lüks eşya endüstrilerindeki üstünlüğü öylesine belirgindi ki, bu üstünlüğünü, içinde bulunduğu siyasal karışıklıklara rağmen, Hint adalarına giden yeni yolların bulunması, denizciliğin ve ticaretin ana yörüngesinin Akdeniz'den Atlantik'e kayışına kadar başarıyla korudu.

Genel Kaynakça

Ekonomik ve toplumsal tarihe ilişkin özel bir kaynak kolleksiyonu yoktur. Ama toplumsal tarihe ilişkin her türlü belge; polyptcha, emlâk sicilleri, *urbaren*, *weistümer* adlı yazılı belgeler, sanayi yönetmelikleri, özel ve kamusal kayıtlar, yazışmalar vs. her ülkede yayımlanmış ve giderek daha çok sayıda yayımlanmaktadır. Onlardan burada söz etmenin pek yararı olmayacaktır. Okuyucu, değişik ülke ve dönemlere ilişkin belge ve öteki kaynakları, aşağıda adı geçen kitaplarda bulacaktır.

Toplumsal ve ekonomik gelişmeyle doğrudan ilgili belgelere ek olarak, bu konuyla uğraşan tarihçi, seçtiği dönemin genel tarihine ilişkin kaynaklardan da ayrıca haberdar olmalıdır. Bu durum, malzemenin büyük çoğunluğunun özel siciller, kayıtlar, *custumal*ların yanısıra, yıllık, günlük ve anılardan çıkarıldığı Ortaçağ için özellikle geçerlidir. Böylelikle tam bir toplumsal ve ekonomik tarih bibliyografyası, genel bir ortaçağ bibliyografyası haline gelecektir.

Kitabın yazarı, bu nedenle, Ortaçağ boyunca ya da Ortaçağın büyük bir bölümü boyunca, genel ya da belli bir ülkenin ekonomik ve toplumsal gelişmesini ele alan modern yapıtların yanısıra, gelişmelerin belirli bir bölümünün tarihini araştıran eserleri de sıralamayı gerekli görmüştür. Özel durumlara ilişkin bibliyografyalar her bölüme eklenmiştir.

GENEL ARAŞTIRMALAR

K. Bücher, *Die Entstehung der Volkswirtschaft* (1893), Tübingen, 7'nci baskı, 1910.

W. Cunnigham, *An Essay on Western Civilisation in Its Economic Aspects*, Cambridge, 1898-1900, 2 c.

M. Kowalewsky, *Die ökonomische Entwickelung Europas bis zum Beginn der Kapitalistischen Wirtschaftsform* (Almanca çevirisi) Berlin, 1901-14, 7 c.

A. Dopsch, *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der Europaeischen Kulturentwickelung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen*, Vienna, 2'nci baskı, 1923-4, 2 c.

R. Kötzschke, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*, Jena, 1924.

J. Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters, und der Neuzeit*, Münih-Berlin, 1928-9, 2 c.

J.W. Thompson, *An Economic and Social History of the Middle Ages*, New York-Londra, 1928-31, 2 c.

M. Knight, *Economic History of Europe to the End of the Middle Ages*, Cambridge (Mass.), 1926.

ÇEŞİTLİ ÜLKELERE İLİŞKİN ÇALIŞMALAR

Almanya

K.T. von Inama-Sternagg, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, Leipzig, 1879-1901, 4 c, yeni baskı. c. 1, 1909.

K. Lamprecht, *Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter, Untersuchungen über die Entwickelung der materiellen Kultur des platten Landes... zunaechst des Mosellands*, Leipzig, 1886, 4 c.

Th. von der Goltz, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, Stuttgart, 1902-3, 2 c.

Ingiltere

W.J. Ashley, *An Introduction to English Economic History and Theory*, Londra, 1888-93, 2 c.

W. Cunningham, *The Growth of English Industry and Commerce*, vol. 1. Middle Ages, Cambridge, 5'inci baskı, 1910.

E. Lipson, *Economic History of England*, London, cilt I, 5'inci baskı, 1929.

J.E.T. Rogers, *History of Agriculture and Prices in England*, c. 1-III, Oxford, 1866-92.

Belçika

L. Dechesne, *Histoire économique et sociale de la Belgique*, Paris-Liége, *gines jusqu'à la guerra mondiale*, Paris, 1929.

Fransa

H. Pigeonneau, *Histoire du commerce de la France*, Paris, 1885-9, 2 c.

E. Lavasseur, *Histoire du commerce de la France*, c. 1, Paris, 1911.

Id., *Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France avant 1789*, Paris, 2'nci baskı, 1901.

H. Seé, Esquisse d'une histoire économique et sociale de la France, des origines jusqu'à la guerra mondiale, Paris, 1929.

Id. Les classes rurale et le régime domanial en France au Moyen Age, Paris, 1901.

Il., Französische Wirtschaftsgeschichte, Jena, 1930-36, 2 c.

G. d'Avenel, *Histoire économique de la propriété, du salaire et des prix* (in France), Paris, 1894-8, 4 c.

M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, Paris, 1931.

L.F. Salzman, *English Industries of the Middle Ages*, Oxford, 2'nci baskı, 1923.

Italya

G. Arias, *Il sistema della constituzione economica e sociale italiana nell'età dei communi*, Turin-Rome, 1905.

G. Yver, *Le commerce et les marchands dans l'Italie méridionale au XIII et au XIV siècle*, Paris, 1903.

A. Doren, *Italienische Wirtschaftgeschichte*, 1, Jena, 1934.

BELİRLİ KONULARA İLİŞKİN ARAŞTIRMALAR

W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, ed. Furcy-Raynaud, Leipzig, 1885-6, 2 c., (yeni baskı, 1923).

A. Schaube, *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge*, Munich-Berlin, 1906.

L. Goldschmidt, *Universalgeschichte des Handelsrechts*, c. I, Stuttgart, 1891.

P. Huvelin, *Essaie historique sur le droit des marchés et des foires*, Paris, 1897.

P. Boissonnade, *Le travail dans l'Europe chrétienne au Moyen Age*, Paris, 1921.

A. Schulte, *Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien*, Leipzig, 2 c.

W. Sombart, *Der Moderne Kapitalismus*, Leipzig, 2'nci baskı, 1916-27, 4 c.

SÜRELİ YAYINLAR

Vierteljahrschrift für social und Wirtschaftsgeschichte, herzg. von L. Aubin, Leibzig (1893-1900, yıllarında *Zeitschrift für Social-und Wirtschaftsgeschichte* adıyla yayımlanmıştır.)

Revue d'histoire économique et sociale, Paris, ilk yayım tarihi 1903.

Economic History. A Supplement of the Economic Journal, ed. by J.M. Keynes and D.H. Macgregor, Londra, ilk yayın tarihi 1926.

The Economic History Review, ed. by E. Lipson and R.H. Tawney, 1927-34, and by M.M. Postan from 1934, Londra, ilk yayın tarihi 1927.

Journal of Economic and Business History, ed. E.F. Gay ve N.S.B. Gras, Harvard University, 1928-32.

Annales d'histoire économique et sociale, ed. by M. Bloch and L. Febvre, Paris, ilk yayım tarihi 1929.

Roma İmparatorluğu'nun sonundan onbeşinci yüzyılın ortalarına kadar, Avrupa'nın ekonomik ve sosyal değişiminin nedenlerini inceleyen *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, artık klasikleşmiş kaynaklardan birisidir. Belçikalı tarihçi Henri Pirenne'in bu eseri çok kapsamlı bir Avrupa tarihi edisyonunun ağırlıklı parçalarından biridir. Ortaçağ konusundaki tartışmalara yaptığı katkı nedeniyle yazarın sağlığında İngilizce'ye çevrilen ve genişletilen eser, bu konudaki temel tartışma metinlerinden birisi haline gelmiştir. Kapitalizmi hazırlayan koşullar, kent ticaretinin nasıl şekil değiştirdiği, büyük nüfus hareketleri, paranın kendi içindeki dönüşümü ve bu dönüşüme etki eden faktörler, yüzyıllara yayılan bir iz sürmeyle ele alınır. Ekonomik hayattaki bu değişiklikler yalnızca bu alanla sınırlı tutulmayarak, kentlerin dönüşümü ve nüfus hareketleri de hesaba katılarak hatta kimi zaman bir ülkenin bir bölümü ayrıntılı incelenerek ortaçağlar tablosuna ilave edilir. Biricik bir ortaçağ algısına karşı Pirenne, sürekli olarak kendi iç değişiklikleriyle ortaçağlardan bahsederek konuyu nasıl bir derinlikle ele aldığını gösterir. Sadece ekonomik bir sistem olarak kapitalizmi değil, ekonominin kendisinin nasıl dönüştürüldüğünü de mükemmel bir şekilde ele alan bu klasik eseri, Uygur Kocabaşoğlu'nun özenli çevirisiyle yayınlıyoruz.

THG
476516
BEN

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-0365-8
9 789750 503658